

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA
MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI**

Namangan davlat universiteti.

O`ZBEKISTON DAVLATI VA HUQUQI TARIXI

fanidan

Ma`ruzalar matni

NAMANGAN-2011

Tuzuvchi: O. Chuboeva. Katta o'qituvchi

Taqrizchi: M. Jiyanov. Dos. Y.f.n. Huquqshunoslik fakul'teti dekani.

Mazkur ma'ruzalar matni O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta-maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan dastur asosida tuzilgan bo'lib, «O'zbekiston davlati va huquqi tarixi» kursi qadimgi va o'rta asrlar davri bo'yicha ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlarga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha mavzularni o'z ichiga oladi.

«O'zbekiston davlati va huquqi tarixi» fani ma'ruzalar matni Huquqshunoslik fakul'teti Kengashining № 9-sonli yig'ilishida muhokama qilingan va universitet o'quv-uslubiy Kengashga muhokama uchun tavsiya qilgan.

O'ZBEKISTON DAVLATI VA HUQUQI TARIXI FANINING MAQSAD-VAZIFALARI, PREDMETI VA O'RGANISH USHLARI

1. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi — ijtimoiy, tarixiy va huquqiy fan.
2. Fanning maqsad-vazifalari, predmeti va ahamiyati.
3. O'zbekiston davlati va huquqi tarixining huquqiy fanlar tizimida tutgan o'ri.
4. O'zbekiston davlati va huquqi tarixini davrlarga bo'lib o'rganilishi.
5. O'quv fani bo'yicha manbalar haqida qisqacha ma'lumot.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi — ijtimoiy, tarixiy va huquqiy fan

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi ijtimoiy fan bo'lib, uni asosan tarixiy-huquqiy fan deb ataymiz. Chunki u bevosita ham tarix faniga, ham davlat va huquq haqidagi fanga aloqador.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi o'z tabiati bo'yicha yuridik (huquqiy) fan hisoblanadi. Shu bois u oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'rganiladigan asosiy o'quv kurslaridan biridir.

Tarix o'tmishning yig'ilgan, konsentratsiyalashgan tajribalarini saqlovchi, uni avlodlarga asrab yetkazib keluvchidir. Hozirgi zamonning har bir yirik masalasi hayotning qaysi sohasida bo'lmasin, jumladan, davlat va huquqiy qurilish sohasida ham mavjud bo'lgan tarixiy tajribalarni hisobga olmasdan, undan unumli foydalanmasdan, chuqur o'rganmasdan samarali hal etilishi mumkin emas. O'tmish voqea-hodisalarini bilmasdan turib, hozirgi voqelikni to'g'ri tushunish, kelajakni ko'ra bilish mumkin emas. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, **«O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi... Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkam-laydi... Inson uchun tarixdan judo bo'lish - hayotdan judo bo'lish demakdir*»**.¹ Tarix fan sifatida jamiyat taraqqiyotining obyektiv qonunlari haqidagi bilimlar tizimini o'zida mujassamlashtiradi, ularni tushunish jamiyatning kelajakdagi rivojlanishini ko'ra bilishga imkon yaratadi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi davlat va huquqni bir butun ijtimoiy hodisa sifatida bir-biri bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganadi. Davlat va huquq tarixi har qaysisi alohida bo'lgan davlat tarixining va huquq tarixining mexanik ravishda qo'shilishi emas. Davlat va huquq tarixi bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liq va o'zaro aloqador. U yuridik fanlarning muhim poydevori hisoblanadi. Davlat va huquq tarixi keng tarixiy materiallarga asoslanib davlat va huquqning vujudga kelishini, ular turlarining biridan keyin ikkinchisi kelishi izchilligining sabablarini, turli tarixiy turdagi va bosqichdagi mohiyatini, mazmuni va shakllarini, turli rivojlanish bosqichidagi va turli shakldagi davlatlarning o'ziga xos tomonlarini, huquqiy manbalarining paydo bo'lishini, tuzilishini, amal qilishining shakllarini qo'llanilishini, ularda mustahkamlangan huquq sohalari va institutlarining mohiyatini hamda shu singarilarni ochib beradi. Davlat va huquq tarixi o'rganadigan masalalar yuridik fanlar tizimida markaziy o'rinni egallaydi.

Shu tariqa O'zbekiston davlati va huquqi tarixi ham tarixiy, ham yuridik fandir. U O'zbekiston jamiyati tarixining bir qismi hisoblanadi hamda ijtimoiy fikrlar tarixi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi tarixi, madaniyat tarixi va boshqalar bilan bir qatorda turadi.

Fanning maqsad-vazifalari, predmeti va ahamiyati

«Umuman, — deb ta'kidlaydi I.Karimov, — men fanni ilg'or, taraqqiyot, progress degan so'zlar bilan yonma-yon qabul qilaman. Fanning vazifasi kelajagimizning shakli-shamoyilini yaratib berish, ertangi kunimizning yo'nalishlarini, tabiiy qonuniyatlarini, uning qanday bo'lishini ko'rsatib berishdan iborat, deb tushunaman. Odamlarga mustaqillikning afzalligini, mustaqil boimagan millatning kelajagi yo'qligini, bu tabiiy bir qonuniyat ekanini isbotlab, tushuntirib berish kerak. Fan jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch, vosita bo'lmog'i lozim»».

O'zbekiston davlati va huquqi tarixini bilish awalo hozirgi mustaqil o'zbek davlatchiligining mohiyatini chuqur anglash va uni kelajakda rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini oldindan aytib bera olish uchun kerak.

Hozirgi davlat va huquq tarixini bilish uchun ularning qanday kelib chiqqanligini, o'z rivojlanishida qanday bosqichlarni bosib o'tganligini, ularning paydo bo'lishiga, tashkil topishiga, rivojlanishiga, shakli va mazmunining o'zgarishiga qanday sabablar ta'sir ko'rsatganligini bilish juda muhim.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fanining asosiy vazifasi — o'zbek davlatchiligi va huquqiy tizimining taraqqiyot qonuniyatlarini va ularning alohida davrlardagi rivojlanish xususiyatlarini o'rganishdan iboratdir. Shuningdek, ushbu fan O'zbekiston hududida ilk davlatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, huquqning kelib chiqishi va taraqqiy etishi, ularning turli tarixiy bosqichlarda turlicha shakllarga ega bo'lishi, takomillashib borishi, mustaqil O'zbekiston davlati va huquqining o'rnatilishi kabi masalalarni o'rganishni ham muhim vazifalardan qilib olgan.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fanining predmeti davlat va huquqning, shuningdek, ma'lum tarixiy davrda muayyan davlat organlari va huquqiy institutlarning vujudga kelishi, rivojlanishi hamda tip va

shakllarining o'zgarishini o'rganish hisoblanadi. Bu fan mamlakatimiz hududida davlat va huquqning kelib chiqishi, rivojlanishi va amal qilishini tekshirish bilan cheklanib qolmaydi, balki shular bilan birga ma'lum vaqtda va muhitda rivojlanadigan davlat-huquqiy jarayonlarning mazmunini tahlil qiladi, ularning o'ziga xos sabab-oqibat aloqalarini tekshiradi va muayyan tarixiy qonuniyatlarini ochib beradi.

Bu fan umumiy tarixdan farq qilib, jamiyatni to'la va butunligicha o'rganmaydi, balki davlat va yuridik muassasalarning murakkab tizimining tarixiy rivojlanish jarayonini hamda huquq, uning alohida sohalar va institutlarining kelib chiqishi va taraqqiy etishi jarayonini o'rganadi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi davlat va huquqqa, xususan, ularning ma'lum rivojlanish bosqichidagi ko'rinishlari, shakllari va rivojlanish jarayonlariga muayyan tarixiy yondashar ekan, juda ko'p dalillarga, siyosiy hayotning aniq hodisalariga, davlatlar, hukumatlar, sinflar, tabaqalar, partiyalar va boshqalar faoliyatiga tayanadi. Biroq davlat va huquq tarixi davlat va huquqning o'tmishi haqidagi bilimlarni yig'ish bilangina cheklanib qolmaydi. U o'z oldiga davlat va huquqning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashni asosiy vazifa qilib qo'yadi.

Davlat va huquq rivojlanishining muayyan tarixiy qonuniyatlari jamiyat rivojlanishi qonuniyatlariga qaraganda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Zero, davlat va huquq jamiyatda alohida o'rin tutadi, nisbatan mustaqillikka ega.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi yuqoridagi muammolarni tekshirish bilan to'xtab qolmaydi. U muhim muammolar qatorida inson va fuqarolar huquqlari, hokimiyatlar taqsimlanishi, parlamentarizm, siyosiy tashkilotlar, asosiy huquqiy institutlar va shu kabilarning kelib chiqishi va rivojlanishini o'rganadi. U o'tmishda erishilgan yutuqlardan o'rnak olishga imkoniyat yaratadi, shuningdek, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni takrorlamaslikka o'rgatadi.

Shunday qilib, O'zbekiston davlati va huquqi tarixi mamlakatimiz hududida davlat va huquqning vujudga kelishi va ma'lum muayyan tarixiy sharoitda rivojlanishini xronologik izchillikda, bu jarayonlarning umumtarixiy qonuniyatlarini, shuningdek, muayyan vaziyatlarda, (mustaqillik, mustamlakachilik davrlarda) rivojlanish yoki rivojlanmaslik xususiyatlarini, ayrim tarixiy bosqichlar doirasida harakat qiluvchi qonuniyatlarni aniqlash asosida o'rganadi.

Shuni alohida qayd etib o'tmoq lozimki, sulolalar, qo'zg'olonlar, urushlar, ilm-fan, madaniyat, me'morchilik va hokazolar tavsifi O'zbekiston davlati va huquqi tarixi kursining mavzuyiga kirmaydi. Lekin bular davlat va huquqda o'zgarishlar bo'lishiga ta'sir etsa, u holda bu masalalar ham fanimiz predmetiga aylanishi mumkin.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Tarixni ko'pincha xalqlar xotirasi deb ataydilar, u jahon ijtimoiy tajribasining ulkan laboratoriyasi hisoblanadi. Davlat va huquq tarixi o'zining bilishdagi ahamiyati, informativligi bilan tarixiy ongning shakllanishida samarali quroldir. Bu fan faqat davlat va huquq tarixini chuqur anglash imkoninigina berib qolmay, davlat va huquqning yanada rivojlanishi haqida oldindan aytib beradi. U umuman yuristlarni, xususan, mustaqil O'zbekistonning XXI asr huquqshunoslarini iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va yanada chuqurlashtirish, siyosiy hayotni yanada demokratlashtirib borish hamda inson va fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilish, huquqiy davlat barpo etish hamda fuqarolar jamiyatini qaror toptirish sohasidagi samarali faoliyatlarida zarur bilimlar bilan qurollantiradi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixining huquqiy fanlar tizimida tutgan o'rni

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fani huquqiy fanlar tizimida alohida o'ringa ega. U awalo davlat va huquq nazariyasi bilan chambarchas bog'liq. Lekin davlat va huquq nazariyasi faqat o'ziga xos xususiyatga, o'zi o'rganadigan fan sohasiga ega bo'lib, o'sha jihati bilan davlat va huquq tarixidan farq qiladi. Ma'lumki, davlat va huquq nazariyasi ham davlat va huquqning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Lekin davlat va huquq nazariyasi mantiqiy uslub yordamida tarixiy jarayonni abstrakt (mavhum) shaklda, har qanday tarixiy tasodiflardan xoli tarzda aks ettiradi. U o'zining umumhuquqiy tushunchalari va toifalari tizimini ishlab chiqadi. Bunday tushuncha va toifalardan biz, o'z navbatida, davlat va huquq tarixi o'quv kursida keng foydalanamiz"

Davlat va huquq tarixi davlat va huquq nazariyasidan farqli o'laroq, davlat-huquqiy institutlarni va hodisalarni xronologik izchillikda va ma'lum tarixiy muhitda rivojlanishining muayyan jarayonlarini o'rganadi. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi davlat huquqiy jarayonni uning makon va zamonda belgilangan tarzda tekshiradi va muayyan tarixiy qonuniyatlarni aniqlaydi. Davlat va huquq nazariyasi tarixiy-huquqiy izlanishlarning ilmiy natijalariga tayanib, davlat va huquqning vujudga kelishi, rivojlanishi va harakat qilishining eng umumiy qonuniyatlarini ifodalaydi va ochib beradi. Natijada davlat huquqiy jarayonlarning mohiyatini ilmiy asoslangan tarzda ochish bu fanlarning o'zaro aloqasini nazarda tutadi.

Tarix o'tmishni o'rgansa, nazariya hozirgi davrni va kelajakni o'rganadi, tarix tarixiy material bilan bog'langan bo'lsa, nazariya ham tarixiy material bilan, shuningdek, davlat va huquqning hozirgi ahvoli bilan ham bog'langandir. Umuman olganda, nazariyasiz tarix, tarixsiz nazariya bo'lmaydi.

Mazkur fan umumiy tarixdan farq qilib, jamiyatni to'la va butunligicha o'rganmaydi, balki davlat va yuridik muassasalar murakkab tizimining tarixiy rivojlanish jarayonini hamda huquqning kelib chiqishi va taraqqiy etishi jarayonini o'rganadi. Shuni yodda tutmoq lozimki, umumiy tarixda o'rganiladigan ba'zi masalalar (masalan,

urushlar, madaniy rivojlanish, sulolalar tarixi va boshqalar), agar davlat va huquqda o'zgarishlarga sabab bo'lsagina, davlat va huquq tarixining predmetiga taalluqli bo'lib qoladi. Aks holda, davlat va huquq tarixi unday masalalar bilan maxsus shug'ullanmaydi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fani huquq sohalarini o'rganuvchi konstitutsiyaviy huquq, fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, ma'muriy huquq va hokazo huquqiy fanlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning tarixini o'rganadi. Shu tariqa mazkur fan huquqiy fanlar uchun poydevor vazifasini o'taydi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixini davrlarga bo'lib o'rganilishi

O'zbekiston davlati va huquqi tarixini davrlarga boiganda xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixini o'rganishdagi singari 4 ta katta davrga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq. Bunga asosan mazkur fanni quyidagi davrlarga bo'lib mumkin:

1. Qadimgi davrda O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (m.a. II ming yillikning o'rtalari — milodiy I mingyillik o'rtalari).
2. O'rta asrlarda O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (V asr — XIX asrning II yarmi).
3. Yangi davrda O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (XIX asrning II yarmi — XX asr boshlari).
4. Eng yangi davrda O'zbekiston davlati va huquqi tarixi (XX asr boshi — XXI asr).

Yuqoridagi yirik tarixiy davrlar O'zbekistonda davlat va huquqning shakllanishi va rivojlanib borishi bilan tavsiflanib, ularning har bir bosqichida o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va huquqiy o'zgarishlar yuz berganligi kuzatiladi. Har bir tarixiy davrda o'zbek davlatchiligi va huquqiy tizimi rivojlanishining alohida tarixiy bosqichlarini ajratib o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ko'pgina tarixiy-huquqiy adabiyotlarda qadimgi davrdagi o'zbek davlatchiligi va huquqi tarixini quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganish ko'rsatiladi;

1. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, davlat va huquqning paydo bo'lishi (m.a. II ming yillikning o'rtalari - m.a. II ming yillikning ikkinchi yarmi).

2. Ilk davlat uyushmalari va dastlabki huquq manbalarining shakllanishi (m.a. I ming yillikning birinchi yanni).

3. Qadimgi davr davlati va huquqi (m.a. IV asr oxiri - milodiy IV asr).

O'zbekistonda o'rta asrlar mobaynida davlat va huquq sohasida juda katta o'zgarishlar yuz berdi. Bu asosan chet el bosqinchiliklari va mustaqillik uchun kurashlar hamda mustaqil, markazlashgan davlatlarning tashkil topishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'ldi. Umuman, o'rta asrlarda O'zbekiston davlati va huquqi tarixining rivojlanishidagi quyidagi bosqichlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ilk o'rta asrlar davlati va huquqi (V — VIII asrlar).

2. Rivojlangan o'rta asrlar davlati va huquqi (IX - XIII asrlar).

3. Amir Temur va temuriylar davlati va huquqi (XIV asrning ikkinchi yarmi va XVI asr boshlari).

4. XVI asr — XIX asrning birinchi yarmida O'zbekiston davlati va huquqi.

O'zbekiston davlati va huquqining yangi davrda rivojlanish jarayoni ancha qiyin kechgan. Bu asosan chor Rossiyasining istilosi va mustamlakachilik tizimining o'rnatilishi bilan bog'liq bo'ldi. Shu sababli Rossiyaning ijtimoiy-siyosiy tuzumida va huquqiy tizimida yuz bergan o'zgarishlar, tabiiyki, O'zbekiston davlati va huquqiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixining eng yangi davrini quyidagi ikki bosqichga ajratish mumkin:

1. Qizil imperiya hukmronligi davrida O'zbekiston davlati va huquqi.

2. Mustaqil O'zbekiston davlati va huquqining shakllanishi va taraqqiy etishi.

O'quv fani bo'yicha manbalar haqida qisqacha ma'lumot

O'zbekiston davlati va huquqi tarixining fan sifatida shakllanishida va rivojlanishida O'zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi, professor X.S.Sulaymonova (1913-1992), O'zbekiston Fanlar Akademiyasining muxbir a'zosi O.E.Eshonov (1916-1992), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi X.S.Samatova (1917-1993), akademik Sh.Z.O'razayev, professorlar A.X.Saidov, Z.Muqimov, J.Tosh-qulov, H.Boboyev va boshqa olimlar salmoqli hissa qo'shganlar.

Hozirgi kunda O'zbekiston davlati va huquqi tarixiga oid bir necha darslik va o'quv qo'llanmalari yaratilgan. Shuni ta'kidlash joizki, bu sohadagi ishlarni amalga oshirishga faqat mustaqillik tufayli keng imkoniyatlar paydo bo'ldi.

Mustaqillikka qadar mazkur fan bo'yicha birinchi va yagona darslik O.Eshonov, X.Samatova, Sh.O'razayevlartomonidan ms tilida yozilib, 1969-yilda chop etilgan edi. To'g'ri, ushbu darslik sho'rotar davrida yozilgan va markscha-lenincha nazariyaga asoslangan bo'lsa ham, lekin unda O'zbekiston hududida ilk davlat va huquqning kelib chiqishi va XX asr boshlarigacha taraqqiy etib borishi jarayoniga oid juda muhim hamda qimmatli ma'lumotlar beriladi.

Mazkur fan bo'yicha Z.Muqimovning 1992 va 2003-yillarda e'lon qilgan «O'zbekiston davlati va huquqi tarixi» darsligi, A.Saidov va J.Toshqulov tomonidan yozilgan va 1996-yilda IIV Akademiyasi nashriyotida chop etilgan

«O'zbekiston davlati va huquqi tarixi» o'quv qo'llanmasi, 2004-yilda TDYuI nashriyotida e'lon qilingan M.Hamidovning o'quv qo'llanmasi, Azamat Ziyov qalamiga mansub «O'zbek davlatchiligi tarixi» monografiyasi (2000-yil), H.Boboyevning 2004-yilda e'lon qilgan «O'zbek davlatchiligi tarixi» I kitobi, A-Sagdullayev, B.Aminov, O'.Mavlonov va N.Norqulovlar qalamiga mansub «O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti*» (2000-yil) kitobi va siz mutolaa qilayotgan ushbu darslik asosiy manbalar hisoblanadi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

- 1.O'zbekiston davlati va huquqi tarixifani nimaiami o'rganadi?
- 2.O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fanining predmetiga nimalar kiradi?
- 3.O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fanining maqsad-vazifalari nimalardan iborat?
- 4.O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fanini o'rganishning nazariy va amaliy jihatlarini nimalardan iborat?
5. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fanining huquqiy fanlar tizimida tutgan o'zini aytib beting.
- 6.O'zbekiston davlati va huquqi tarixi fani qanday davrtarga bo'linib o'rganiladi?
- 7.O'rta asrlarda O'zbekiston davlati va huquqi tarixining rivojlanish bosqichlarini sanab bering.
- 8.O'zbekiston davlati va huquqi tarixifani bo'yicha qanday manbalarni bilasiz?

ILK DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

1-mavzu: O'zbekiston hududidagi qadimgi davlatlarning tashkil topishi xususiyatlari

1. Insoniyat tarixida jamiyat ustidagi qurilmalarning paydo bo'lishi va ilk davlatlarning tashkil topishi. ;
2. O'zbekiston hududidagi ilk davlatlarning kelib chiqishi shart-sharoitlari, sabablari va xususiyatlari.
3. İlk voha davlatlarning barpo etilishi va rivojlanishi.
4. O'zbekiston hududidagi dastlabki davlatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzumi.

Insoniyat tarixida jamiyat ustidagi qurilmalarning paydo bo'lishi va ilk davlatlarning tashkil topishi

Insoniyat tarixi ikki asosiy davrga: ibtidoiy jamiyat va sivilizatsiyaga bo'linadi. Insoniyat rivojlanishining dastlabki (boshlang'ich) va qonuniy bosqichi hisoblangan ibtidoiy tuzum juda uzoq vaqt, hozirgi zamon fani ma'lumotlariga qaraganda, ikki million yildan ortiq vaqt hukm surgan. Ibtidoiy jamiyat tarixi odamzodning paydo bo'lishidan to' davlatning tashkil topishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu vaqtda hali davlat va huquq bo'lmagan edi. Lekin davlat va huquqning paydo bo'lishi jarayoni aynan shu davrdan boshlanadi. Hali davlat va huquq mavjud bo'lmagan jamiyat tarixini o'rganish insoniyat taraqqiyoti boshlang'ich bosqichining umumiy qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi. Davlat va huquqni vujudga keltirgan tarixiy sharoitlar va sabablarni bilish ularni yanada rivojlantirishning konkret usullarini topishga yordam beradi.

Davlat va huquqning vujudga kelishi ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini tushunish uchun ibtidoiy jamiyatdan ikki asosiy bosqich: o'zlashtiruvchi xo'jalik va ishlab chiqaruvchi xo'jalik bosqichini ajratib olish juda muhim ahamiyatga ega. O'zlashtiruvchi xo'jalik (terib-termachlash, ovchilik, baliqchilik)dan ishlab chiqaruvchi xo'jalik (dehqonchilik, chorvachilik)ka o'tish neolit davriga to'g'ri kelib, bunga neolit inqilobi deyiladi. Bu davr taxminan miloddan avvalgi VIII—III minginchi yillarga to'g'ri keladi.

Neolit inqilobi va miloddan avvalgi VII-V minginchi yillarda insoniyatning ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tishi turli xalqlarda turlicha bo'lgan va chuqur oqibatlar keltirib chiqargan.

Avvalo kishilarning yashashi va muvaffaqiyatli xo'jalik faoliyati uchun qulay mintaqalarda dastlabki o'troq dehqonchilik jamiyatlarining paydo bo'lganligini, shuningdek, aholining soni va zichligi birdaniga o'sganligini ta'kidlash lozim. Dehqonchilik jamoalari o'sib borgan. Bu jarayon hammadan avval oila-urug' guruhlarining ajralib chiqishida namoyon bo'lgan. Yirik dehqonchilik-urug'chilik jamoalari hududlarida bir necha turar-joylar tashkil topishi mumkin edi. Ulardagi xo'jalik hayotining o'sishi va jonlanishi oqibatida shahar tipidagi turar-joylarning shakllanishi sodir bo'lgan.

Vaqt o'tishi bilan oila-urug' guruhlarining ichki tashkiliy tuzilishi murakkablashgan, ularning a'zolari yangi madaniy va ishlab chiqarish bilimlarini egallab olganlar, mehnat taqsimoti (dehqonchilik, chorvachilik,

hunarmandchilik va hokazolar) boshlangan. Bularning hammasi jamoa va birgalikdagi ishlab chiqarish samaradorligining o'sishiga olib kelgan. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik urug'chilik jamoalari a'zolarining nafaqat eng zarur ehtiyojlarini qondirgan, balki ortiqcha mahsulotning paydo bo'lishiga olib kelgan. Bu ortiqcha mahsulotlar dastlab urug'ning ichida yana qaytarib olish mumkin bo'lgan sharoitda ayirboshlangan. Lekin ular asta-sekin qabilalararo aloqalar doirasiga tushib, tovarga aylanib borgan. Tovlar ishlab chiqarishning paydo bo'lishi o'z navbatida ortiqcha mahsulotning yanada o'sishiga, boylikning to'planishiga olib kelgan (bu esa qadimiy urug'doshlik jamiyatida yo'q edi). Oqibatda alohida oila-urug' jamoalari, shuningdek, urug'chilik guruhlar orasida mulkiy tengsizlik kelib chiqishi uchun obyektiv asos paydo bo'lgan.

Ijtimoiy mahsulotning ko'payib borishi mulkiy tafovutlarning chuqurlashuviga, shu bilan birga, urug'-jamoalarga yuqori qismi qo'lida mulkiy va ijtimoiy imtiyozlarning mustahkamlanishiga olib kelgan. Yangi sharoitlarda oila-urug' guruhida urug'chilik lavozimlarini egallab turish yo'lboshchilarga faqat obro' va nufuz keltiribgina qolmay, balki jamoa tuzumining o'tgan bosqichiga xos bo'lgan, lekin maxsus va ancha yuqori mavqe bergan. Bunda ularni saylab qo'yish tartibi hali saqlanib qolgan edi.

Yoiboshchiga taqdim etilgan va tobora ko'payib borayotgan mulkiy va boshqa imtiyozlar (masalan, bir necha xotinga ega bo'lish huquqi)ni ularning endilikda amalga oshirayotgan ancha murakkab vazifalari va zimmalariga olgan jiddiy majburiyatlari evaziga berilgan deb qaralar edi. Oila-urug' jamoalari yo'lboshchilarining majburiyatlari tobora ko'payib borgan. Ular qatoriga ijtimoiy ishlarni tashkil qilish, yer uchastkalarini qayta taqsimlash, qo'shni oila-urug' jamoalari bilan munosabatlar olib borish kabilar kirgan. U yoki bu darajada an'anaga aylanib qolgan ushbu vazifalarga butun jamoa tomonidan ishlab chiqarilgan ortiqcha mahsulotni qayta taqsimlashdan iborat yangi va juda muhim vazifa qo'shilgan. Bu yerda endi kelajakka, davlatchilik asosida tashkil etilgan jamiyatga xos unsurlar, ekspluatatsiya tizimi paydo bo'la boshlagan.

Neolit inqilobi va jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishining murak-kablashuvi natijasida oila-urug' guruhlarining ichida hokimiyatni amalga oshirish borasida chuqur o'zgarishlar yuz bergan.

Oila-urug' guruhida yo'lboshchi hokimiyati ilgariidek potestlar xarakterini saqlab qolgan. Lekin u tomondan amalga oshiriladigan vazifalar uning hokimiyatini siyosiy davlat hokimiyatiga yaqinlashtirgan, chunki u oila-urug' jamoasi a'zolari bajarishi shart bo'lgan katta kuchga ega bo'lib olgan edi. U endi ilgariidek shaxsiy sifatlariga bog'liq bo'lmay, ko'proq eng oliy boshqaruvchi maqomiga ega shaxs bo'lib qolgan. Aynan shu bois yo'lboshchilikka intiluvchi guruh a'zolarining ko'z o'ngida yo'lboshchining obro'-e'tibori emas, balki hokimiyatchilik vazifalari eng oliy qadriyat kasb eta boshlagan. Hokimiyatga intilish jamoaga o'z irodasini o'tkazishga, hokimiyatdan ma'lum mulkiy va shaxsiy imtiyozlar olishga bo'lgan xohish-istak orqali mustahkamlangan.

Davlat va huquqning paydo bo'lishiga bevosita aloqasi bo'lgan neolit inqilobining muhim oqibatlaridan biri urug'lararo aloqalarning rivojlanishi va jamiyat ustidagi qurilmalarning shakllanishi bo'lgan. Bu qurilmalarning vujudga kelishi va evolutsiyasi ma'lum darajada tashqi ta'sirsiz (o'z-o'zidan) kechgan va konkret-tarixiy dalillar ta'sirida turli shakllarga ega bo'lgan. Ulardan ba'zilari ayrim xalqlar uchun tipik bo'lgan, biroq boshqa xalqlarda rivojlanmagan. Davlatchilikning tashkil topishi jarayonida jamoalararo aloqalar va tashkiliy qurilmalarning shakllaridan biri - qabilaviy tuzum alohida mavqega ega bo'lgan. Biroq hozirgi adabiyotlarda uning umumiyli va ahamiyati ba'zan shubha ostiga olinadi.

Jamoalarning tuzumining, ayniqsa, so'nggi urug'chilik jamoasining tabiiy evolutsiyasi (tadrijiy rivojlanishi) natijasida ko'pgina yangi oila-urug' jamoalari vujudga kelgan. Bu esa ancha yirik ijtimoiy tashkilotlar — ittifoqlar (fratsiyalar) va qabilalarning, ba'zan esa qabilalar ittifoqlarining paydo bo'lishiga olib kelgan. Qabila, odatda, o'z hududiga, nomiga, tiliga (shevasiga), diniy va maishiy urf-odatlariga ega bo'lgan. Asta-sekin qabilaning o'zini-o'zi boshqarish organlari, avvalo qabila kengashi tashkil topa boshlagan. Uning tarkibiga, odatda, qabiladagi barcha urug'larning oqsoqollari (dohiylari) kirgan. Qabila kengashi a'zolari, shuningdek, qabila yoiboshchisi (dohiysi) qabila a'zolari tomonidan saylangan va almashtirilgan. Qabilaning har qanday a'zosi Kengash majlisida so'zga chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan va majlis qarorlari yuzasidan yoki qabila boshlig'ining xatti-harakatlari bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirgan.

Qabila organlarining faoliyati jamoa ishlarini tashkil etishga, oila-urug' guruhlar o'rtasidagi aloqalarning kengayishiga (jumladan, jamoalararo mahsulotlar ayirboshlashga), urug'lararo nizolarni, shuningdek, boshqa qabilalar bilan o'zaro munosabatlarni tartibga solishga yordam bergan. Dastlab bu organlar faqat ayrim oila-urug' guruhlar manfaatlar doirasidan chetga chiqadigan ba'zi masalalarnigina hal qilgan.

Taqsimotchilik munosabatlari uzoq vaqtgacha qabila kengashi tomonidan yuritilmagan va qabila odatlari bilan emas, balki urug'chilik odatlari bilan tartibga solingan. Lekin asta-sekin ishlab chiqaruvchi iqtisodning rivojlanishi, ichki qabilaviy tashkilotning murakkablashuvi natijasida o'zini-o'zi boshqaruv urug' -qabila doirasidan qabila darajasiga o'sib chiqqan. Endilikda urug' jamoalari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, lekin, albatta, ularning ichki hayotiga ham ta'sir etuvchi (bu so'zsiz jamoa demokratiyasining ahamiyati va mustahkamligiga putur yetkazgan) qabila me'yorlari (odatlar, marosimlar, rasm-rusumlar va boshqalar) ham katta ahamiyat kasb eta boshlagan.

Davlat va huquq tarixidan oldingi davrning muhim bosqichi — bu jamoa tepasida turuvchi murakkab tuzilmalarning va ularga mos bo'lgan ijtimoiy-me'yoriy tartibga solish mexanizmlarining tashkil topishi bilan bir qatorda o'z mazmuniga ko'ra davlatdan oldingi jamiyatni boshqarishning tamomila yangi asoslarining shakllanishi bo'lgan.

Boshqaruvchilik faoliyatining yangi qiyofasi jamiyat hayotining ehtiyojlari, xo'jalik faoliyatining murakkablashuvi va odamlarning ijtimoiy-madaniy aloqalarining butun tizimi natijasida shakllangan. Ijtimoiy

ishlarni tashkil etish va nazorat qilish, oziq-ovqat va boshqa resurslarni saqlash va taqsimlash, qo'shni guruhlar bilan ayirboshlash munosabatlarini ushlab turish zaruriyati kerakli bilimlarga va mahoratlarga ega bo'lgan maxsus ishlab chiqarishni tashkil etuvchilar qatlamining ajralib chiqishiga olib kelgan.

Ijtimoiy mehnat taqsimotining muhim turlari (dehqonchilikdan chorvachilik va boshqalarning ajralib chiqishi) bilan bir qatorda boshqaruvchilik faoliyatining ham ajralib chiqishi va asta-sekin ixtisoslashib — doimiy kasbga aylanib borishi sodir bo'lgan. Odamlarning son jihatdan ikkita noteng guruhlariga (boshqaruvchilar va boshqariluv-chilarga) bo'linishi juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu davlatning tashkil topishidagi oxirgi bosqich hisoblangan. Boshqaruvchilik mansab-lari ularning egalariga katta moddiy foydalar bergan, ularning butun jamoaga o'z xohish-irodalarini o'tkazishlariga imkoniyat yaratgan. Shakllanayotgan boshqaruvchilar tabaqasi o'z hokimiyatidan va imtiyozlaridan ajralib qolishni aslo xohlamas edi, uni o'z oilasi va urug'i bilan mustahkamlashga intilardi. Tashkilotchilik faoliyati siyosiy xarakter kasb etgan. Jamoaning ma'muriy oqsuyaklari (aslzodalari) davlat zodagonlariga aylangan. Jamoaning yuqori doiralari o'z an'anaviy obro'-e'tiboridan va diniy-mifologik asoslar tizimidan foydalanib, tez-tez boshqalar uchun berk bo'lgan yopiq tabaqaga yoki kastaga birlashishga harakat qilgan.

Tashkil topayotgan ilk davlatchalarda yo'lboshchi (dohiy)ning mavqeyi ham o'zgargan, u borgan sari ko'proq ma'muriy mansablarga tayanadigan bo'lib qolgan va shu tariqa o'z hokimiyatini kuchaytirib borgan. Shunday qilib, ilk davlatchalar urug'-qabila tizimiga tashqaridan zo'rlab kiritilgan kuch sifatida emas, balki jamoa tuzilmalarining mantiqiy va tabiiy rivojlanishi natijasida uning tadrijiy davomi sifatida vujudga kelgan. U oila-urug' guruhlarining umumiy manfaatlari va ehtiyojlari bilan mustahkamlangan, lekin ilgari ijtimoiy boshqaruv tizimidan murakkab ma'muriy iyerarxiya¹ tashkil etganligi bilan farq qilgan. Bu iyerarxiyaning eng tepasida yo'lboshchi (dohiy) turgan, uning hokimiyati avtoritar² va muqaddas xarakterga ega bo'lib qolgan.

Ko'p tarixiy-huquqiy adabiyotlarda jamoa ustida turuvchi dastlabki qurilmalarning va ilk davlatchalarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan qator omillar ko'rsatiladi. Bunday omillarga, odatda, ekologik muhit (issiq iqlim, hosildor tuproqlar, suv resurslari va boshqalar), nisbatan ko'p ortiqcha mahsulot beruvchi barqaror ishlab chiqarish darajasi, demografik optimum³ kabilar kiritiladi. Bosqinchiliklar va urushlar, garchi ikkinchi darajali bo'lsa ham davlatning tashkil topishida muhim omil hisoblanadi. Ular jamoa aloqalari tadrijiy rivojlanishining ichki jarayonlariga ta'sir eta olmaydi, lekin ilk davlatchalarning tashkil topishini tezlashtiradigan qudratli harbiy-tashkiliy qurilmalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Ilk davlatlarning tashkil topishi, ayniqsa qulay tabiiy sharoitlarga ega bo'lgan mintaqalarda ko'proq uchraydi. Bunday joylarda birdaniga bir necha ilk davlatchalar vujudga kelganligi tarixdan ma'lum. Shunday dastlabki davlat tashkilotlari ilk shahar-davlatlar nomini olgan. Tez orada ushbu shahar-davlatlar o'rtasida keskin qarama-qarshiliklar va so'ngra harbiy to'qnashuvlar kelib chiqqan. Oxir oqibatda harbiy tashkiloti ancha kuchli va samarali bo'lgan davlat g'alabaga erishgan. Natijada harbiy-iyerarxiya tuzilmalari ko'rinishiga ega bo'lgan davlatlar ancha keng tarqalgan. Aynan shu harbiy demokratiya bo'lgan bo'lsa ehtimoldan xoli emas. Ammo mazkur harbiy demokratiyaning ahamiyati va keng tarqalganligi L.Morganning¹ asarlaridan boshlab adabiyotlarda uzoq vaqtgacha bo'rttirib ko'rsatilgan. Bizningcha, o'zga davlatlarni zo'rlik yo'li bilan qo'shib olishga, boshqa xalqlar ustidan hukmronlikka, zo'ravonlikka asoslangan davlatlarni — harbiy demokratiyalarni bo'rttirib ko'rsatish, ularni ilk davlatlarning tashkil topishidagi asosiy omil sifatida qayd etish unchalik to'g'ri emas.

Urushlar va tabiiy o'sish davomida, shuningdek, ikkinchi darajali davlatlar ham vujudga kelgan, ular o'z tarkibiga bir necha ilk shahar-davlatlarni birlashtirgan yoki ba'zan urug'-qabilalari hamda allaqachon tashkil topgan davlat qurilmalari bilan birga katta-katta hududlarni qo'shib olgan. Bunday davlatlar ancha murakkab tashkiliy-boshqaruv qurilmalariga ega bo'lib va juda xilma-xil ma'muriy funksiyalarni bajarib, sinfiy xarakterga ega emas edi, bu vaqtda hali sinflar boimagandi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, shahar-davlatlar (ilk davlatchalar) dastlabki va oddiy davlat tashkilotlari sifatida hali jamiyat sinflarga bo'linishni bilmagan davrda tashkil topgan. Ular jamiyat rivojining ancha yuqori bosqichida davlat hokimiyatining faol ta'siri natijasida kelib chiqqan.

Shunday qilib, hozirgi zamon tarixiy, etnografik, arxeologik va boshqa ma'lumotlarning yorqin guvohlik berishicha, davlat adabiyotlarda ko'p vaqt markscha-lenincha ta'limot asosida e'tirof etib kelinganidek, sinfiy hukmronlik asosida emas, balki ibtidoiy jamoa tuzumining tabiiy rivojlanishi davomida ichki sabablar natijasida paydo bo'lgan va jamoa tepasida turuvchi tuzilmalardan tashkil topgan. Ilk shahar-davlatlarning xarakterli belgilaridan biri murakkab tashkiliy-boshqaruvchilik tizimining tashkil topishi va asta-sekin jamiyatdan ajralib boradigan tizimga aylanishida bo'lgan.

Shahar-davlatlarning tashkil topishi insoniyatning ibtidoiy jamiyatdan sivilizatsiyaga o'ziga xos yorib o'tishi bo'lgan. Bu «o'tish» turli qit'alarda va turli xalqlarda tarixiy jarayonlarning notekis rivojlanishi natijasida turli vaqtlarda sodir bo'lgan hamda bir necha asrlar va ba'zan ming yillab davom etgan. Dunyoda birinchi sivilizatsiya va shahar-davlatlar Qadimgi Sharqda¹ miloddan avvalgi IV—III ming yilliklardayoq tashkil topgan edi. O'rta Yer dengizi havzasida — antik dunyoda esa sivilizatsiya va davlatchilikka o'tish birmuncha keyinroq sodir bo'lgan. Yevropaning ko'pgina xalqlarida ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va davlatning tashkil topish jarayoni o'rta asrlarda nihoyasiga yetgan. Afrika, Polineziya va yer yuzining boshqa ba'zi joylarida to XIX—XX asrlargacha davlatdan oldingi oila-urug' munosabatlari yashab kelgan va bu yerlarda davlatning tashkil topishi tabiiy rivojlanish natijasida emas, balki Yevropa mustamlakachiligi oqibatida yuz bergan.

Davlat va huquq tarixidan oldingi davrda ulardagi ba'zi umumiy belgilarga qaramay, davlatning tashkil topishi va rivojlanishi turli xalqlarda o'ziga xos takrorlanmas belgilarga va xususiyatlarga ega bo'lgan.

O'zbekiston hududidagi ilk davlatlarning paydo bo'lish shart-sharoitlari, sabablari va xususiyatlari

Jahon tarixidan ma'lumki, yer yuzida eng qadimgi davlatlar miloddan avvalgi IV ming yillikda Misr va Mesopotamiya (Ikki daryo oralig'i)da paydo bo'lgan. Bu yerlardagi ilk davlatlar dehqonchilik va chorvachilik singari ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar paydo bo'lishi natijasida shakllangan edi. Dehqonchilik bu yerdan asta-sekinlik bilan qo'shni hududlarga — Kavkazorti, Eron, O'rta Osiyo, Hindiston, Xitoyga tarqaldi.

/Arxeologik topilmalar shuni ko'rsatmoqdaki, miloddan avvalgi 2-ming yillik o'rtalarida O'zbekiston (Surxon vohasi)da qadimgi dehqonchilik madaniyati rivojlanishi asosida ilk davlatchilikka o'tish jarayoni boshlanadi. Bu jarayon bosqichma-bosqich rivojlanishning o'ziga xos xususiyat va qonuniyatlariga ega edi.

Ilgarigi o'quv qo'llanmalari va darsliklarda ilk davlatlarning shakllanishini ekspluatatsiyaning paydo bo'lishi yoki boshqa kishilar mehnati bilan yaratilgan mahsulotni o'ziniki qilib olishning vujudga kelishi natijasida jamiyatning bir-biriga dushman sinflarga bo'linishi bilan bog'lab tushuntiriladi edi. Aslida, turli manbalar ilk davlatchilikka o'tishda boshqacha tarixiy vaziyatni ko'rsatmoqda.

Dastlabki davlatlar alohida makonlar yoki ilk shaharlar hamda ishlov beriladigan yerlar va sug'orish tizimi maydoni bilan chegaralangan nisbatan kichik hududda, ya'ni zich o'zlashtirilgan, xo'jalik va ishlab chiqarish maqsadida keng foydalaniladigan qadimgi sug'orma dehqonchilik vohalarida paydo bo'lgan. Bunday vohalar aholisi uchun tashqi harbiy bosqinlardan himoyalaniş, makonlar va manzilgohlar hududini himoya qilish, sug'orish va dehqonchilik ishlarini tashkil etish, jamoaning ichki va tashqi aloqalarini boshqarib turish masalalarini yechish muhim va hayotiy zaruriyat edi. Bu vazifalarni hal qilish maqsadida, u yoki bu ko'rinishdagi ishlarni (keng ko'lamdagi qurilish va sug'orish, suvni taqsimlash ustidan nazorat qilish, jamoadagi diniy urf-odatlarini bajarish, bahsli masalalarni hal qilish kabilarni) tashkil etish uchun jamiyat jamoadagi hurmatga ega bo'lgan kishilarni — yo'lboshchilarni yuzaga chiqardi.

Shu tariqa, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar taraqqiyoti jamiyatda alohida hurmat-e'tiborga loyiq bo'lgan kishilarning ajralib chiqishiga imkon yaratdi. Ular ijtimoiy ishlab chiqarishda doimiy band bo'lmasdan, faqatgina ijtimoiy va xo'jalik hayoti ustidan nazorat va rahbarlikni amalga oshirdilar. Lekin ular na boy-badavlat kishilar, na ekspluatatorlar va na quldorlar edilar. Jamiyatda bunday kishilarning ajralib chiqishiga ularning axloqiy xislatlari va obro'-e'tibori sabab bo'lgan xolos. Ammo bu muhit keyinchalik alohida to'q oilalarning paydo bo'lishiga olib keldi va asta-sekinlik bilan jamoadagi yuksak hurmatga asoslangan hokimiyat meros tariqasida otadan o'g'ilga o'ta boshladi.

O'zbekistondagi dastlabki davlat uyushmalari ham dehqonchilik vohalari aholisini chetdan bo'ladigan bosqinchilardan himoya qilish va jamoadagi munosabatlarni huquqiy boshqarib turish uchun tashkil topdi.

O'zbek xalqi ajdodlarining ilk davlatchiligi tarixi qadimgi bronza davriga oid yozma ma'lumotlar yo'q bo'lganligi uchun faqatgina arxeologik topilmalarga asoslanib o'rganiladi. Bu manbalar qadimgi jamiyat taraqqiyotidagi barcha murakkab jarayonlarni to'liq ochib bera olmaydi.

O'zbekistonning miloddan avvalgi 1 -ming yillikning birinchi yarmiga oid tarixi yozma manbalarda ham ancha-muncha yoritilgan. Bu hududga tegishli ilk yozma manbalar «Avesto», ahamoniylar davri mixsimon yozuvlari va qadimgi dunyo (Yunon-Rim) davriga oid manbalar yurtimizdan chetda yozilgan. Bu manbalar qadimgi Sharq va dunyo tarixida birinchi bo'lib, O'rta Osiyodagi eng qadimgi xalqlarning nomlarini, alohida joylar, tog'lar, daryolar va ko'llarning nomlarini, afsonaviy qahramonlar va podsholarning nomlarini, yurtimiz xalqlarining turmushi, dini, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzumi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Yozma manbalardagi ma'lumotlarni arxeologik tadqiqotlar natijalari bilan solishtirganimizda ilk davlatlarning paydo bo'lishi masalalariga ko'pgina aniqliklar kiritish imkoniyati paydo bo'ladi. Bronza davriga kelib aholining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Xususan, qadimgi aholi ishlab chiqarishning ma'lum bir sohalariga ~ dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka ixtisoslashib bordi. Bu jarayon ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi va ularning bir yerga to'planishi uchun zamin yaratdi.

Qadimgi xo'jaliklarning ixtisoslashuvi, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi, metallning hayotga jadallik bilan kirib kelishi va yoyilishi, hunarmandchilikda turli tarmoqlarning rivojlanishi, o'zaro ayirboshlash va savdo-sotiqning taraqqiy etishi natijasida jamiyat hayotida ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish kuzatiladiki, bu yuksalish ilk davlatchilikning asosiy poydevori hisoblanadi.

Avesto ma'lumotlariga ko'ra, Urug' - «vis» (ayrim qishloq jamoasi) 15 ta katta oila a'zolari (jami 75~90 kishi)dan iborat bo'lgan. Surxondaryodagi Qiziltepa shahri atrofida to'rtburchak shaklida qurilgan qadimiyuy-qo'rg'on (Qizilcha)lar 3—4 qo'shni uylardan iborat bo'lib, alohida joylashgan qishloq jamoasini tashkil qilganlar. Har bir katta oila jamoasi ma'lum uy-joy, chorva va yerga egalik qilib, ma'lum darajada iqtisodiy mustaqil bo'lgan. Qishloq jamoalarining hududiy, iqtisodiy va ijtimoiy birlashuvi, ibtidoiy davrlarga oid urug'-qabilaviy birlashuvdan ancha farq qilib, ilk davlat tizimi paydo bo'lganligidan dalolat beradi.

Ilk davlatlarning hududiy asosini aloqador dehqonchilik tumanlari tashkil etgan. Xo'jalik yuritish maqsadida o'zlashtirilgan hududlarda aholi zich joylashgan bo'lib, ular o'zlashtirilmagan bepoyon yerlardan farq qilgan holda qadimgi «madaniy-xo'jalik» vohalar deb ataladi. Ularning har birida hosildor yerlar va sug'orish tizimidan tashqari uy-qo'rg'onlar va manzilgohlar, ekin ekilmagan yerlar va yaylovlar mavjud bo'lgan. Bu qadimgi dehqonchilik tumanlarining tuzilishi tabiiy-jo'g'rofiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy muhit bilan bog'liq edi.

Qadimgi dehqonchilik tumanlarining tuzilishi turlicha bo'lgan. Manzilgohlarning soni va o'zlashtirilgan yerlarning umumiy maydoniga qarab madaniy-xo'jalik vohalar bir nechta guruhlariga bo'lingan. Vohalarning

chegaralari sug'orma dehqonchilik hududlari va sug'orish tarmoqlarining chegaralari bilan uzviy bog'liq edi.

Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda aholi nisbatan zich joylashgan o'troq vohalarda dehqonchilik jadal rivojlangan. Bu vohalar hosildor tog'oldi tekisliklarida yoki daryo etaklarida joylashgan bo'lib, nisbatan dehqonchilik uchun qulay sharoitlarga ega bo'lgan.

Uy-qo'rg'onlar va ayrim qishloqlarda yashovchilarning asosiy mashg'ulotlari qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va ularni qayta ishlashdan iborat bo'lgan. Yer haydab dehqonchilik qilish, anhor qazib daryolardan suv chiqarish, kanal va ariqlarni doimo tozalab turish, sun'iy sug'orish ishlarini yo'lga qo'yish, don ekish, chorva uchun xashak bo'ladigan o'simliklarni o'stirish, bog'dorchilikni rivojlantirish hayot manbayi bo'lib qoladi.

Ayrim uylarning ichida maxsus ustaxonalar qoldiqlari topib tekshirilganda shu narsa aniqlandiki, ushbu ustaxonalarda oila a'zolari toshdan, yog'ochdan, loydan, qamishdan, charmdan va teridan xo'jalikka, ro'zg'orga kerakli buyumlarni ishlab chiqarganlar. Masalan, toshdan ishlangan dehqonchilik qurollari (o'roqlar, yorg'uchoqlar, hovonchalar), qo'lda ishlangan kulolchilik buyumlari (sopol idishlar, chiroqlar, urchuq boshlari), bo'yra va teri to'shamlari kabilar uy hunarmandchiligi mahsuloti hisoblangan.

O'rta Osiyoda miloddan avvalgi VII—VI asrlarda qulchilik muno-sabatlari (Qadimgi Sharq markazlari va Qadimgi Yunonistonga nisbatan ancha farq qilib) deyarli rivojlanmagan. Jamiyat hayotida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi katta ahamiyatga ega bo'lgan. O'rta Osiyoda qadimgi qulchilik shakllaridan biri «uy qulchiligi» bo'lgan.

«Uy quli» «Avesto»da «vaysa» deb atalgan. «Vaysa»lar katta oila jamoasi erkin a'zolari bilan umumiy uyda yashaganlar va oilaning «kichik vakillariga» aylangan xolos. Uy qullarining mehnat faoliyati dehqonchilik, uy chorvachiligi va boshqa ishlab chiqarish vazifalari bilan bog'langan. Ular jamoaning erkin a'zolariga nisbatan ancha kam bo'lgan. Shu davr iqtisodiy hayotida jamiyatning mustaqil vakillarining mehnati ishlab chiqarishni asosiy rivojlantirayotgan kuchi bo'lgan. Uy qullari ish qidirib yurgan mardikorlar va kambag'allashib qolgan qarzdor jamoa a'zolaridan bo'lishgan.

Shunday qilib, o'zbek xalqining shakllanishida va uning davlatchiligi paydo bo'lishida tub o'troq dehqon aholi alohida o'rin tutganligi haqida muhim tarixiy xulosaga kelish mumkin. O'zbek xalqi ajdodlarining ilk davlatchiligi taraqqiyoti qadimgi shaharlar tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Ilk davlatlarning tashkil topishiga, jamiyat rivojining ichki qonuniyatlari (ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning yuqori darajasi, hunarmandchilik, tovar ayirboshlash va savdning tez rivojlanishi, sug'orma dehqonchilik kabilar)dan tashqari boshqa sabablar — kuchayib borayotgan siyosiy qarama-qarshiliklar va harbiy to'qnashuvlar ham ta'sir qildi.

O'zbek xalqi ajdodlarining ilk davlatchiligi tarixini O'zbekistonning hozirgi hududidan tashqari qo'shni viloyatlarda qadimda yuz bergan etnik, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy voqea-hodisalar bilan bog'liq holda talqin qilmoq lozim. Tarixning qadimgi davrlarida ilk davlatlar orasida va ajdodlarimizning istiqomat hududlari o'rtasida aniq ma'muriy chegaralar bo'lmagan. Qadimgi Xorazm, Baqtriya va So'g'd chegaralari tabiiy bo'lib, bunda cho'l va tog'lardan foydalanilgan.

Xullas, hozirgi kunga qadar to'plangan ma'lumotlarga ko'ra, o'zbek xalqi tarixida davlatchilik tizimiga o'tish bosqichi, O'zbekiston hududida ilk davlatlarning shakllanish va rivojlanish jarayoni quyidagi davrlar bilan belgilanadi:

1. Bronza davri — miloddan avvalgi 2-ming yillikning o'rtalari va ikkinchi yarmi. Unchalik katta bo'lmagan dehqonchilik vohalari asosida misol uchun, qadimgi Sherobod vohasi) ilk davlatchilik tizimiga o'tish davri.

2. Bronza davridan temir asriga o'tish davri — miloddan avvalgi IX-VIII asrlar. Mayda davlat tashkilotlarining rivojlanishi va yirik harbiy-siyosiy uyushmalarining vujudga kelishi.

3. Ilk temir davri — miloddan avvalgi VII—VI asrlar. Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya misolidagi yirik davlat uyushmalarining paydo bo'lishi.

O'zbekiston hududida davlat va huquqning paydo bo'lishi haqida taniqli o'zbek huquqshunos olimi professor Halim Boboyevning fikrlari diqqatga sazovor. Olimning ta'kidlashicha, bugungi O'zbekiston hududida, aniqrog'i, qadimgi Turonda davlatchilikning paydo bo'lishi birinchidan, davlat va huquqning paydo bo'lishi sabablarini sivilizatsiya, ya'ni tamaddun nuqtayi nazaridan davrlashtirish o'rniga marksizm-leninizm ta'limoti asosida urug'chilikning yemirilishi va quldorlik davlati va huquqining paydo bo'lishi tarzida o'rganilgan.

Ikkinchidan, o'zimizda mavjud bo'lgan manbalar («Avesto», «Tarixi Tabariy», «Shohnoma», «Tarixi muluki ajam» kabi kitoblar) chuqur o'rganilmasdan, asosan, mil. av. V-IV asrlarga oid yunon tarixchilari: Gerodot, Ksenofont va boshqalarning asarlariga va ko'proq G'arbiy Yevropa va Rossiyada tarqalgan ma'lumotlarga asoslanilgan. Natijada ming yilliklarni o'z ichiga olgan Turondagi ilk davlat va huquqning paydo bo'lishi tarixi o'rganilmay e'tibordan chetda qolgan.

Qadimgi Turonda davlat va huquqning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi bir qancha murakkab tarixiy jarayonlarni boshidan kechirgan. Bu ba'zan yaxlit, markazlashgan davlat sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, ba'zan esa parchalangan - xonliklar, amirliklarga bo'linib ketgan. Ular o'rtasida markaziy hokimiyat uchun keskinlashgan kurash o'zaro urushlarga sababchi bo'lgan.

Turkiy qavmlarning ko'payishi va ularning yoyilishi hamda tarixda bo'lib o'tgan urushlar oqibatida qavmlar, urug'larning nomlari singari davlatlarning nomlari ham o'zgarib turgan.

Turon zaminida yashagan etnik xalqlar, qavmlar, urug'lar haqidagi fikrlar, qarashlar ham turlicha bo'lib, ba'zan

ular bir-birlarini inkor qilish darajasidadir. Bu yerlarda ilk bor insonlarning yashash, urf-odatlar, tillari, dinlari haqidagi ma'lumotlar ham shu qadar ko'pki, ularning barchasini qamrab olish va umumlashtiruvchi xulosalar chiqarish nihoyatda mushkuldir.

Bizning fikrimizcha, deb so'zida davom etadi professor H.B.Boboyev, Tur, Turon, Turkiston, Turk, Turkiy so'zlari bir o'zakdan — «tur»dan iborat bo'lib, birinchi bor bizning mamlakatimizga shohlik qilgan shaxs To'ning nomi bilan bog'liqligi asosli va to'g'ridir. Chunki To'ning ismidan «Turon», ya'ni Tur mamlakati, yen degan tushunchalar kelib chiqqanligi haqiqatga ancha yaqindir. Turkiy tilda gapiruvchi millatlar, xalqlar ilk bor Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon, Oltoy, Issiqko'l sohillari bo'ylab yashagan, dehqonchilik bilan shug'ullangan o'troq qabilalar bo'lganlar. Bu davlat, uning zamini ham, xalqi ham Turon deb atalgan. Keyinchalik, yillar o'tishi bilan bizning ajdodlarimiz ko'payishib shimoli-sharqqa, janub va g'arb tomonga yoyiladi. Masalan, yoqutlar Alyaskagacha, Sharqda Xitoy va Yaponiyagacha, Janubda esa Balx, Hirot va G'arbda Kavkaz, Qora dengiz va Don daryolari bo'ylariga qadar siljigani tarixdan ma'lumdur. Jo'g'rofiy nuqtayi nazardan ana shunday katta hududda tarqalgan turk qavmlarining turli tarixiy davrlarda turlicha nomlanishlari va turli davlatlarga bo'linishlari, birlashishlari tabiiy bir hoi bo'lgan.

Shu narsa aniqki, turk qavmlari bizning turkiylar orasida eng qadimiy qavmlardandir. Turon (Turkiston) davlati barcha turkiy davlatlar ichida ilk bor tashkil topgan. Samarqand (markazida) Amir Temur aytganidek:

*Biz kirn — Mulki Turon,
Amiri Turkistonimiz.
Biz kim — mamlakatlarning,
Eng qadimgi va eng ulug'i,
Turkning bosh bo'g'inimiz.*

Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarda, jumladan, o'zbek xalqining qadimgi ajdodlarida urug'doshlik tuzumining yemirilishi, davlat va huquq tashkil topishining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bunga quyidagilarni ko'rsatish mumkin. Sharqdagi boshqa joylarda boigani kabi bu yerda ham eng qadimgi davlatlar asosan Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon kabi daryolarning sug'orma dehqonchilik havzalarida tashkil topgan. Chunki o'troq xalqning asosiy ishi dehqonchilik bo'lib, bu sun'iy sug'orish inshootlari qurishni, sug'orishni tashkil qilishni taqozo etar edi.

Miloddan avvalgi bir minginchi yillar Markaziy Osiy tarixidagi muhim davrlardan bo'lib, bu yerda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, temirdan yasalgan mehnat qurollarining yoyilishi, sug'orish bilan bog'liq dehqonchilikning rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining yuz berishi davlat vujudga kelishining hal qiluvchi omiliga aylanadi. Shu bilan birga, bu jarayonni tezlashtiruvchi omillar ham mavjud bo'lgan. Miloddan avvalgi VIII asrda Ossuriya qo'shinlarining Markaziy Osiyoga bostirib kelishi urug'doshlik tuzumining yemirilishi hamda davlat va huquqning paydo bo'lishini jadallashtirgan. Ya'ni, bosqinchilarga zarba berish maqsadi maxsus siyosiy tashkilotga uyushishni tezlashtiruvchi omil sifatida xizmat qilgan bo'lishi mumkin.

Ilk voha davlatlarning barpo etilishi va rivojlanishi

" Shunday qilib, O'zbekiston hududida tashkil topgan dastlabki voha davlatlardan biri **«Katta Xorazm» davlatidir.** «Katta Xorazm», uning hududi va paydo boigan davri hanuzgacha tadqiqotchilar orasida turli ilmiy bahslarga sabab bo'lmoqda. Gerodotning ma'lumotlariga qaraganda, O'rta Osiyodagi «hartomoni adirlar bilan o'ralgan tekislikda qachonlardir xorazmiylar yashagan». Ko'pchilik tadqiqotchilar bu markazni hozirgi Xorazm o'rnida bo'lmasdan janubroqda, Marv (Turkmaniston) yoki Hirotida (Afg'oniston) bo'lgan deyishadi. Lekin qadimgi Xorazm davlati mil. aw. VII asming oxirlarida Amudaryoning O'rta oqimi qismida Orolga yaqin yerlarda vujudga kelgan degan xulosaning to'g'riligi tasdiqlandi.

Abu Rayhon Beruniyning «Xorazm tarixi» asarida, nemis tadqiqotchisi A.Markvart asarlarida, S.P.Tolstovning arxeologik tadqiqotlarida O'zbekiston hududidagi ushbu ilk davlat haqida ma'lumotlar beriladi.

Abu Rayhon Beruniy o'z asarida zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto» xususidagi ma'lumotlarni, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi qahramonlik dostonlarida keltirilgan mifologik qahramon Siyovush ibn Kaykovus Siyovushiyalar sulolasiga asos solganligi haqidagi rivoyatlarni keltiradi.

Keyinchalik, deb ko'rsatadi Beruniy, xorazmliklar forslarning «shoh» unvonini olib, mamlakatni boshqargan Kayxusrav sulolasidan bo'lgan har bir podshoning «hukmronlik yillari» asosida yil hisobi yuritishni odat qilib olganlar. Ya'ni, butun qadimgi Sharqda mavjud bo'lgan udumlarni podsholar hukmronlik qilgan yillarga qarab hisoblashga o'tilgan.

Qadimgi Xorazmda sug'orish tizimlarining rivojlanishi bu yerdagi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotda yuz bergan burilishlarning sababchisidir. Ibtidoiy harbiy-demokratiya o'rniga VII—VI asrlarda Xorazmda kuchli davlat vujudga keladi. Ammo bu davlatda hali urug'doshlik shakllari va jamoaning matriarxal udumlari saqlanib qolgan edi. Ahamoniylar davlatidan oldin ham Xorazm gegemonligi ostida Sug'diyona (Zarafshon vohasi) hozirgi Janubiy Turkmaniston, shimoliy-sharqiy Eron, g'arbiy Afg'oniston hududlarini birlashtirgan qudratli davlat bo'lganligi haqidagi fikr birinchi marta A.Markvart tomonidan ilgari surilgan. Mazkur fikr, eng awalo, yozma manbalardan «Avesto» ma'lumotlarida, shuningdek, S.P.Tolstov tomonidan 1937—1947-yillarda butun Xorazm vohasida atroflicha olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida tasdiqlanadi.

Xullas, miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida, aniqrog'i VII asrlardayoq mamlakatimizda davlat va huquq uzil-kesil vujudga kelgan deyishga haqlimiz¹. Sug'orish, dehqonchilikning rivojlanishi va yirik inshootlarning qurilishi, qabilalar uyushmalarining tashkil topishi, shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi hamda tashqi dushmanlardan himoyalash ehtiyoji buning asosiy sabablari bo'ldi. Davlat esa, jamoat ishlarini uyushtiruvchi siyosiy tashkilot sifatida shu ehtiyojlarni qondirishga xizmat qilar edi.

O'rta Osiyodagi yana bir ilk davlat uyushmasi **Qadimgi Baqtriya davlatidir**. Mil. av. I ming yillikning birinchi yarmida uning tarkibiga Sug'd va Marg'iyona ham kirgan. Yunon muallifi Ktesiy Baqtriya haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Tarixchi davlatdagi ko'plab shaharlar, mustahkam poytaxt shahar Baqtro (Balx), Baqtriya podshosi Oksiart, uning bitmas-tuganmas boyliklari haqida hikoya q'Uadi. Gerodotda Baqtriya xalqi Misr va Bobil kabi yirik davlatlar qatorida tilga olinadi. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Qadimgi Baqtriya qudrati jihatdan qo'shni viloyatlardan ancha ustun bo'lib, ular orasida alohida mavqega ega edi. Baqtriyaning tabiiy boyliklari undan tashqari hududda ham old Osiyoga qadar mashhur edi. Ayniqsa, Badaxshon lojuvardi (lazurit), la'li juda qadrlangan.

Yuqorida eslatilgan viloyatlardan tashqari **Sug'diyona** (Qashqadaryo va Zarafshon vohalari), **Marg'iyona** (Murg'ob daryosi vohasi) kabi yirik davlat uyushmalari ham bor edi. Bu viloyatlarning aholisi o'troq hayot kechirib, dehqonchilik, uy chorvachiligi va hunarmandchilik bilan shug'ullangan.

Mil. av. VII—VI asrlarda shakllangan va ancha yirik bo'lgan Qadimgi Baqtriya, Xorazm va So'g'diyona davlatlarining aholisi qon-qarindosh bo'lib, bir-biriga o'xshash tilda gaplashganlar va juda yaqin madaniy an'analarga ega edilar. Bu davrda jamiyatning hududiy bo'linishi ko'zga tashlanib, o'troqlashuv jarayoni kuchaydi. Shaharlar qishloq xo'jalik ekinzorlari bilan o'ralib, qal'alar paydo bo'ldi. Muhim savdo yo'llari bo'yicha tayanch istehkomlar qurildi. Turli qurilishlar bunyod etishda mudofaa inshootlarining ahamiyati birinchi o'ringa chiqdi. Mustahkam qal'a — panohgohlar qurildi, makonlarning harbiy-ma'muriy, hunarmandchilik yoki qishloq xo'jalik faoliyati yanada ko'proq yuzaga chiqdi.

O'zbek xalqining ilk davlatchiligi tarixi jo'g'rofiy, hududiy ma'noda nafaqat O'zbekistonning hozirgi hududi bilan, balki butun O'rta Osiyoda qadimda yuz bergan etnik, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan bog'liq holda talqin etilmog'i lozim. Qadimgi davrlardagi ilk davlatlar orasida va ajdodlarimizning yashash joylari o'rtasida aniq ma'muriy chegara yo'q edi. Qadimgi Baqtriya, Xorazm, So'g'd chegaralari tabiiy bo'lib, yaqin hududlardagi o'troq yashash joylarning jo'g'rofiy bo'luvchisi sifatida dashtlar, cho'l va tog'lardan foydalanilgan.

Qadimgi So'g'diyona. Bu davlat uyushmasi ham Baqtriya singari qadimdan mustaqil faoliyat ko'rsatgan. Uning hududlariga qadimda hozirgi Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlari yerlari kirgan. Davlatning poytaxti Samarqand shahri bo'lgan. Arxeologlar bergan ma'lumotlarga qaraganda, tub yerli aholi shaharni Smarakansa (Smarakansa) deb atagan. Bu shahar qadimgi «Buyuk Ipak yo'li»da joylashgan bo'lib, savdo-iqtisodiy jihatdan Sharq va G'arbni bog'lagan. So'g'd **till** qadimdan jahon savdo tili darajasiga ko'tarilgan. So'g'diyonada aholi yuqori darajada dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik madaniyatiga ega bo'lgan.

Farg'ona vodiysining qadimgi davri tarixi yetarlicha o'rganilmagan. Mil. av. II—I asrlarga oid Xitoy manbalarida Farg'ona vodiysi tarixi to'g'risida ba'zi bir uzuq-yuluq ma'lumotlar berilgan. Ana shu ma'lumotlarda Farg'ona **Davan podsholigi** deb yuritilgan. Ammo arxeolog olim akademik A.Asqarovning xulosasiga ko'ra, Davan davlati mil. av. II asrda emas, balki ancha ilgari — mil. av. IV yoki III asrlarda ham bo'lgan. U davrda bu davlatning nomi Parkana bo'lgan. Davan nomini xitoylar berganlar. Xitoyshunos N.Ya.Bichurinning fikricha, Davan — Qo'qondir, ham shahar va o'lkadir.

Farg'ona podsholigi Eron ahamoniylariga ham, makedoniyalik Iskandar (Aleksandr Makedonskiy)ga ham tobe bo'lmagan va o'z mustaqilligini saqlab qolgan. Bu davlat hududlari Salavkiylar davlati tarkibiga ham kirmagan.

Mil. av. II asr Xitoy manbalari ma'lumotlarida ta'kidlanishicha, Farg'onada 300 ming aholi yashagan. Vohada 70 ta shahar bo'lgan, poytaxti Ershi (hozirgi Marhamat) shahri edi.

Tarixiy manbalarining guvohlik berishicha, Farg'onada ayniqsa dehqonchilik, hunarmandchilik va kosibchilik rivojlangan. Yuksak darajada rivoj topgan dehqonchilik vohalarining soni 10 dan ortiq bo'lgan: Aravansoy, Oqbo'ri, Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Andijonsoy, Qorabosh, Tentaksoy, Maylisoy, Ulug'nor, Shahrixonsoy, Akman, Yilg'insoy va boshqalar shular jumlasidandir.

Qang' davlati, ba'zi manbalarining guvohlik berishicha, mil. av. III asrning boshlarida vujudga kelgan. Bu davlat sharqda Farg'ona vodiysi (Davan), shimoli-sharqda usun, yuechji qabilalari bilan chegaradosh bo'lib, shimoli-g'arbda Sarisu daryosi, g'arbda Sirdaryogacha bo'lgan yerlarda joylashgan. Qang' davlati Toshkent vohasi, Talas vodiysi, qisman Chu daryosining quyi oqimidagi hududlarni o'z tarkibiga qamrab olgan. Mil. av. II—I asrlarda qang'lilar Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi yerlarni va Xorazmni ham o'zlariga qo'shib olganlar. Tarixiy manbalarda mil. av. I va milodiy I—II asrlarda Qang' davlati hududida 120.000 oila yoki 600.000 kishi yashaganligi qayd etiladi. Bu davlat tarix sahnasida yetti asr yashagan va milodiy V asrga kelib inqirozga uchragan.

Manbalarda Qang' davlati mil. av. I va milodiy I—II asrlarda buyuk davlat boiganligi ta'kidlanadi. Qang'lilar o'troq va yarim o'troq hayot kechirganlar. Ular asosan dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Aholining ma'lum bir qismi ko'chmanchi chorvachilik bilan band bo'lgan. Qang'lilarning markaziy shaharlari asosan ikkita edi. Ularning hukmdorlari yozni O'trorda (hozirda Aris va Turkiston oralig'i), qishlovni esa Qang'da (Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani) o'tkazganlar. Bu davlat hududida yana boshqa ko'plab shaharlar bo'lgan.

O'zbekiston hududidagi dastlabki davlatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzumi

Arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi va ixtisoslangan hunarmandchilik bronza davridayoq O'rta Osiyoda yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lganligidan dalolat beradi. O'rta Osiyoning janubidagi viloyatlarda eng qadimgi munosabatlarning yemirilishi faqat ichki sabablarga bog'liq bo'lmay, Yaqin Sharqdagi yuqori darajada rivojlangan an'anaviy tarixiy, madaniy aloqalarga ham bog'liq edi. Baqtriya hududidan topilgan yuqori sifatli oltin, kumush va bronza buyumlari bunday aloqalardan va ularning viloyatda tashqi savdoning paydo bo'lishida ta'sir ko'rsatganidan dalolat beradi. Har bir jamoaning rivojlanishi uning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqsa ham, dastlabki markazlardan kelib chiqqan tashqi ta'sir turli viloyatlarning taqdirida katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin edi.

So'nggi 10—15 yil ichida Baqtriya, Xorazm, Sug'diyona va Mar-g'iyonadan olingan yangi arxeologik ma'lumotlarga qaraganda ilk temir davrida bu yerlarda jamoalardagi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni bir necha kichik oiladan iborat uy jamoalari tashkil etgan. Makonlar joylashuvining tashqi belgilaridayoq katta oilali uy jamoalari ancha yirik uyushmalarga kirganligidan dalolat beradi. Boshqaruv tartibida katta oilalar jamoasi boshliqlari yoki uy xo'jayinlari, shuningdek, alohida qishloq qo'rg'onlarini boshqaruvchi eski jamoalar katta o'rin tutgari. Har bir katta oila alohida uyga, ishlab chiqarish buyumlariga, o'zining qishloq xo'jalik mahsulotlari xazinalari va chorvalariga, ya'ni o'zini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan xo'jaligiga ega bo'lgan.

Katta oilali jamoalar shakli jamoa ishlab chiqarish va xo'jalik harakatiga muvofiq edi. Ma'lumki, u jamoaning iqtisodiy jihatdan mustahkamlanishiga olib keldi. Dastlabki davlatlarning paydo bo'lishi muammolarini hal etishda arxeologik va yozma manbalardan tashqari etnografik ma'lumotlardan ham keng foydalaniladi. Etnografiyaning ko'rsatishicha, ijtimoiy yutuqlar hamda ijtimoiy manbalarni egallash jamoa ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan bog'liq edi. Jamoadagi tashkiliy boshqaruv faoliyati, ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish uchun jamiyat jamoadagi hurmatga ega bo'lgan kishilarni — yo'lboshchilarni yuzaga chiqardi. Bu esa merosning taqsimlanishiga olib keldi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyoda ilk davlat uyushmalari dehqonchilik, chorvachilik, ixtisoslashgan hunarmandchilikning ajralishi va shahar markazlari shakllanishi asosida paydo bo'ladi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Davlat va huquqning vujudga kelishining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari qanday bo'lgan?*
2. *Neolit inqilobi va jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishining murakkablashuvi natijasida yuz bergan o'zgarishlarni aytib bering.*
3. *Odamlarning ikkita noteng (boshqaruvchilik va boshqariluvchilar) guruhlarga bo'linish ahamiyati nimalarda ko'rinadi?*
4. *Ilk davlatlarning tashkil topish shart-sharoitlari nimalarda ko'rinadi?*
5. *Ilk davlatlarning tashkil topish sabablari va xususiyatlari qanday bo'lgan?*
6. *Ilk vohalardan biri «Katta Xorazm» haqida gapirib bering.*
7. *Qadimgi Baqtriya davlati haqida gapirib bering.*
8. *Qadimgi So'g'diyona davlati haqida gapirib bering.*
9. *Qadimgi Qang' davlati haqida gapirib bering.*

2-MAVZU: QADIMGI DAVLATLARNING RIVOJLANISHI VA IJTIMOY-SIYOSIY TUZUMI

1. Ahamoniylar hukmronligi davrida ijtimoiy-siyosiy tuzumdagi o'zgarishlar.
2. Makedoniyalik Iskandar va Salavkiylar davrida ijtimoiy-siyosiy tuzum xususiyatlari.
3. Kushon davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi va boshqaruvi.

Ahamoniylar hukmronligi davrida ijtimoiy-siyosiy tuzumdagi o'zgarishlar

Mil. av. VI asrda Eron hududida yashovchi xalqlar podsho Ahamon boshchiligida kuchli davlatga uyushdilar. Ikki yuz yildan ortiqroq hukm surgan bu davlat sarhadlari Misrdan to Shimoli-G'arbiy Hindistongacha cho'zilgan edi. Qadimgi yunon muarrixlari — Gerodot, Ksenofont, Yustin, Strabon va boshqalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, ahamoniylar podsholaridan Kir II mil. av. 545—539-yillarda Sharqiy Eron viloyatlarini, O'rta Osiyoning Xorazm, Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona va sak qabilalari yashayotgan hududlarini bosib oladi. Ammo O'rta Osiyo xalqlari har doim erk, ozodlik va hurlikni hamma narsadan ustun qo'yganlar. Shu bois ular bosqinchi ahamoniylar zulmiga qarshi muttasil kurash olib borganlar, afsonaviy mardlik, qahramonlik va jasurlik namunalarini ko'rsatganlar. Miloddan avvalgi 530-yilda massagetlar yoiboshchisi malika To'marisning Kir II ustidan qozongan yorqin g'alabasi bunga misol bo'la oladi.

Ammo Kir II ning o'limi O'rta Osiyo xalqlariga kutilgan ozodlikni olib kelmadi. Kir II o'limi uchun uning

avlodlari o'ch oldilar. Xususan, markaziy osiyoliklar ahamoniylar podshosi Doro I davrida qattiq jafodir. Tarixiy manbalarda yozilishicha, mil. av. 522-yilda podsholik taxtini egallagan Doro I ga qarshi Marg'iyonada Frada boshchiligidagi xalq qo'zg'olonini bostirish uchun Baqtriya satrapi Dodarshishni yuboradi. Qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi, 55 ming marg'iyonalik qatl etiladi. Ammo qo'zg'olonlar davom etavergan. Ahamoniylar shohi Doro I ning shaxsan o'zi mil. av. 519—518-yillarda parfiyonaliklar va sak qabilalari ustiga qo'shin tortib borishga majbur bo'lgan. Doro I O'rta Osiyo xalqlaridan qattiq o'ch oldi, ammo ayni paytda o'zi ham katta talafotlar ko'rdi. Bu o'rinda muarrix Poliyenning «Harbiy hiylalar» asaridagi Shiroqning afsonaviy harbiy jasorati diqqatga molikdir.

Shu tariqa, Ahamoniylar podsholarining bosqinchilik yurishlari natijasida Xorazm, Parfiya, Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyona, «So'g'd ortidagi sak qabilalari» va boshqa viloyatlar Ahamoniylar davlati tarkibiga qo'shib olingan.

Ahamoniylar podsholari bosib olgan barcha hudud satrapiya — hokimliklarga bo'lingan bo'lib, ularni fors podsholari tomonidan tayinlanib qo'yilgan satraplar — hokimlar boshqarardilar. Gerodotning ma'lumotlariga qaraganda, O'rta Osiyo viloyatlari uchta satrapiyani tashkil etgan. Baqtriya XII satrapiya bo'lib, 360 talant, saklar XV satrapiya bo'lib, 250 talant, Xorazm, So'g'd va Parfiya XVI satrapiya bo'lib, 300 talant miqdorida yillik soliq to'lar edilar (Bobil kumush pul birligi: 1 talant 30 kg kumushga teng). Shuningdek, Suzadagi (Eron) yozuvlarga qaraganda o'rta osiyoliklar soliq sifatida qimmatbaho toshlar, chorvachilik va dehqonchilik mahsulotlarini ham fors podsholariga berib turganlar.

O'rta Osiyodagi eng katta viloyat Baqtriya ahamoniylar davlati inqirozga uchragunga qadar uning tarkibida bo'lib, ahamoniylarning sharqdagi eng muhim markazlaridan bin edi.

Qadimgi Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qal'aimir, Kuchuktepa, Afrosiyob, Uzunqir, Yerqo'rg'on, Qizilcha, Bandixon manzilgohlaridan ko'plab mehnat qurollari — o'roqlar, ketmonlar, yorg'uchoq va dehqonchilik mahsulotlari qoldiqlarining topilishi ancha rivojlangan dehqonchilikdan dalolat berib, dehqonchilik asosan sun'iy sug'orishga asoslanganligini ko'rsatadi.

Baqtriyaning poytaxti qadimgi Baqtro (hozirgi Balx) shahrida qazish ishlari olib borilib, u yerdan topilgan kulolchilik buyumlari ko'hna shaharning eng qadimgi qatlamlari miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalariga oid ekanligidan dalolat beradi.

Juda ko'p o'troq manzilgohlar va ulardagi topilmalar viloyatda aholi kulolchilik, temirchilik, bronza quyish, to'qimachilik, shuningdek, sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganidan dalolat beradi.

•Ahamoniylar	davrida	So'g'diyonada	(Zarafshon	va	Qashqadaryo
vohalari)	ko'plab	shahar	va	qishloqlar	bo'lib, ular
katta-katta	solliqlar	to'lab	turardilar.	Arxeologik	tadqiqotlar
Zarafshon	va	Qashqadaryo	vohalaridan	miloddan	avvalgi VI—IV
oid	Uzunqir,	Yerqo'rg'on,	Daratepa,	Sangirtepa,	Lolazor,
Bo'ston,	Afrosiyob,	Qorovultepa,	Qo'rg'oncha	kabi 50	dan ziyod
shahar va manzilgohlar	ochib o'rganilgan.				

So'g'diyonaning poytaxti bo'lgan ko'hna Afrosiyob (Samarqand) shahri o'tgan asrning 40-yillaridayoq ochilgan edi. Afrosiyobda miloddan avvalgi I ming yillik o'rtalarida aholi yashaganligi aniqlangan. Ko'hna shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullangan. Afrosiyob atrofidagi aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan, dushman hujum qilgan paytlarda ular chorva mollarini va mol-mulklarini qal'a ichida saqlaganlar.

So'g'diyona hayotida dehqonchilik katta ahamiyatga ega edi. Shunisi muhimki, dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslangan bo'lib, bu haqda yozma manbalardan ma'lumotlar olishimiz mumkin. Strabonning yozishicha, Politimet (Zarafshon) daryosi vohadagi eng katta suv manbayi bo'lib, sug'oriladigan yerlarga kanallar orqali suv chiqarilgan.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Afrosiyob, Yerqo'rg'on, Xo'ja-Bo'ston, Uzunqir, Ko'ktepa So'g'diyonadagi asosiy markazlar bo'lib, bu ko'hna shaharlarda hunarmandchilik va savdo-sotiq ayniqsa rivojlanib borgan.

Miloddan avvalgi I ming yillikning o'rtalarida Xorazm ham rivojlanish jarayonini boshdan kechiradi. Xorazm tadqiqotlari natijasiga qaraganda, miloddan avvalgi VI-IV asrlarda bu yerda yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Bu davrda Xorazmda inshootlar qurilishiga xom g'isht, paxsa ishlatilgan. Manzilgohlar va turarjoylardan topilgan topilmalarning boy va qashshoqligi bu yerda mavjud bo'lgan ijtimoiy hamda mulkiy tengsizlikdan dalolat beradi. Shaharlar aholisining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik bo'lgan. Topilgan sopol, bronza, temir buyumlar fikrimiz dalilidir. Xorazmda ahamoniylar davrida mahalliy o'troq aholidan tashqari ko'chmanchi chorvadorlar o'rtasida ham doimiy harbiy to'qnashuvlar, iqtisodiy munosabatlar bo'lib turgan.

Ahamoniylar davrida hunarmandchilik va savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi natijasida O'rta Osiyo hududida ko'pgina shaharlar va shahar ko'rinishidagi manzilgohlar paydo bo'ldi va jadal rivojlandi. Samarqand (Afrosiyob), Marv, Balx, Ko'zaliqir, Yerqo'rg'on, Qiziltepa ko'hna shaharlari hunarmandchilik va savdo-sotiq markazlari edi. Yana shuni ta'kidlash lozimki, bu davrda O'rta Osiyo xalqlari ilk marta zarb qilingan tanga pullar bilan tanishdilar va muomala qildilar. O'rta Osiyo hududidan ahamoniylar davriga oid oltin tangalar topilgan.

Ahamoniylar davlatining ma'muriy viloyatlari satrapliklar deb yuritilgan. Satrapliklar tepasiga fors podsholariga yaqin kishilar satraplar etib tayinlanardi. Satraplar bosib olingan aholi ustidan cheklanmagan hokimiyat yuritganlar.

Satrapning asosiy vazifasi podsho buyruqlarini zudlik bilan bajarish va xazinaga soliqlarning to'g'ri kelib tushishini ta'minlashdan iborat edi. Satrap viloyatni boshqargan, aholidan o'lponlar yiqqan, kumush tangalar chiqarishni tashkil etgan (oltin tangalar chiqarish huquqi faqat podshoga tegishli edi) va o'ziga tegishli viloyatning qurolli kuchlariga qo'mondonlik qilgan.

Makedoniyalik Iskandar va Salavkiylar davrida ijtimoiy-siyosiy tuzum xususiyatlari

Ma'lumki, miloddan avvalgi 336-yilda Makedoniya podshosi Filipp II vafotidan so'ng uning 20 yoshli o'g'li Iskandar taxtni egalladi.

Makedoniyalik Iskandar otasi Filipp II yo'lini davom ettirdi. Ammo u dastlab mamlakat ichki hayotini mustahkamladi. Davlat hokimiyatiga qarshi bo'lgan amaldorlarga nisbatan qattiq choralar ko'rdi. U Bolqon yarim orolida o'z hokimiyatini mustahkamladi. Mil. av. 334—331-yillarda o'zining asosiy raqibi Doro III qo'shinlariga bir necha harbiy zarbalar berib butun Kichik Osiyo, Suriya, Falastin, Finikiya, Misr yerlarini egallab, ahamoniylar davlati hududlariga kirib bordi. Doro III Midiyaga qochdi. Iskandar qo'shinlari mil. av. 330—329-yillarda Afg'onistonning janubiy tomonlarini egallab, Hindiqush tog'ini orqali O'rta Osiyoga yurish boshladi. U faqat mil. av. 327-yildagina juda og'ir va dahshatli janglardan so'ng Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona va boshqa hududlarni egallay oldi. Mil. av. 327—324-yillarda Iskandar Hindistonni zabt etdi. U mil. av. 323-yilda o'z davlatining yangi poytaxti Bobil shahrida vafot etdi. Shunday qilib, makedoniyalik Iskandar olib borgan bosqinchilik va adolatsiz urushlar oqibatida O'rta Osiyoda ahamoniylar zulmi yunon-makedon istilochilari zulmi bilan almashtirdi. Bu zulmdan qutulish uchun So'g'diyona xalqlariga 150 yil, Baqtriya xalqlariga esa 180 yil kerak bo'ldi. Bu jarayonda o'lkamiz xalqlarining erk va ozodlik uchun olib borgan kurashlari hal qiluvchi rol o'ynadi.

Shuni ta'kidlash joizki, Xorazm, Choch, Farg'ona va saklar yurti mustaqil bo'lib qoldi. So'g'diyona, Baqtriya, Marg'iyona va Parfiya yangi davlatga qo'shilib, keyinchalik ularning tuprog'ida ayrim yunon-makedon davlatlari vujudga keldi.

Iskandar Sharq xalqlarini ahamoniylar zulmidan ozod qilib, ularni yunon-makedon zulmi ostida qoldirdi. O'rta Osiyoda zabt etilgan viloyatlar va shaharlarni boshqarish uchun yunon-makedon sarkardalari bilan birga mahalliy hokimlar ham jalb etilgan. Yozma manbalardan ma'lumki, Iskandar davrida mahalliy aholi vakillaridan Artaboz Baqtriyada, Oksiart va Xoriyen So'g'diyona viloyatlarida hokimlik qilar edilar.

Makedoniyalik Iskandar satraplikka asoslangan boshqarish tartibini saqlab qoldi. Dastlab satraplar forslardan tayinlanardi, keyinchalik asosan makedoniyaliklardan tayinlanadigan bo'ldi. Satraplar huzurida harbiy va moliyaviy boshqaruvni yuritadigan mansablar ta'sis etildi. Iskandarning satraplari tangalar chiqarish va yollanma qo'shin saqlash huquqiga ega emasdilar.

Iskandar O'rta Osiyoda o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida mahalliy amaldorlarga ba'zi imtiyozlar berib, ularni o'z tomoniga og'dira boshladi.

Mil. av. 324-yilda Iskandar o'z qo'shinlari orasida bir qancha islohotlar o'tkazib, o'zgarishlarkiritdi. Qo'shinlartarkibidagi forslar va o'rta osiyoliklar teng huquqqa ega bo'ldilar. Undan tashqari mahalliy zodagonlarning farzandlaridan iborat 30 ming kishilik qo'shin tuzildi. Faqat yoshlardan iborat bu qo'shin yunonlar odatlari bo'yicha kiyintirilib, qurollantirildi va harbiy yurishlarga o'qitildi. Iskandar yangi yurishlarni rejalashtira boshlagan edi. Ammo, mil. av. 323-yilda u Bobilda to'satdan vafot etdi va rejaları amalga oshmay qoldi.

Iskandar yunon-makedon hokimiyatini mustahkamlash maqsadida O'rta Osiyoda ko'plab tayanch nuqtalarni barpo etadi. Yozma manbalarda Aleksandriya Esxata, Aleksandriya Ariya (Hirot), Oyxonim, Baqtriya Aleksandriyasi (aftidan Baqtro bo'lsa kerak), Marg'iyona Aleksandriya (Marv), Oks bo'yidagi Aleksandriya (Ko'lob yoki Termiz atroflarida) kabi shaharlar eslatib o'tiladi. Bu shaharlarda bir necha minglab yunon-makedon qo'shinlari zaxirada turar edilar.

Makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari natijasida Bolqon yarim oroli, Egey dengizi orollari, Kichik Osiyo, Misr, Old va O'rta Osiyo, Hind daryosining quyi oqimigacha bo'lgan hududni qamrab oluvchi ulkan davlat tashkil topdi. Bunday ulkan va qudratli davlat yagona siyosiy tartib doirasida birlashtirildi. Ammo Iskandar barpo etgan davlat ham ahamoniylar davlati kabi turli xalqlar va qabilalarning zo'rlab birlashtirilgan yig'indisidan iborat bo'lib, faqat qo'rqitish va qurol kuchi bilan idora qilinardi. Iskandarning vafotidan keyin ko'p o'tmasdan u tuzgan davlat Misr, Makedoniya va salavkiylar davlatiga boi'inib ketdi.

Mil. av. IV asrning oxiri va III asrning o'rtalarida Baqtriya Iskandarning eng ishonchli sarkardalaridan biri boimish Salavka asos solgan salavkiylar davlati tarkibiga kiraredi. Mil. av. 312-yilda Salavka atrofidagi sarkardalar bilan qattiq kurash olib borib Bobilni bosib oldi. U bir necha yil davomida urushlar olib borib, o'z davlati chegaralarini G'arbga va Sharqqa tomon kengaytirib, Eron va O'rta Osiyo hududlarini ham bosib olishga erishdi.

Yunon tarixchisi Pompey Trogning yozishicha, «Salavka ba'zi joylarni muzokaralar yo'li bilan egalladi, ammo, Baqtriya, Parfiya, So'g'd yerlarida u qattiq qarshilikka uchradi va og'ir janglar olib borishga to'g'ri keldi». Bu ma'lumotni qadimgi tarixchi Arrian ham tasdiqlaydi: «Salavka I baqtriyaliklar, so'g'diylar, parfiyaliklar va girkaniyaliklar bilan ko'p urushlar olib borgach, ular yerlariga hukmronlik qila boshladi».

O'rta Osiyoning bir qator muhim siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy voqealari Salavka I, ayniqsa Antiox I hukmronligi bilan bog'liq. Bu davrda Baqtriya hayotida dastlabki tangalar — oltin, kumush, mis dirham va tetradirhamlar (pul birligi) zarb qilina boshlanadi.

Salavkiylar davlatida hukmron tabaqa vakillari aralash edi. Yunon hokimlari va ular atrofida to'plangan yunon

zodagonlar bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilar edilar. Albatta, salavkiylar hokimiyati O'rta Osiyodagi harbiy manzilgohlarda (katoykiyalarda) joylashgan harbiy kuchlarga tayangan edi. Ammo, aholiga jabr-zulm qilishda mahalliy hukmron tabaqa vakillari ham ishtirok etardilar. Ikkiyoqlama zulm ostida qolgan mahalliy aholi salavkiylarga qarshi norozilik chiqishlari qilib turganlar.

Lekin shunga qaramasdan, O'rta Osiyoning Salavkiylar davlati tarkibiga kirgan davri yunon-makedon yurishlari paytida vayron bo'lgan ishlab chiqaruvchi kuchlarning tiklanishi hamda baqtriyaliklar, so'g'diylar, parfryaliklarning bosqinchilarga qarshi birlashuv davri bo'lib qoldi.

Salavkiylar davlati yaxlit bir xalq yoki elatlarni birlashtirmagan bo'lib, bu davlat turli etnik guruhlarini harbiy yo'l bilan birlashtirish orqali tashkil topgan edi. Davlat boshqaruvining barcha siyosiy, huquqiy va ijtimoiy yo'nalishlari podsho saroyi bilan bog'liq bo'lib, podsho saroyi davlat boshqaruvida katta ahamiyatga ega edi. Ahamoniylar davrida bo'lgani kabi salavkiylar davlatida ham ko'pgina davlat ishlarini olib boruvchi devonxona mavjud bo'lgan. Ayrim manbalar salavkiylar saroyidagi xat-hujjat ishlarining boshlig'i lavozimi haqida ma'lumotlar beradi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, salavkiylar davlatida anchagina murakkab soliq tartibi mavjud bo'lib, salavkiylar hukmdorlari o'zlarigacha mavjud bo'lgan soliq tartibini o'zlashtirgan holda, unga birmuncha o'zgartirishlar kiritadilar. Dehqonlardan yer solig'ini yig'ib olish satrap — hokimlarning vazifasi edi. Bu soliqlarning miqdori aniq belgilangan edi. Viloyatlardan keladigan soliqlarning umumiy miqdori qishloq jamoalaridan tushadigan soliqlarga bog'liq bo'lgan.

Miloddan avvalgi 293-yilda davlatning sharqiy viloyatlariga Salavka va Spitamen qizi Apamaning o'g'li Antiox hokim vazifasini bajaruvchi bo'lib tayinlanadi. Ona avlodi tomonidan Antiox uchun O'rta Osiyo ota-bobolari yurti bo'lgan. Uni hokim lavozimiga tayinlanishida ham ushbu qarindoshchilik hisobga olingan. Demak, salavkiylar davri boshqaruv tizimiga xos asosiy xususiyatlaridan bid davlatdagi hukmron shaxs vakillari yunon-makedon va mahalliy zodagonlarning nasliy tomondan aralash bo'lishi lozimligidir.

Antiox ko'pdan ko'p salavkiylarga qarshi qo'zg'olonlarni bostirishga, yangi istehkomlarni qurishga, otasi va shaxsan o'zining nomidan tanga pullarni zarb etishga va boshqa davlat ishlarini bajarishga majbur bo'ladi. Nihoyat, miloddan avvalgi 280-yilda Salavkaning o'limidan so'ng Antiox yirik davlatning podshosi bo'lib, 20 yil davomida hukmronlik qiladi.

Salavkiylar davlatida tez orada hokimiyat uchun, taxtni boshqarish uchun o'zaro kurash avj olib ketdi. Bu davlatdagi ba'zi bir hokimlar hokimiyatni mustaqil boshqarishni orzu qilar edilar. Bu esa salavkiylar davlatining parchalanishiga olib keldi.

Mil. av. 250-yillarga kelib, O'rta Osiyoda salavkiylar davlatidan ikkita — dastlab Parfiya, keyin esa Yunon-Baqtriya davlatlari ajralib chiqadi. Yunon-Baqtriya davlati salavkiylar sulolasidan bo'lgan Diodot davrida tashkil topadi. Bu davlatning asosi Baqtriya bo'lib, ba'zi hokimlar davrida (Yevtidem, Demetriy, Yevkredit) Hindistonning shimoli-g'arbiy qismi, Amudaryo va Sirdaryo o'rtasidagi katta yerlar qo'shib olinadi, davlatning poytaxti Shimoliy Afg'onistondagi Baqtro shahri edi. Bu davlatning gullab-yashnagan davri mil. av. III asrning ikkinchi yarmi va mil. av. II asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Yunon-Baqtriya davlati markazlashgan davlat bo'lib, hokimiyatni podsho boshqarar edi. Davlat bir necha viloyatlarga bo'lingan bo'lib, bu viloyat hokimlari podshoga bo'ysunar edilar.

Kushon davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi va boshqaruvi

Miloddan avvalgi I asrda yuechji kabilari uyushmasida Guyshuan (Kushon) hokimligi ancha kuchaydi. Olimlar fikriga ko'ra, dastlab guyshuan qabilasi Surxon vohasida joylashgan va ularning poytaxti Dalvarzin shahri (Sho'rchi tumani) bo'lgan. Podsho Kujula Kadfiz davrida Kushon hokimligi hududi ancha kengayib, davlat tarkibiga hozirgi Janubiy Tojikiston, Afg'oniston va Kashmir yerlari qo'shib olingan.

Kushon podsholari ichida eng mashhuri — Kanishka davrida (I—II asrlar) davlat ulkan saltanatga aylandi. Kushon podsholigi Surxon vohasi, Janubiy Tojikiston, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston va Sharqiy Turkiston hududlarini o'z ichiga olgan. Kanishka zamonida poytaxt Peshovorga ko'chiriladi. Qadimgi dunyo tarixida mashhur bo'lgan Rim, Parfiya, Xitoy davlatlari kabi Kushon podsholigi ham yirik qudratli davlatlardan biriga aylandi.

Shuni diqqatga sazovorki, O'zbekiston hududining asosiy qismi (Xorazm, Zarafshon, Qashqadaryo, Toshkent va Farg'ona vohalari) Kushon davlati tarkibiga kirmagan. Ushbu hududlarda boshqa mahalliy davlatlar rivojlanib, Kushon madaniyatiga xos an'analar deyarli tarqalmagan. Bundan tashqari, Kushon davlatining shimoliy chegaralari Ko'hitog', Boysun va Hisor tog'lari orqali o'tgani haqida Boysun tumanidagi Darband atrofida topib tekshirilgan yirik, mustahkam mudofaa devorlari dalolat beradi. Ular harbiy tayanch nuqta sifatida davlat chegaralarida barpo etilgan.

Kushonlar sulolasi yozma manbalar asosida va tangashunoslik tadqiqotlari orqali o'rganilgan. Kushonlarning ilk tangalari bir tomonida Yunon-Baqtriyaning so'nggi podshosi Germey tasviri, ikkinchi tomonida esa «kushonlar yog'busi Kujula Kadfiz» degan so'zlar bor. Demak, dastlab Kushon hokimlari o'z nomlarini «podsho», «shoh» tushunchalari bilan bog'lamaganlar. Ammo Kushon davlatining hududi kengayishi va uning siyosiy-harbiy ahamiyati o'sib borishi bilan birga tanga pullarda «shoh», «shohlar shohi» atama'i ko'pdan ko'p uchraydi. Bunday o'zgarishlar davlatning harbiy qudratini ko'pchilik mamlakatlar tomonidan tan olinganini izohlaydi. | Podsho Kanishka I o'zidan oldingi davlatning boshqaruv an'alarini saqlab qoldi va davom ettirdi. Ma'lumki viloyatlar va shaharlar davlat boshlig'i — oliy hukmdor noiblari tomonidan boshqarilar edi. Bunday noiblar podsho tomonidan tayinlanib, uning eng yaqin va ishonchli vakillari hisoblangan. Ular oliy hukmdorga so'zsiz itoat etib,

doimiy ravishda davlat xazinasiga o'lponlar to'lab turganlar. Kushonlar davrida mahalliy aholidan yig'iladigan soliq tartibi haqidagi ma'lumotlar bizgacha saqlanmagan bo'lsa ham, bunday tartib mavjud bo'lganligi aniq.

Xitoy manbalaridan «Txanshu» (Txan sulolasi tarixi)da katta va kichik yuyechjalar ko'rsatilib, bu davlat ko'chmanchi davlat edi, deb ta'kidlanadi hamda uning tarkibiga mustaqil mulklardan iborat (xi-xeu) beshta davlat (Xyumi, Shuanmi, Xeytun, Guyshuan, Gaofu) kirganligi ma'lum qilinadi¹. Ma'muriy-hududiy jihatdan u satrapiya (kshatrapiya)larga bo'lingan bo'lishi mumkin. Kushon podsholari G'arb va Sharqdagi mamlakatlar, xususan Rim bilan savdo va siyosiy aloqalar olib borishgan. Buni podsho Vima Kadfiz davrida xuddi Rimdagiga o'xshash tangalar zarb etilishi, o'tkazilgan pul islohoti ham tasdiqlaydi. Bu davlat deyarli to'rt asr mavjud bo'lib, IV asrning 70-80-yillarida uning g'arbiy qismi Sosoniylar Eroni, Shimoliy Hindiston esa qudratli Guptlar davlati tarkibiga qo'shib olinishi bilan inqirozga uchrash boshlaydi. IV asrning oxiri va V asr boshlarida Eftaliylar boshchiligidagi ko'chmanchi qabilalar inqirozga uchragan Kushonlar davlatini yemirib tashlaydilar.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Ahamoniylar hukmronligining o'rnatilishi haqida gapirib bering.*
2. *Ahamoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy tuzumda qanday o'zgarishlar yuz berdi?*
3. *Makedoniyalik Iskandarning hukmronligini o'rnatilishi haqida gapirib bering.*
4. *Makedoniyalik Iskandar qanday islohotlarni amalga oshirdi?*
5. *Salavkiylar davlatining vujudga kelishi va ijtimoiy-siyosiy tuzumi haqida gapirib bering.*
6. *Kushon davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi haqida gapirib bering.*
7. *Kushon davlatining boshqaruvi qanday amalga oshirilgan?*
8. *Kushon davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi ilk davlatlarning ijtimoiy-siyosiy tuzumidan qay si jihatlari bilan farqlanadi?*

3-MAVZU: QADIMGI DAVRDA HUQUQNING ASOSIY BELGILARI

1. O'zbekistonda huquqning kelib chiqishi va manbalari.
2. «Avesto» — qadimgi davrning asosiy huquq manbayi.
3. Qadimgi davrda mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi.
4. Nikoh va oila huquqi.
5. Jinoyat va jazo masalalari hamda sud ishlarining yuritilishi.

O'zbekistonda huquqning kelib chiqishi va manbalari

Davlat huquqsiz, huquq esa davlatsiz yashay olmaydi. Zero, davlat o'zining tuzilishidan boshlab ichki va tashqi siyosatini qonunlarga asosan amalga oshiradi.

Zotan, huquq davlat faoliyatida o'ta muhim mustaqil ijtimoiy voqelik ekan, u qadimgi Turonda, bizning mamlakatimizda qanday paydo bo'lgan va rivojlangan, degan savolning tug'ilishi tabiiydir. Odamlar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarni azaldan odat normalari (me'yorlari) tartibga solib kelgan. Ular yozma bo'lmasdan, balki xalqlar hayotida avlodlar avlodga odat normalari o'tgan va takomillashib borgan. Davlat paydo bo'lishida ana shu manbalardan odat me'yorlarining eng muhim va zarurlarini farmon, qonun tarzida yozma ravishda rasmiylashtirishgan va ularni barcha fuqarolar uchun bajarilishini qat'iy qilib belgilashgan. «Huquqiy odat» tushunchasi esa xuddi shu ma'noni anglatadi.

Qadimgi davr Markaziy Osiyo xalqlari huquqini o'rganishda «Avesto» katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari ahamoniylar hamda makedoniyalik Iskandar va Yunon-Baqtriya podsholiklari davridagi huquqiy odatlar yozma manbalardan iborat. Salavkiylar davlati va Parfiyada esa Yunon-Rim huquqi ham qisman amal qilgan bo'lishi mumkin. Ahamoniylar podsholaridan Doroning Behistun qoyalaridagi yozuvlarida bosib olingan o'lkalarda «qonun»lar joriy qilinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar uchraydi. «Avesto»ning bir qancha she'rlarida kishilar o'rtasida talab qilinadigan xulq-atvor qoidalari, oila-nikoh masalalari, jinoyat vajazo, ayniqsa, me'yorlardan normalardan ordaliya (sinab ko'rish, tekshirib ko'rish) haqidagi ko'rsatmalar diqqatga sazovor.

Zardushtiylar dinining muqaddas kitobi «Avesto» hozirgi O'zbekiston hududida miloddan oldingi 2-ming yillik o'rtalarida yashagan qabilalarning diniy va dunyoviy mafkurasi, ilk davlat uchun ijtimoiy-siyosiy tuzumi, huquqiy haqida asosiy manba sifatida qimmatli ma'lumotlarni beradi.

«Avesto» — qadimgi davrning asosiy huquqiy manbayi

O'zbekiston hududida, aniqrog'i qadimgi Turonda «Avesto» g'oyalari, qonun-qoidalari asosiy davlat mafkurasi va huquqiy tizimi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

«Avesto» kitobi qadimgi Turon, Eron va boshqa mamlakatlarning siyosiy-huquqiy madaniyatini o'rganishda asosiy huquqiy manbadir. Masalan, G'arb tamaddunining beshigi bo'lgan yunon zaminida Aflotun, Arastu kabi mutafakkirlarning siyosiy-huquqiy qarashlarining shakllanishida ham uning ahamiyati katta bo'lgan. «Avesto»da qayd etilishicha, zardushtiylik ta'limoti dastlab Ahura Mazda yaratgan Iyron Vij (Xorazm), Gava (Sug'diyona), Mouru (Marg'iyona), Baxdi (Baqtriya), Nisoya (Niso - Parfiya poytaxti), Haroyva (Hirot), Voixa Girta (Qobul), Avrava (Tus viloyati - hozirgi Eronning Xuroson viloyati - markaziy Mashhad), Xninta (Gurgon, Navoiy davridagi Astrobod), Xiymand (Gilmavd - Afg'onistonning shimoliy viloyatlaridan), Ray (hozirgi Tehran atroflari), Chaxra (Xuroson hududlari), Varina (Kaspiy dengizi janubi), Xaftrud (Hind daryosi boshlanish qismi - Panjob), Ranxa (Ganga daryosi sohili) o'lkalarida tarqalgan. Keyinchalik Xorazmdan janubda Shimoliy Hindistongacha, hozirgi Eronning shimoliy-sharqidan Farg'ona vodiysi, Yettisuv o'lkasigacha, Afg'oniston va boshqa mintaqa bo'ylab shakllangan zardushtiylik ta'limoti asta-sekin o'z hududlarini kengaytirib, Mesopotamiya (Dajla va Frot daryolari oralig'i), hozirgi Iroq va Suriya, qadimgi Bobil va Anshur, Arabiston yarim oroli, Kichik Osiyo (hozirgi Turkiya, qadimda Vizantiya), hatto qadimgi Yunon va Rim (hozirgi Italiya) mintaqasigacha yetib borib, ilm-fan, falsafa va madaniy-ma'naviy muhit rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

«Avesto»da mehnat huquqiga, shu-ningdek, dehqonlar, cho'ponlar va hunarmandlar huquqlariga bo'lgan e'tibor juda yuksak darajada bo'lgan.

Zardusht ta'limotida insoniyat taraqqiyoti uchun eng muhim jihatlari yana shu ediki, u doimo oddiy chorvadorlar va dehqonlarga murojaat qilib, inson chorvani ko'paytirib, dehqonchilik va sug'orish ishlari orqali yaylovlarni gullab-yashnatgandagina Axura Mazdaning inoyatiga moyil bo'ladi, deyiladi. Bu bilan Zardusht oddiy mehnatkash insonning huquqini ulug'lab, ularni hukmdor, hokimlar, zodagonlar, oqsoqollar, kohinlar, sarkardalar tabaqasiga tenglashtiradi va hatto «Avesto»da ularga atab maxsus bob ham ajratadi. Bu bobda shunday deyiladi:

«Ey, dunyoni yaratgan Zot! Axura Mazda dinini qanday taom to'yg'izadi?

Axura Mazda javob berdi:

Ey, Spiytamen Zardusht! Bug'doy ekmoq va yana bug'doy ekmoq». Ruhoniylar bu varjovand masarasini¹ odamlarga o'rgatsinlar: «Hech kim xo'raksiz Osha qonunlarga amal qilish qudratiga ega emas. Farzandlar dunyoga keltirmoq qudratiga ega emas.

Moddiy olamda xalq qilingan har bir mavjudot yemak bilan tirikdir, yemaksiz o'likdir».

«Ey, olamni yaratgan Zot! Ey Haqiqat! Zaminni hammadan ko'ra ko'proq baxtiyor qilgan beshinchi shaxs kim?

Axura Mazda javob berdi:

Zaminni yaxshilab shudgor qilgan va uni bir Ashavanga topshirgan

Zot!

Ey, Spiytamen Zardusht! Kimda-kim zaminni shudgor qilib, uni mehribonlik, parhezkorlik bilan bir Ashavanga topshirsa, Spandarmaz uni zamin qa'rida, hasrat va parishonlik olamida, tubanlik va sho'rbaxtlik sarzaminida devlar makoni - do'zax tubiga uloqtirib tashlamaydi».

Kitobda tabiatga, atrof-muhitga, o'simliklar olamiga, hayvonlarga boigan e'tibor insonning diqqatini o'ziga tortadi. Bugungi til bilan aytganda atrof-muhitni muhofaza qilish huquqiga e'tibor qaratilgan.

«Vadiydod»da talqin etilishicha, Quyosh xudosi Mitra yovuzlik va ezgulik o'rtasidagi kurashning intihosida hakamlik vazifasini bajaradigan zotdir. Bobolarimiz har kuni ko'rib, undan bahra olib turgan Quyoshga sig'inish bilan soddadilliklarini emas, balki zardushtiylikka e'tiqodini ko'rsatishgan. Chunki Quyosh - tiriklik, poklik va yaratuvchilik manbayidir. Shu boisdan ham har bir zardushtning Quyoshga sajda qilib poklanishida, chorvani ko'paytirish va uni asrab-avaylash uchun xonaki it asrash va uni uy hayvonlariga ozor bermaslikka o'rgatish qonun-qoidalari teran mazmun mavjud.

«Avesto»da kishilarning o'zaro muomala va munosabatlarida lafzdan qaytmaslik, berilgan so'z (va'da)ning ustidan chiqish, majburiyat va qasamga sodiq bo'lish, savdo-sotiq ishlarida majburiyat va shartnomalarga qat'iy amal qilish, omonatni, ya'ni qarzni o'z egasiga vaqtida qaytarish kabi imonlilik va diyonatlilikni anglatuvchi ezgu hislarni ko'ramiz. Ichgan qasamni buzgan odamning bu jinoyati, ya'ni gunohi uchun albatta jazoga giriftor bo'lishidan ham ogoh bo'lamiz:

«Kimda-kim qarzni o'z egasiga qaytarmasa, uning bu amali o'sha omonatni o'g'irlagan bilan barobar bo'ladi».

Shunday qilib, «Avesto»da inson hayoti va odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari ma'lum qonun-qoidalarga asoslanganligi haqida ma'lumotlar beriladi.

«Avesto»da mulk tushunchasini belgilovchi, mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi alohida me'yorlar nazarda tutilmagan bo'lsa ham, lekin mulkni himoya qilishga qaratilgan muhim qoidalarni uchratish mumkin.

Qadimgi davrda mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi

O'zbekistonda qadimgi davrda dehqonchilik asosiy ishlab chiqarish sohasi bo'lganligi sababli mulk huquqida yerga egalik markaziy o'rin egallagan. Barcha Sharq mamlakatlaridagi singari butun yerlar rasman podshoning mulki hisoblangan. Biroq amalda turli huquqiy rejimdagi yerga egalik shakllari mavjud bo'lgan. Ularning ichida jamoalarga tegishli yerlar, katta oilalarga tegishli yerlar keng tarqalgan. Bulardan tashqari o'zlashtirilmagan bepoyon yerlar, ekin ekilmagan yerlar va yaylovlar ham mavjud edi.

Oilalarga tegishli yerlar xususiy egalikdagi yerlar hisoblangan bo'lsa kerak.

«Avesto»ga binoan qarzdor olgan qarzni to'lamay, uni o'zlashtirsa jinoyat hisoblangan. Yuqorida ta'kidlanganidek, «Avesto»da «Kimda-kim qarzni o'z egasiga qaytarmasa, uning bu amali o'sha omonatni o'g'irlagan bilan baroban» degan qoida bilan ham mulk qattiq himoya qiJingan. Shuningdek, «qo'y qasami», «sigir qasami», «ekin qasami» kabi tartibotlar kishilarning mulkini o'rta qo'yib qasam ichish bilan huquqiy munosabatlarga kirishganliklaridan dalolat beradi.

Miloddan avvalgi VII—VI asrlarda uy-joylar, tomorqa yerlari, chorva, ishlab chiqarish qurollari, barcha ro'zg'or va shaxsiy buyumlar, oziq-ovqat mahsulotlari xususiy mulk hisoblangan.

Lekin hali O'zbekistonda xususiy huquq, ya'ni fuqarolik huquqi me'yorlari uncha taraqqiy etmagan edi.

Majburiyatlarining shartnomalardan kelib chiqadigan turi keng tarqalgandi. Oila va jamoada berilgan so'zdan yoki qasamdan voz kechish, odamlar o'rtasida tuzilgan ahdnomani buzish katta gunoh hisoblangan: «O Spitama, shartnomani buzuvchi kishi butun mamlakatni buzadi, shu bilan birga Artaga tegishli barcha mulku mollarga putur yetkazadi. O Spitama, ahdingni buzma...» (Yasht, X bob).

«Bir-birini qo'llovchi ikki qadrdon do'st o'rtasida tuzilgan ahdnoma yigirma karrali kuchga ega; bir jamoaning ikki a'zosi o'rtasida tuzilsa, o'ttiz baravar kuchga ega; ikki hamkor o'rtasidagi ahdnoma qirq bor o'z kuchini saqlaydi; yer va xotin o'rtasidagi ahdnoma ellik darajali kuchga ega; ikki ummat orasidagi ahdnoma oltmish karra kuchga ega; ustoz va shogird shartnomasining yetmish karralik kuchi bor; kuyov va qaynota ahdnomasi to'qson hissalik kuchga ega; ota va o'g'il o'rtasida tuzilgan yuz karra; ikki mamlakat o'rtasida tuzilgan shartnoma ming karra kuchga egadir...».

Huquqiy manbalarda shartnomalarning xilma-xil turlari eslab o'tiladi. Dastlabki shartnomalardan biri ayirboshlash bo'lib, asta-sekin o'z o'rnini oldi-sotdi shartnomasiga bo'shatib bergan.

Qishloq jamoalari o'rtasida tovar ayirboshlashda «pul» vazifasini kulolchilik va temirchilik buyumlari, oziq-ovqat va chorva mahsulotlari bajargan. Qishloq jamoalarida yetishtirilgan mahsulotlarning asosiy qismi shu joyning o'zida, ya'ni ayrim jamoalar o'rtasida iste'mol qilingan.

Yetishtirilgan mahsulotlarning ma'lum qismlarini bozorga olib borish xo'jalikda yoki ro'zg'orda maxsus qurollar (buyumlar, kiyim-kechaklar) zaruriyatidan kelib chiqqan. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning turli kasb-hunarlariga bog'liq boigani uchun mahsulotning ortiqcha qismini ayirboshlash an'anasi yanada rivojlangan. Savdo asosida an'anaviy xo'jaliklar va hunar turlari taraqqiy etgan. Bu jarayon ishlab chiqarishni jadallashtirgan.

Shartnomalar asosan og'zaki shaklda tuzilgan. Yozma shartnomalar va ularda guvohlarning ishtiroki haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ikki tomonning qo'l qisib shartnoma tuzishi keng tarqalgan.

Nikoh va oila huquqi

«Avesto»ga binoan xonadon egasi va oila a'zolari, er va xotin, ota va o'g'il, kuyov va qaynota, qo'shnilar o'rtasidagi munosabatlar batafsil tartibga solinadi.

«Avesto» oilani, farzandlarni, uy-joyni asrab-avaylashga chaqiradi: «Kimning uyi bo'lsa, u uysiz bexonumon odamdan yaxshiroqdir». Jamoadagi tartib-intizomni nazorat qiluvchi maxsus kishilar bahsli masalalarni hal qilganlar.

«Avesto» qonunlari ijtimoiy va iqtisodiy hayotdan, axloq va dindan kelib chiqqan qarashlar, jamiyatdagi insonlarning o'zaro aloqalari tajribasiga asoslangan bo'lib, inson va jamoaning har kungi hayotini, ichki va tashqi munosabatlarini huquqiy nazorat qilishga qaratilgan.

«Avesto»ga binoan 15 yoshga toiganlar balog'at yoshida hisoblangan. Bu bolalar zardushtiylikka e'tiqodi ramzi sifatida beliga yung ipakdan to'qilgan kamar bog'lab yurishi va «otashparastlar ibodatxonasida o'tkaziladigan diniy marosimlarda qatnashishi shart bo'lgan». Diniy tarbiya bolaning 7 yoshidan otashparastlik ibodatxonasida boshlangan. Bu diniy va axloqiy tarbiya, jismoniy tarbiya hamda o'qish va yozishga o'rgatishdan iborat bo'lgan.

Zardushtiylarda bolalarda axloqiy, aqliy, jismoniy, jinsiy hislarni, rostgo'ylik, vatanparvarlik, sahiylik fazilatlarini tarbiyalashga jiddiy e'tibor berilgan. O'g'il bolalarga kurash tushish, otga jilov solish, uni egarlash, mol boqish, urchitish, tuya-otlarni parvarishlash, ularni boshqara olish, ularni yirtqich hayvonlardan himoya qilish uchun 50 dan ortiq harbiy qurol ishlata olish malakasini egallash majburiy bo'lgan. Ularga chavandozlik va 32 xil harbiy hunar o'rgatilgan.

Qiz bolalarni tarbiyasiga alohida e'tibor berilgan. Qiz bola ip yigirish, liboslar tikish, o'g'il bola bilan kurash tushish, chavandozlik, qilichbozlik, suvda suzish, kamondan o'q uzish kabi jismoniy-harbiy malakani egallashi majburiy bo'lgan. Ana shundan so'ng qizlar 15, o'g'il bolalar 16 yoshida oqsoqol boshchiligidagi jamoa oldida maxsus imtihondan o'tkazilgan. Qizlarga «kadbonu», ya'ni «uy bekasi», yigitlar esa «kad xudo» — «oila boshlig'i» bo'lish huquqini qo'lga kiritganlar.

«Avesto»da o'smirlar 15—16 yoshlarida balog'atga yetgan va turmush qurish huquqiga ega deb ko'rsatilgan. Agar erkak zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo'lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tamg'a bosishgan yoki beliga zanjir bog'lab yurishga majbur qilishgan. Yer yuzida zurriyotni ko'payishiga qarshi chiqib, turmush ko'rmay yurgan qizni qopga solishib, 25 darra kaltaklashgan. Zardushtiylik dinida erkak kishi sog'lom bo'lishi uchun o'z vaqtida to'yib ovqat yeb yurishi olqishlanadi. Zardusht Axura Mazdadan «serfarzand xonadonga nima berasan» deb so'ralganda: u «bunday odamlarni o'z himoyamga olaman, hayotini farovon, rizqini mo'l qilaman» deb javob beradi.

«Avesto»da qarindoshlarning o'zaro oila qurishi qonun bilan qat'iy man qilingan. Ko'p bolali ayollarga tuyalar berilgan. Bolasini nobud qilgan ayollar esa o'limga mahkum etilgan. Shuningdek, oilasini, bolalarini sarson qilgan oila boshlig'iga, zinoga berilgan erkak va ayolga nisbatan darra bilan kaltaklash yoki o'lim jazosi qo'llanilgan. Bir yo'la 2—3 ta farzand ko'rgan ayolga bir juft sog'in sigir, sariq tuya berilgan, davlat xazinasidan nafaqa to'langan.

Jinoyat va jazo masalalari hamda sud ishlarining yuritilishi

«Avesto»da ibtidoiy jamoa tuzumiga xos bo'lgan qonli qasos olish haqida hech narsa eslanmaydi. Qonli qasos olish odati o'z o'rnini davlat hokimiyati organlari tomonidan beriladigan jazolarga vajinoyat chining jabrlanuvchiga yoki qarindoshlariga to'laydigan haqlariga bo'shatib bergan edi.

«Avesto» jinoyat tushunchasiga aniq ta'rif bermaydi. Lekin zardushtiylik aqidasi ko'ra, yolg'on gapirish, birovni aldash gunoh, ya'ni jinoyat hisoblanadi. Tabiatga nisbatan qo'pol muomalada bo'lganlarga hamjazolartayinlangan. Yer, suv, tuproq, olov muqaddas hisoblangan.

«Avesto»ning «Vandidat» qismining 5-bobida tabiat va muhitni bulg'aydigan va turli kasalliklar tarqatadigan hayvon va hasharotlarni yo'qotishga kuchli da'vat etilsa-da, lekin uy jonivorlarini ehtiyot qilishga chaqirilgan. Suvni ifloslantirgan yoki (ov) itini o'ldirgan kishi 10.000 barsum, 10.000 ruhiyatni tetiklashtiradigan o'simlik bargi terib berishi lozim edi. Shuningdek, u 1000 ta echkiemar, 1000 ta suv qo'ng'izi, 1000 ta kasal tarqatuvchi pashshani o'ldirib gunohini yuvishi lozim bo'lgan.

Bu haqdagi qonunlar «Avesto»ning «Vendidat» («Viy dayevo datem — oromiycha devlarga qarshi qonun») nomi bilan atalgan bobida jamlanib, unda shaxsning suvdan foydalanish, jinoyat va jazo, oila-nikoh, mulk bilan bog'liq huquqlarini tartibga soluvchi qoidalar o'z aksini topgan. Ushbu qonunning 13— 15-boblarida suvni tejash, uni qadrlash, undan unumli foydalanish haqidagi qoidalar berilgan. Unda har kuni ikki marta sug'orish mumkinligi, har bir ekin ekuvchi bir belkurak kenglik va chuqurlikdagi ariqqa sig'adigan suv olishga haqli ekanligi, suvni taqsimlash ishlarini kohinlar amalga oshirganligidan dalolat beradi. Jumladan, odam yoki it o'ligini yerga ko'mib uni olti oygacha qazib olmagan kishi ming darra, agar bir yilgacha qazib olmasa, u holda uni o'n ming darra urush bilan jazolanishi ko'rsatilgan. «Vendidat»da murdani yoqqan kishiga nisbatan o'lim jazosi belgilangan.

Shunday qilib, «Avesto»da jinoyatning shaxsga qarshi, mulkka qarshi va oilaga qarshi qaratilgan turlari bir-biridan ajratib ko'rsatilgan.

Odam o'ldirish, insonni kaltaklash, urish va unga tan jarohati yetkazish, uni hushidan ketkazish kabi xatti-harakatlar shaxsga qarshi qaratilgan jinoyatlarga kirib, bular uchun asosan turli miqdordagi qamchin bilan savalash jazosi qo'llanilgan. Jinoyat takrorlangan holda, uning har bir takrori uchun 20 ta qamchin jazosi qo'shilgan. Demak, bu jinoyatni og'irlashtiruvchi holatlardan hisoblangan. Birovni urib, uning qonini oqizgan shaxsga nisbatan qilmish (jinoyat)ning og'ir-yengilligiga qarab jazo belgilangan:

«Ey, olamni yaratgan Zot! Ey, Haqiqat!

Birovni urib, uning qonini oqizgan kimsa yozug'aning jazosi nechuk?

Axura Mazda javob beradi:

—Ellik qamchin aspahih-ashatra va ellik qamchin saravushu-charana bilan savalanadi.

Ikkinchi marta yetmish qamchin aspahih-ashatra va yetmish qamchin saravushu-charana bilan savalanadi.

Uchinchi marta to'qson qamchin aspahih-ashatra va to'qson qamchin saravushu-charana bilan savalanadi.

Kimda-kim oldingi gunohlarining tovonini to'lagani holda to'rtinchi marta ushbu gunoh bilan bulg'ansa, uning jazosi qanday?

Axura Mazda javob beradi:

—Uning amah «pishavtanu»dir. Gunohining jazosi yigirma qamchin saravushu-charana va yigirma qamchin saravushu-charana bilan savalanadi.

—Ey, olamni yaratgan Zot! Ey, Haqiqat!

Birovga shikast yetkazib, uning qonini oqizgan holda tovon to'lashdan bosh tortgan kimsaning jazosi qanday? Axura Mazda javob beradi:

—Uning amali «pishavtanu»dir. Gunohining mukofoti yigirma qamchin aspahih-ashatra va yigirma qamchin saravushu-charana bilan savalanadi*.

Gunohlar ichida eng og'iri — odam va itlar jasadini «tuproqqa topshirish», ya'ni yerga ko'mish, suvga tashlash, gulxanda kuydirish jinoyati bo'lib, «dunyoda hech birjazo, hech birtovon bunday gunohni poklay olmaydi», deb ta'kidlanadi «Avesto»da.

Mulkiy jinoyatlarga o'g'irlik, olingan qarzni o'zlashtirish va boshqalar kirgan. «Avesto» qarzdorlik va o'g'irlikni gunoh deb hisoblaydi: «Kimda-kim qarzni o'z egasiga qaytarmasa, uning bu amali o'sha omonatni o'g'irlagan bilan barobar bo'ladi». Olingan qarzni o'zlashtirish ham jinoyat hisoblangan.

O'g'il tomonidan otaga qo'l ko'tarish, oila a'zolariga shikast yetkazish, er va xotin, ota va o'g'il o'rtasidagi ahdomani, «so'z qasami»ni buzish oilaviy jinoyatlar turkumini tashkil qilgan. Bunday jinoyatlarga asosan qamchin jazosi tayinlangan¹.

«Avesto»da sud ishlarini yuritishga oid me'yorlar ham mavjud. Sudya vazifasini kohinlar, jamoa boshliqlari amalga oshirgan.

Sud ishlarini yuritishda ibtidoiy jamoa tuzumining belgilari yaqqol namoyon boigan. Masalan, «Avesto»da bayon etilishicha, qasam ichib ahd qilgan kishi o'z ahdini bajarmagan yoki uni buzgan hollarda haqiqatni isbotlash uchun protsessual normalardan ordaliya (sinab ko'rish yoki jazo berish) qo'llanilgan. Ingliz olimasi Meri Boys va A.G.Perexanyan hamda Z.Muqimovning ta'kidlashlaricha, Sipiymon Zardusht ta'limotida adolatli sud qilish uchun ordaliyaning 33 usuli mavjud bo'lgan². Agar so'z qasam to'g'risida borsa, suv bilan sinash, agar shartnomaga oid bo'lsa, o't bilan sinash o'tkazilib, aybdor yoki gumondorga o'zining haqligini isbotlashga imkon berilgan. Meri Boysning ta'riflashicha, daryo suviga uloqtirib ordaliya o'tkazishning turlaridan biri Yajini valkayaga binoan, ayblanuvchi o'z yonida turgan kishining oyoqlarini ushlab turgan holda suvga sho'ng'ishi lozim bo'lgan.

Shuningdek, o't bilan sinash usullaridan birida aybdor yonayotgan ikki chalayon (o'tli chambarak) orasidagi tor yo'lakdan yugurib o'tishi lozim bo'lib, agar tirik qolsa, shartnoma tangrisi Mitra uni aybsiz hisoblagan. Bundan tashqari, o't bilan sinashda aybdorni yalang'och ko'krigiga eritilgan mis quyish usuli ham qo'llanilgan. Meri Boysning yozishicha, Olov tangrisi Atar tog'laridagi temirlarni eritib, olovsimon suyuqlikni yoki alangali daryoni yer yuziga oqizadi. Har bir kishi bu daryodan kechib o'tishi lozim bo'ladi, haqiqatgo'y (pok)lar uchun yangi sog'ilgan sut daryosiga o'xshab qoladi, gunohkorlarning ichi eritilgan temir bilan to'ldirilib yong'inga aylanadi. Gunohkorlar va jaholat yer yuzidan tamoman yo'q bo'ladi. Bundan keyin jamiyat (yer)da farovonlik, baxt-saodat, adolat va yaxshilik ustunlik qilib, odamlarning o'zaro muomala va munosabatlari, so'zlari, ishlari tinchlik va osoyishtalik munosabatlari bilan bog'lanadi.

Ordaliyaning qaynab turgan suyuqlik (yog' yoki qaynoq suv) bilan sinash, muz bilan sinash, diniy marosimlarda qo'lda tutib turiladigan metall yoki daraxt novdalaridan yasalgan xivichlar bogiami bilan va barsman bilan urib sinash, mudom yashil butasimon o'simlik — efedra shirasiga sut aralashtirib tayyorlangan insonni ruhlantiradigan, ya'ni bardam tutadigan xaoma ichimligi ichirib (mast qiladigan darajada emas) sinash va boshqa usullari ham mavjud boigan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Odat huquqi va ilk huquqiy manbalar haqida gapirib berirqg.
 2. «Avesto» kitobining ahamiyati haqida gapirib bering.
 3. «Avesto» kitobida qanday huquqiy masalalar yoritilgan ?
 4. «Avesto»da mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi qanday izohlangan ?
 5. «Avesto»da oila munosabatlarining tartibga solinishi qanday belgilangan ?
 6. «Avesto»da nikoh munosabatlarining tartibga solinishi qanday belgilangan ?
 7. «Avesto»da jinoyat va jazo masalalari qanday belgilangan ?
- Sud ishlarining yuritilishi haqida «Avesto»da nimalar deyiladi?

O'RTA ASRLAR DAVLATI VA HUQUQI (V asrning boshlari - XIX asrning ikkinchi yarmi)

ILK O'RTA ASRLAR DAVLATI VA HUQUQI (V-VIII asr o'rtalarigacha)

4-MAVZU: EFTALITLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. Eftalitlar davlatining tashkil topishi.
2. Iqtisodiy va ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari.
3. Hokimiyat va boshqaruv ishlarining tashkil qilinishi.

Eftalitlar davlatining tashkil topishi

Xitoy manbalarida eftalitlarni «ida, yeda, idan, idyan» deb, suriya va lotin manbalarida esa «eplatit, eftalit, abdal», arman yozuvlarida «idal, tetal, xepal», hind manbalarida «xuna» va hokazo deb eslatib o'tiladi.

Xitoylik mualliflar eftalitlarni turklar (tukyuye) bilan bog'liq ravishda ta'riflaydilar. Vizantiyalik tarixchilar, masalan, Prokopi (VI asr) eftalitlarni xunnlardan deb ko'rsatar ekan, «ular (ya'ni eftalitlar) xunnlardandir, tanalari esa oq», deb eslatadi.

Eftalitlar bilan sosoniylar o'rtasidagi birinchi to'qnashuvlar V asrning 30-yillaridayoq sodir bo'lgan edi. Arman tarixchisi Vardapetning ma'lumotiga ko'ra, V asrning 50-yillariga kelib eftalitlar ittifoqi nihoyatda kuchayib ketadi. 456-yildayoq eftalitlar o'z elchilarini Xitoyga jo'natadilar.

Manbalarda Peruzning hokimiyatga kelishi eftalitlar bilan bog'liq ravishda bayon qilinadi. Nafaqat Peruz, balki uning akasi Xo'rmo'zd (457—459) ham eftalitlar yordamida taxtni qoiga kiritgani ma'lum.

Eftalitlarning kelib chiqishi haqida yagona fikr yo'q. Tadqiqotchi-larning ayrimlari eftalitlarni O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari qadimgi mahalliy elatlaridan, boshqalar esa ularni Xorazmdan kelib chiqqanligini ta'kidlaydilar. Manbalar orasidan birida eftalitlar yetti qabiladan iborat massagetlarning yetakchi urug'iaridan bin sifatida bayon qilinadi (Lazer Parbskiy, V asr).

Xitoy manbalarida eftalitlar yuechjilarning boshqa bir ko'rinishi yoki gaogyuy qabilasining tarmog'i, Qang'yuy avlodlari sifatida talqin qilinadi. O'zlarini alxonlar deb atagan eftalitlar Baqtriya-Tohariston yerlarida yashab o'tgan azaliy Baqtr qabilalaridan chiqqan etnik guruh ekanligi haqidagi fikr ham mavjud.

Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha yana bir taxmin mavjud. Unga ko'ra, eftalitlar Orolbo'yidan chiqqan elat hisoblanadi. Va nihoyat, keyingi yillardagi tadqiqotlar ularning haqiqiy vatani Baqtriya-Toharistonga muvofiq kelishini ko'rsatmoqda.

Xullas, nima bo'lganda ham muarrixlar eftalitlarni asli O'rta Osiyoda ilgaridan yashab kelgan sak-massaget va xunn qabilalarining birikmasidan kelib chiqqan deb hisoblaydilar. «Eftal» so'zi esa, eftalitlar shohi degan Vaxshunvor Eftalon nomi bilan bog'liqdir. Vaxshunvor 457-yildan e'tiboran, Chog'aniyon, Tohariston va Badaxshonni ham o'ziga bo'ysundirib O'rta Osiyoda katta davlatga asos soldi. Bundan tahlikaga tushgan Eron shohi Peruz eftalitlarga qarshi uch marta yurish qilgan va uch marta tor-mor keltirilgan. Eftalitlar Marv, Qobul va Panjob vodiysi, Qarashar, Kuchu, Qashqar va Xo'tonni ham egallaydilar. Eron uzoq yillar eftalitlarga xiroj to'lab turgan.

Shunday qilib, eftalitlar O'rta Osiyo, Sharqiy Turkiston, Shimoliy Hindiston, Sharqiy Eronni birlashtirgan ulkan davlatga asos soladilar, Kushon podshohligi hududlarini ham yana o'z qo'llari ostida birlash-tiradilar. Eftalitlar sasoniylarning O'rta Sharqdagi hukmronligiga chek qo'yadilar.

Eftalitlar davlati O'rta Osiyo xalqlari tarixida muhim o'rin **tutib**, keyinchalik o'z o'rnini 563—567-yillardagi kurashdan so'ng tarix may-donidagi yangi siyosiy kuch — Turk xoqonligiga bo'shatib berdi.

Iqtisodiy va ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari

V—VI asrlarda dehqonchilik vohalarida eftalitlarning o'troqlashuvi kuchaydi, buning oqibatida sug'orma yerlarga bo'lgan muhtojlik ortdi. Kichik-kichik sug'orish kanallari qazib chiqarilib, minglab gektar yangi yer maydonlari o'zlashtirildi. Sug'orish uslubi takomillashdi, shohariqlar chuqurlashib, sersuv sug'orish tarmoqlariga aylandi. Hozirgi vaqtda ham mavjud bo'lgan Zahariq, Bo'zsuv, Darg'om kanallari V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridan bo'lgan. Shuningdek, tog' oldilariga suv chiqarish uchun suv chiqarish asboblaridan keng foydalanilgan. Yangi o'zlashtirilgan yerlarda zodagon dehqonlarning qalin xom g'ishtdan urib chiqilgan va baland poydevor ustiga qurilgan ulkan qo'rg'onlari, istehkomlar yuzaga kela boshlagan.

Eftalitlarning bir qismi ko'chmanchi chorvador bo'lsa, asosiy kattaroq qismi shahar va qishloqlarda yashaydigan o'troq aholi bo'lgan. Tohariston va So'g'dda dehqonchilik va bog'dorchilik rivoj topgan. Qashqadaryo va Zarafshon vodiylarida g'alladan tashqari sholi ham yetishtirilgan. Xitoy manbalarida qayd etilishicha, V—VI asrlarda Sharqiy Turkiston va Turkiston yerlarida ko'plab g'o'za ekilar edi. O'rta Osiyoning paxta tolasi Xitoyda ham mashhur bo'lgan. Tog' va tog' oldi yerlaridagi aholi yilqichilik bilan shug'ullangan. Farg'ona vodiysida zotdor arg'umoqlar ko'paytirilar edi. Yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sug'oriladigan yer maydonlarining ma'lum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari — dehqonlar qo'lida to'plana boshlangan edi.

Buning natijasida qishloq jamoasining erkin dehqonlari ma'lum darajada zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram «kadivar»larga aylanmoqda edi. Sug'orma yerlarning bir qismi ibodatxonalar mulki hisoblangan. Bunday yerlar «vag'nze» deb yuritilar edi. Yaylovlaming asosiy qismi oqsoqol zodagonlar qo'lida bo'lgan. Eftalitlar orasida mol-mulk tabaqalanishi ham kuchli bo'lgan. Ular orasida yangi ijtimoiy munosabatlar shakllanishi bilan bir qatorda ibtidoiy jamoa tuzumi sarqitlari ham saqlanib qolgan edi.

Xitoy solnomalarida qayd qilinishicha, eftalitlarda poliandriya (ko'p erlik) ham tarqalgan edi. Bir necha aka-ukada umumiy bitta xotin bo'lib, uning boshidagi qalpog'ining burchaklari soniga ko'ra aka-ukalar nechtaligini bilish mumkin edi. Oliy tabaqa vakillari ichida ko'p xotinlilik odati ayniqsa keng tarqalgandi.

Eng boy zodagonlar doimiy hamroh sifatida 20 va undan ortiq do'stlarga ega bo'lishgan. Zodagon vafot etganda, qoida bo'yicha do'stlari ham tirikligicha qabrga qo'yilgan. Beyshi solnomasida yozilishicha, zodagonlar qazo etgan vaqtda maxsus tayyorlangan tosh dahmalarga, oddiy eftalit murdasi esa tuproqqa qo'yilgan. Bu ikki xil ko'mish jamiyatning sinfiy tabaqalanishidan dalolat beradi.

Zodagonlar qimmatbaho kiyimlarda yurishgan. Bu haqda Son Yun o'z esdaliklarida qayd qilib o'tadi. Jinoyatchilik yuzasidan jazo nihoyatda qattiq bo'lgan. O'g'irlik qilgan shaxsning u kim bo'lishidan qat'i nazar boshi kesilgan, undan o'g'irlangan mol-mulk miqdoridan qat'i nazar o'n barobar qilib undirib olingan.

Shu tariqa, eftalitlar davlatining ijtimoiy tuzumida aslzoda dehqonlar, ularning shaxsiy qo'riqchilari — chopqirlar, jamoachi dehqonlar va qullar asosiy o'rin tutgan. Jamiyatda hunarmandlar va savdogarlar alohida mavqega ega bo'lgan.

4.3. Hokimiyat va boshqaruv ishlarining tashkil qilinishi

Eftalitlar davlati boshqaruv shakliga ko'ra ilk yakka hokimlik shaklidagi davlat edi. Uning tepasida podsho turgan. Vizantiya tarixchisi Prokopiyning (VI asr) ma'lumotlariga qaraganda, «eftalitlar (saltanati) bir hukmdor orqali idora etilib, o'z qonuniy (adolatli) davlatchiliklariga egadirlar. O'zaro va qo'shnilar bilan (munosabatlarda) adolat me'yorini saqlashda vizantiyaliklar va forslardan hech bin qolishmaydilar». Demak, eftalitlar davrida ham

kushonlar davridagi singari saltanat yakka hukmdor tomonidan boshqarilgan. Davlat tuzumini tavsiflaydigan ushbu ma'lumotlardan boshqa manbalar saqlanib qolmagan bo'lsa ham, lekin ushbu ma'lumotlardan xulosa qilish mumkinki, eftalitlarning hokimiyat va boshqaruv organlari V—VI asrlarda Vizantiya davlatinikiga o'xshash bo'lgan.

Eftalitlar davlatining siyosiy markazi Poykand shahri, davlat boshliqlarining qarorgohi esa Varaxshadagi saroy bo'lganligi taxmin qilinadi.

Podsho hokimiyati ancha kuchli bo'lgan. U hatto Eron podsholarining ichki siyosatiga ham aralashib turgan, ulardan qaysi birini podsho etib saylash va tayinlash masalasini ham hal qilardi. Eron davlati eftalitlar podshosiga har yili o'lpon to'lab turgan.

Tabiiyki, podsho hokimiyat va boshqaruvning hamma masalalarini tanho o'zi, o'z yordamchilariga va yaqin kishilariga tayanmay turib, amalga oshira olmas edi. Shu sababli unga moliyaviy, xo'jalik, soliq va o'lponlar yig'ish, sug'orish tarmoqlarini tartibga keltirish, qo'shni davlatlar bilan diplomatik munosabatlar olib borish, armiya, sud va boshqa masalalarda yordam beruvchi mansabdor shaxslar bo'lgan bo'lishi mumkin. Lekin bular haqida ma'lumotlar saqlanmagan.

456-yilda eftalitlar tomonidan Xitoyga dastlabki elchilarning kelishi mazkur davlatda elchilik xizmatining yo'lga qo'yilganligidan, kumush tangalarning chiqarilishi esa pul-moliya tizimining tartibga keltirila boshlanganligidan dalolat beradi. Eftalitlarning harbiy qo'shinlari juda katta kuchga ega edi. Askarlari qo'lida harbiy qurol-yarog'lardan gurzi, o'q-yoy va asosiysi qilich muhim o'rin tutgan. Muhorabalar paytida ularning otliq bo'linmalari yetakchilik qilgan.

Milodiy V asrda sosoniylar va eftalitlar davlati o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlarda eftalitlar qo'shinining ustun kelishi ular harbiy mahoratining yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Eftalitlar davlatining tashkil topishi to 'g'risidagi ma 'lumotlar haqida gapirib bering.*
 2. *Eftalitlar iqtisodiy tuzumining asosiy belgilari qanday bo 'lgan ?*
 3. *Eftalitlar iqtisodiy tuzumining awalgi davlatlar iqtisodiy tuzumidan farqi himalardan iborat?*
 4. *Eftalitlar ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari qanday bo 'lgan ?*
 5. *Eftalitlar ijtimoiy tuzumida awalgi davlatlarga nisbatan qanday o 'zgarishlar yuz berdi ?*
 6. *Eftalitlar davlat tuzumi qanday ko'rinishga ega bo'lgan edi?*
- Eftalitlar davlat tuzumining o 'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat bo'lgan?*
8. *Eftalitlar davlatining huquq manbalari haqida gapirib bering.*

5-MAVZU: TURK XOQONLIGINING IJTIMOIIY-SIYOSIIY TUZUMI (551-744-YY.)

1. Turk xoqonligining o'rnatilishi va VI—VII asrlarda Xorazm, So'g'd va Farg'ona davlatlari.
2. Turk xoqonligining ijtimoiy va davlat tuzumi.
3. Ilk o'rta asrlarda O'zbekistonda huquqning asosiy belgilari.

Turk xoqonligining o'rnatilishi va VI—VII asrlarda Xorazm, So'g'd va Farg'ona davlatlari

O'zbek davlatchiligi tarixida Turk xoqonligi davlati alohida o'rinni egallaydi.

Tarixda turklarning kelib chiqishi xususida ko'plab afsona, rivoyatlar ham mavjuddir. Abu Is'hoq Nishopuriy jam qilgan (VIII asr) «Qissai al-anbiyo» asarida turklarning kelib chiqishi Nuh payg'ambarga borib taqalishi haqida yoziladi.

Unda aytilishicha, Nuh payg'ambar dunyoni to'fon bosganida 3 o'g'li — Som, Xom, Yofas hamda 3 ta kelini bilan 6 oy kemada suv pasayguncha qolib ketadi. Shunda Nuh payg'ambar uchinchi o'g'li Yofasdingina izzat-hurmat ko'radi. Shunga javoban Alloh Subxonu va taolo unga Turkistonni berdi.

Afsonaga ko'ra, «Turk» so'zi Oltoy tog'larining eng qadimgi nomidan kelib chiqqan ekan. Xitoy yozma manbalarida turklar «xun» nomi ostida eramizning 92-yilida Oltoyning etaklariga kelib o'rnatilganligi va juanlardan ruxsat olib, ular uchun temir qazib chiqarishni boshlaganlari haqida ma'lumot beriladi. Bu urug' Ashin urug'i nomi bilan awal boshda atalib kelgan. Xitoylar Ashin qabilasini «Tu-kyu» («turkiylar») deb ham yuritganlar. «Turk» atamasi kuchli, baquwat degan ma'noni anglatadi.

Xullas, turklarning Ashin urug'idan Asan (Asyan) va Tuu (460— 525)lar turkiyzabon qabilalarni bir ittifoqqa birlashtirdi. Tuuning o'g'li Bumin tele qabilasini bo'ysundirib, 551-yilda O'rta Osiyodagi eng kuchli Jujanlar xonligini tor-mor et'di. Xuddi shu yili Bumin Turk xoqonligi davlati (551—744)ga asos soldi. Davlat hukmdori — xoqon (turkcha — qag'an) deb yuritilgan. Bu davlatning poytaxti Oltoydagi Utukan shahri edi. Bumin o'z ukasi Istamiga birinchi sarkarda — yabg'u (bahodir) unvonini berdi va birgalashib davlat chegaralarini kengaytirish yo'lidan bordi.

Ayniqsa, Mug'anson davrida Turk xoqonligi eng qudratli davlatga aylandi. Uning hududlari O'rta Osiyo, Mo'g'uliston, G'arbiy Sibir va Dashti Qipchoq (Kaspiy dengizigacha) yerlarini o'ziga qamrab olgan edi.

Ammo Istami va Mug'an xoqonlar vafotidan so'ng Turk xoqonligi zaiflasha bordi.

Mug'an xoqon vafotidan (576-yil) so'ng taxtga uning ukasi Arslon To'ba o'tirdi. Arslon To'ba buddiylikka berilgan bo'lsa-da, mamlakatni mustahkamlash uchun Si saltanati bilan shartnoma tuzadi. Bundan tashqari u mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish choralari ham ko'rdi. Ammo, 581-yilda Arslon To'ba vafot etgach, Turk xoqonlari o'rtasida o'zaro kurashlar avj olib ketdi. Bu kurashlar natijasida xoqonlik ikki qismga: Sharqiy va G'arbiy qismga bo'linib ketdi. Sharqiy xoqonlik Xitoy va Mo'g'ulistonning bir qismini o'z ichiga olib, uni Arslon To'baning kichik o'g'li Ishbara boshqara boshlaydi.

G'arbiy Turk xoqonligiga Yettisuv, O'rta Osiyoning katta qismi, Sharqiy Turkiston, hozirgi Qozog'iston hududlari qarar edi. Bu yerda Istami Yabg'uning o'g'li Qora Churin xoqon bo'ldi (576). U eng tadbirkor va aqlli hukmdor edi. Ammo undan keyingi olti xoqon davrida mamlakatdagi vaziyat keskinlashdi va u inqiroz sari yuzlandi. Xalq qo'zg'olonlari yuz berdi. 585—586-yillardagi Obro'y boshchiligidagi qo'zg'olon bunga yorqin misoldir.

618-yilda G'arbiy Turk xoqoni Sheguy vafotidan so'ng taxtga o'tirgan To'n yabg'u davrida xoqonlik yana o'z qaddini biroz tikladi. Lekin VII asr o'rtalariga kelib xoqonlik zaiflashib bir necha qismlarga bo'linib ketdi. Bu vaziyatdan Xitoyning Tan saltanati ustalik bilan foydalandi va 657—659-yillarda Xitoy qo'shinlari Yettisuvga bostirib kirdi. Xitoy bosqiniga qarshi xalq harakatlari avj oldi. Faqat VII asr oxirlariga kelib xoqonlik o'z mustaqilligini tiklab oldi va Xitoy gumashtasi Xusrav Bo'rishod mamlakatdan haydab chiqarildi. Ammo xalqning bu shodligi uzoqqa cho'zilmadi. Janubi-g'arbdan O'rta Osiyoga bostirib kelgan arablar mamlakatni bosib oldilar.

VI asrning 60—70-yillarida O'zbekiston hududida bir nechta alohida mulklar bo'lib, ular rasman turk xoqoniga bo'ysunar edi. Xitoy manbalarida Samarqand So'g'di Kan degan nomda yuritilgan va uni mahalliy sulola vakui boshqarib turganligi bayon qilinadi. Umuman, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo havzalarida to'qqizta alohida mulkiy hudud mavjud bo'lib, ularning har bin shahar va dehqonchilik tumanlariga ega bo'lgan. Tarixiy manbalarda alohida mulkiy hududlar Kan sulolasiga itoatda bo'lganligi xususida so'z boradi. Har bir ma'muriy birlikning o'z nomi bo'lib, ular quyidagilardir: Maymurg', Ishtixon, Kushaniya, Buxoro, Naxshab, Amul, Andxoy va Samarqand (Kan). Samarqandning hokimi yuqoridagi 9 mulk orasida kattasi sanalgan. VII asrning birinchi choragida Kesh viloyati kuchayib, davlatning poytaxti hozirgi Kitob o'rnidagi Kesh shahri bo'lib qolgan. Manbalarga ko'ra, uning hokimi Tish degan shaxs bo'lib, bu davrda mazkur davlat boshlig'i qudratli hukmdorga aylanadi. Manbalarda Kesh shahriga uning tomonidan asos solinganligi qayd qilinadi. VII asrning o'rtalarida esa Kesh hukmdori — ixshid Shishpir butun So'g'dning hukmdori sifatida tan olingan. U o'z nomidan tangalar zarb ettirgan, boshqa davlatlarga esa rasmiy elchilarni yuborib turgan. Jumladan, u Xitoy davlati bilan diplomatik aloqalar o'rnatgan. Keyinroq, taxminan VII asrning ikkinchi yarmida — Axurpat hukmronlik qilgan davrda, Kesh va Samarqand o'rtasidagi qattiq kurashlar oqibatida Samarqand siyosiy jihatdan hukmronlikni o'z qo'liga qaytarib olishga erishadi. Uning hukmdori ixshid unvoni sohibi bo'lish bilan bir qatorda Kesh hokimini taxtdan ag'darib tashlab, o'rniga o'z vakilini o'tkazadi. Endilikda Kesh hukmdoriga ixrid unvoni beriladi va u Samarqand hokimiga merosiy ravishda tobe bo'lib qoladi. Samarqandning hokimi o'sha paytda ixshid Varxuman bo'lgan.

So'g'diyananing mahalliy hokimlari Choch va Xorazmning mustaqil hukmdorlari bilan birlashgan edilar. Yirik siyosiy birliklar ma'lum muddatlarda shaharlardan birida o'z qurultoylarini o'tkazib turganlar.

Xorazm boshqa shahar-davlatlarga nisbatan ancha mustaqil edi. Mamlakatni Afrig'iylar sulolasiga mansub podshohlar boshqarib turgan.

So'g'diyananing hududiga o'sha vaqtda hozirgi Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan yerlar kirgan. Buxoro esa VII asrda mustaqil mulklar ittifoqidan iborat alohida birlashma sifatida Samarqandga bo'ysunmay qolgan. Uning podshosi buxorudot unvoni sohibi bo'lgan.

Farg'ona Kan siyosiy ittifoqiga kirmagan bo'lib, u alohida mustaqil davlat edi. Uni afshin boshqargan.

Turk xoqonligining ijtimoiy va davlat tuzumi

VI—VII asrlarda yurtimiz hududida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar arxeologik va yozma manbalar asosida o'rganib chiqilgan. Mazkur ilmiy tadqiqotlarning natijalariga suyanan holda o'sha davrlarda So'g'diyona, Xorazm va Farg'ona hamda mazkur tarixiy-geografik hududlarga qarashli muiklarda dehqonchilik, bog'dorchilik, ayniqsa, uzumchilik, paxta yetishtirish va uy chorvachihgi rivoj topganligini anglash mumkin. Iqtisodiy hayotning muhim jihatlaridan bin sanalgan savdo-sotiq va hunarmandchilik ham bu asrlarda gullab-yashnadi.

Turk xoqonligi qo'li ostida birlashgan xalqlar taraqqiyotning har xil bosqichida edilar. Aholining bir qismi o'troq

dehqonchilik bilan, boshqa bir qismi chorvachilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shaharlarda yashovchi aholi kosibchilik, hunarmandchilik va savdo bilan band bo'lgan. Turk qabilalarining bir qismi VI—VII asrlarda o'tovlarda yashaganlar va to'rt oyoqli g'ildirak aravalarda ko'chib yurganlar. Mehnatkash aholini «Budun» yoki «Qora budun» deb ataganlar. Urug'-qabilaning yirik vakillari «beklan» norm bilan yuritilgan.

Ijtimoiy tuzumga to'xtaladigan bo'lsak, shuni ta'kidlab o'tish lozimki, VII asrda harbiy to'qnashuvlarning ko'payishi iqtisodiy hayotda katta o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Birinchidan, markazlashgan hokimiyat zaiflashdi; ikkinchidan, notinchlik ma'lum darajada iqtisodiy tanglikni yuzaga keltirdi. Buning oqibatida shahariartushkunlikka yuz tutib, ularning maydoni qisqarib bordi, katta oilalar egalik qilgan qo'rg'on-qal'alar ahamiyati oshdi va ko'paydi. Xorazm va So'g'd hududlarida bunday qo'rg'on-qaralarning atrofida dehqonchilik mavzelari hamda ularda dehqonlar va savdogarlaming mustahkam uy-qo'rg'onlari to'planib qolgan edi.

So'g'd viloyati aholisi asosan savdogarlar, hunarmandlar, taqvodorlar, harbiy askarlar, shuningdek, ziroatkor va chorvador qatlam vakillari sanalgan.

Albatta, ijtimoiy qatlamlar orasida dehqonlar mavqeyining ustunligini alohida qayd etib o'tish zarur. Chunki ular zodagonlar sanalib, aholini boshqa qatlamiga nisbatan boy-badavlat bo'lishgan va yirik yer-mulklariga egalik qilishgan. «Kashavarz» yoki «kishtukorkunandalar» qatlami vakillari dehqonlardan ijaraga yerlarni olib, ma'lum darajada to'lov berish evaziga ish yuritganlar. Akkor, chorikorlar esa mardikorlik qilish bilan kun kechirganlar.

Jamiyatda dindor shaxslarning ahamiyati juda katta edi. Ular turli diniy marosimlar va udumlarni ado etishda ommaga rahbarlik qilardilar. Vag'n, ya'ni ibodatxona xo'jaligi ham ularning qaramog'ida bo'lgan.

Shunday qilib, Turk xoqonligining ijtimoiy tuzumini boy zodagonlar, savdogarlar, xizmatchi amaldorlar, harbiylar, dindorlar, chorvadorlar, dehqonlar va qisman qullar tashkil etgan. Bularni hukmdor, erkin, yarim erkin va qaram tabaqalarga ajratish mumkin.

Turk xoqonligi boshqarish shakliga ko'ra ilk yakka hokimlik davlati edi. Uning tepasida oliy hukmdor — xoqon turgan. Bu lavozim merosiy bo'lgan. Xitoy manbalariga ko'ra, ota doimo o'z o'g'liga taxtni qoldiravermay, balki undan kattaroq turgan qarindoshlariga qoldirishi lozim bo'lgan. Bundan tashqari, shunday hollar bo'lganki, taxt sohibini «ulus oqsoqollari» tayinlagan. Xitoy manbalariga ko'ra, turkiylar xonni taxtga o'tqazishda maxsus marosim o'tkazganlar: amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tkazib, quyosh yurishi bilan 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar uni qutlab turganlar. Keyin xonni otga o'tkazib, bo'yniga ipak mato bog'laganlar. Keyin undan so'raganlar: «Siz necha yil xon bo'lmoqchisiz?» U necha yil xon bo'lishini aytgan, shu muddat tugaganidan keyin taxtdan ketgan. Xoqondan keyingi shaxs «Yabg'u» (Bahodir⁵) davlatdagi birinchi amaldor (vazir) vazifasida bo'lgan, (masalan, Istami yabg'u). Ammo yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Taxt merosxo'ri «tegin» (shahzoda) deb yuritilgan. «Tudun» unvoni hukmdorning joylardagi noibi (nazoratchisi)ga berilgan. Ular mahalliy hokimlar siyosatini, boj, soliq ishlarini nazorat qilganlar.

Xoqonlikning markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (saltanat osoyishtaligini saqlash, davlat hududini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va hokazo) bilan mashg'ul bo'lib, joylardagi mahalliy ishlarga ma'lum darajada erkinlikka yo'l qo'yilgan. Shuning uchuMiarrfFarg'ona, So'g'd, Shosh, Tohariston, Xorazm va boshqa joylarda~Eoshqaruv ishi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan. Xitoy manbalariga ko'ra, So'g'dda kelib chiqishi yuechjilardan bo'lmish Kan sulolasining mavqeyi kuchli bo'lib, So'g'd hukmdori ixshid unvoniga, tobe hokimlar ham o'z unvonlariga ega bo'lgan. Masalan: Kesh hukmdori ixrid unvoniga ega bo'lganH

O'rta Osiyoda shu paytda 15 taga yaqin mayda davlatchalar bo'lib, shulardan So'g'dda ixshidlar, Toharistonda malikshohlar, Buxoroda buxorxudotlar, Xorazmda xorazmshohlar, Choch va Iloqda budunlar, Farg'onada ixshidlar hukmronlik qilishgan. Ularning hammasi Turk Xoqonligiga qaram bo'lib, amalda yarim mustaqil holda edilar. ?' n>o'g'd hujjatlariga ko'ra hukmdorlar saroyda quyidagicha mansabni egaTTashgan: harbiy ma'muriyat boshlig'i — Farg'onada «tutug'», So'g'dda «chapish», ya'ni lashkarboshi, viloyat hokimlari «xvabe» deb yuritilgan. Podsho devonxonasining boshlig'i «dapirapat» deb atalgan. Bundan tashqari, gupat — daromadlar noziri, ya'ni moliya ishlari bilan shug'ullanuvchi mansabdor, oxvirpat — podsho otxonasining noziri (boshlig'i), parvanak xirok - hujjatlar tuzuvchi mansabdor, patxvanak (patxvana) — jazoni ijro etuvchi jallod lavozimidagi shaxslar bo'lganTi

Turk xoqonligining armiyasi otliq qo'shin, alohida o'lkalarning hokimligidagi otliq qo'shinlar, piyodalardan iborat shaxsiy qo'riqchilardan ashkil topgan. O'lkalar xoqonga o'lpon to'lab turishgan.

Ilk o'rta asrlarda O'zbekistonda huquqning asosiy belgilari

Turk xoqonligi davridagi huquq manbalariga oid ma'lumotlar bizgacha kam yetib kelgan. Lekin o'sha vaqtda hukmron bo'lgan turkiy xalqlar ichida qaysi dinga e'tiqod qilishiga qarab, zardushtiylik, budda, manexeylik dinlarining muqaddas kitoblari, odat huquqlari, xoqon va yabg'ularning buyruq, farmon va boshqa hujjatlari bo'lganligi, ular asosida turli huquqiy munosabatlar tartibga solinganligi to'g'risidagi ma'lumotlar uchraydi.

Turk xoqonligida qadimiy turklarning odatiga ko'ra, ayol kishi — ona nihoyatda qadrlangan. Turk odat huquqlariga ko'ra, xotin-qizlar

to'la vorislik huquqiga ega bo'lganlar — qonun ayollarni qattiq himoya qilgan. Agar biror erkak ayolning nomusiga tegsa, erkak o'limga mahkum qilingan. Yoki erkak yosh qizning nomusini poymol qilsa, unga uylanishi shart bo'lgan. Nomusga tegish eng og'ir jinoyatlar (qo'zg'olon, xoinlik, odam o'ldirish, yo'lga shaylab qo'yilgan otni o'g'irlash) bilan bir qatarga qo'yilgan. Bezorilik oqibatida tana a'zolariga shikast yetkazishga mulkiy jazo — zararni

to'latish (qoplash) jazosi berilgan. Bunda keltirilgan zararining darajasi e'tiborga olingan. Masalan, bezorilik orqasida biror kishining ko'ziga jarohat yetkazilsa, jabrlanuvchiga qizini erga berishi, qizi boimasa, uylanishi uchun zarur mulkni taqdim etishi lozim edi. Tana a'zolaridan birortasini ishdan chiqarsa, bu zarar ishga yaroqli ot bilan qoplanishi lozim bo'lgan. Otni yoki boshqa ashyolarni o'g'irlaganlik uchun o'g'irlangan ashyo qiymatining o'n barobarini undirib olish bilan cheklanilgan.^{^A^}

gsj^{^tu} davrdaKamarqandda «Turk qonunnomasi» amalda bo'lib, u lbodatxonada saqlangan. Jazo berish vaqtida qonunnoma qo'lga olinib, shunga asosan jazo tayinlangan. Og'ir jinoyatlar uchun butun urug', uncha muhim boimaganlari uchun esa jinoyatchining o'zi qatl etilgan. O'g'irlik uchun aybdorning oyog'i qirqib tashlangan. Ko'pgina tarixiy asarlarda Turk xoqonligi davridagi maxsus «Jinoyat va jazo» qonunlari to'plami haqida ma'lumotlar keltiriladi. Ammo bu nizom bizgacha to'la yetib kelmagan yoki hozircha topilmagan. Shuning uchun uning to'liq azmuni haqida fikr yuritish qiyin^{TI}

O'zbekiston hududida bizgacha yetib kelib, mazkur davrdagi huquq manbalarini o'rganishga yordam beradigan hujjatlar to'plami sug'd hujjatlaridir. Ular 1933-yilda Mug' tog'idagi qal'a xarobalaridan deyarli 1200-yildan keyin topilgan. Hujjatlarning tarixiy-huquqiy ahamiyati hozircha juda kam o'rganilgan. Ular orasida Panj hokimiga yuborilgan xatlar, viloyatlardan kelgan ma'lumotlar, moliya-xazina hujjatlari, turli tilxatlar, mulk ijarasi, nikoh shartnomasiga bag'ishlangan, Panjakent hukmdori Chakin Chur Bilga 707—708-yillarda yer sotib olganligi haqidagi va boshqa hujjatlar bor.

VI—VIII asrlardagi Sug'd yuridik-notarial hujjatlari Turk xoqonligi va uning tarkibiga kirgan So'g'dda huquqning ancha rivojlanganligini ko'rsatadi. VII asrlarda bu yerda maxsus sud-notarial organlari mavjud bo'lib, yuridik hujjatlar guvohlar oldida yozma shaklda tuzilib, muhr bilan tasdiqlangan. Qadimgi Sug'd podsholarining o'zlari ham ko'plab yer, suv mulklariga ega bo'lgan yirik feodallar edilar.

«So'g'd» hujjatlarining huquq nuqtayi nazaridan eng ahamiyatlisi yerni xarid qilish, tegirmonni ijaraga berish, nikohni qayd qilish, kuyovning kelin tomon oldidagi majburiyatlari haqidagi shartnomalardir. Yerni xarid qilish haqidagi shartnomada uning tuzilgan vaqti, yerni sotib oluvchi va sotuvchining nasl-nasabi, nomi, yerning joylashgan joyi, chegaralari, miqdori, shartnomada ishtirok etuvchilarning huquq va burchlari, ularga rioya qilmaslikdan kelib chiqadigan oqibatlar, shartnomani tuzishda ishtirok etgan guvohlar va uni rasmiylashtirgan kishining nasl-nasabi va nomi ko'rsatilgan. Tegirmon ijarasi haqidagi hujjatda uning tuzilgan vaqti, ijaraga beruvchi va oluvchining nomlari, tegirmonning joylashgan joyi, quwat manbalari, jihozlari, ijara muddati va haqi, ijara shartlariga rioya qilmaslik oqibatlari, ijaraga olingan mulkdan foydalanish, ijara haqini to'lashning qonunga muvofiq bo'lishi, qonunsizlik — xiyonat va adolatsizlik qanday oqibatlarni keltirib chiqarishi, hujjatni rasmiylashtiruvchi va bu jarayonda ishtirok etgan guvohlar nomlari ko'rsatilgan. Hujjat muhr bilan tasdiqlangan.

Nikohni qayd qilish haqidagi hujjat laqabi Nidon bo'lgan Uttakin Navekat hukmdori Cher Vaxzanak o'g'lining homiyligidagi Viyusning qizi nomi Dugdguncha, laqabi Chatani xotinlikka olishi haqida tuzilgan. Unda Uttakin Chatani sevikli xotin sifatida hurmat va ehtirom bilan oziq-ovqat, kiyim-kechak, bezak taqinchoqlar bilan ta'minlashi, e'zozlab, muhabbat bilan o'z uyida podshohoyim sifatida saqlashi. Chata esa Uttakinni sevikli er sifatida hurmat va ehtirom bilan asrashi, u erining baxt-saodati haqida qayg'urishi, uning buyrug'ini o'ziga qonun deb hisoblashi lozimligi qayd qilingan. Hujjatda yozilishicha, agar kelajakda Uttakin Chatani xotin qilmayman degan qarorga kelsa, bu holda uni qo'yib yuborishi, birgalikda yashagan vaqtida olgan shaxsiy narsalari va tovon pulini berib, hech qanday shartlarsiz jo'natib yuborishi, agar Chata Uttakinga bundan buyon xotin bo'lmaslik qaroriga kelsa, unda xotinlikdan chiqib ketishi, bu holda u Uttakinga kiyishga yaroqli kiyimlar qoldirishi, Uttakindan olgan bezak taqinchoqlarni va boshqa narsalarni tashlab ketishi, lekin Chata o'ziga tegishli va birgalikdagi hayoti davomida o'rttirgan mulkini olib ketishi kerak bo'ladi. Shuningdek, Chata, hujjatda qayd qilinishicha, boshqa hech narsa bo'yicha to'vondor boimaydi, u o'zi xohlagan kishiga turmushga chiqishi mumkin. Ajrimdan so'ng Uttakin va Chata bir-birlarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari uchun javob bermaydi. Nikohni qayd qilish haqidagi hujjat qonunlar uyida, uning boshlig'i huzurida uchta erkak guvohligida kotib tomonidan tuzilgan.

Kuyovning kelin tomon oldidagi majburiyatlari haqidagi hujjatda kuyov Uttakinning kelin Chataning urug'-aymoqlari oldidagi burchlari o'z aksini topgan. Hujjatda ko'rsatilishicha, u tuzilgan kundan Chata toabad Uttakinga xotin bo'lib qolajak va kuyov kelin tomon oldidagi Chatani sotmaslik, qarz evaziga qullikka ham bermaslik, biror kimsaning homiyligidagi o'z mulkiga aylanishiga ham yoi qo'ymaslik, agar kimdir Chatani Uttakindan bevosita yoki sirtidan tortib olsa, uni tahqirlasa, uni shu zahotiyoq, hech qanday ziyon-zahmatsiz ozod qilish majburiyatlarini oladi. Bu hujjat ham «Qonunlar uyida» nikohni qayd qilish bitimi kabi tartibda tuzilgan.

Sug'ddagi nikoh o'zining fuqarolik holati dalolatnomasi sifatida, shartnoma shaklida, davlatning maxsus tashkiloti — qonuniy harakatlarni sodir etish joyida tuzilganligi bu yerda oila va nikoh huquqi rivojlanganligidan dalolat beradi.

Turk xoqonligi odat huquqlarigagina emas, yozma qonunchilik to'plamiga ham ega edi. Bu to'plam asosan, jinoyat va jazo masalalarini tartibga solgan. Shuning uchun aytilish mumkinki, oila va nikoh qonunlari hujjatlari bir-birini to'ldirib, shu davrdagi yagona huquqiy manbdla to'plamini va huquqiy tizimni tashkil etgan deb hisoblashimiz mi

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Turk xoqonligining vujudga kelishi va hukmronligining o'rnatilishi

- qay tarzda kechgan ?*
2. VI—VII asrlardagi Xorazm, So'g'd va Farg'ona davlatlari **haqida** gapirib bering.
 3. Turk xoqonligining ijtimoiy tuzumi haqida gapirib bering.
 4. Turk xoqonligining davlat tuzumi qanday bo'lgan ?
 5. Turk xoqonligining ijtimoiy-siyosiy tuzumi ilk davlatlar **ijtimoiy-siyosiy** tuzumidan farqlari nimalardan iborat?
 6. Turk xoqonligida odat huquqi normalari qanday edi?
 7. Sug'd yuridik-notarial hujjatlarining huquqiy ahamiyati haqida gapirib bering.
 8. Sug'd yuridik-notarial hujjatlarining siyosiy tuzumda tutgan **o'rni** haqida gapirib bering.

ARABLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA DAVLAT VA HUQUQ

6-MAVZU: ARABLAR ISTILOSI VA MOVAROUNNAHRNING IJTIMOY-SIYOSIY TUZUMI (VII-VIII SRLAR)

1. Turkiston yerlarining arablar tomonidan bosib olinishi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda yuz bergan o'zgarishlar.
2. Arab xalifaligi hukmronligi davrida Movarounnahrning davlat tuzumi.

Turkiston yerlarining arablar tomonidan bosib olinishi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda yuz bergan o'zgarishlar

Arablarining mamlakatimiz hududiga uyushtirgan harbiy yurishlarini ikki davrga bo'lish mumkin. Birinchi davr 650—705-yillarni o'z ichiga olsa, ikkinchi davr 705-yildan keyingi davrdir. Arablar birinchi davrda O'rta Osiyo hududlarini zabt etishni emas, balki bunday maqsaddagi harbiy yurishlar uchun tayyorgarlik ko'rish, mahalliy hukmdorlarning kuch-qudratlarini sinovdan o'tkazish, o'zining geografik joylanish hududiy sharoitlarini o'rganish va kichik-kichik harbiy yurishlar qilib, o'zining boylik va o'ljalarni tashib olib ketishni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ygan edilar. Birinchi yurish 651-yilda noib Abdulloh ibn Amir hukmronligi davrida bo'lgan. 651—652-yillarda arablar Xurosondagi bir qator shaharlarni egallab, Balx va Chag'oniyonni bosib oladilar. 666 (46)-yilda Ziyod bin Abu Sufyon Amudaryo bo'ylariga keladi, Marvni qayta talaydi. 670-yilda Xuroson noibi Ubaydulloh ibn Ziyod Buxoroga qo'shin tortib keladi, Romiton va Boykandni egallaydi. Buxoroda bu davrda taxtni malika Xotun boshqarar edi. 676 (56)-yilda Buxoroga Sa'id ibn Usmon qo'shin tortib kelgan. So'g'diyona, Kesh, Nasaf qo'shinlarini tor-mor qilgan. Ana shu yurishlar davrida arablar O'rta Osiyodan juda ko'plab zebziynat, boyliklar va asirlarni o'z yurtlariga olib ketadilar.

685—705-yillarda xalifalik taxtni Abdumalik ibn Marvon boshqardi. U Qutayba ibn Muslimni Xurosonga o'zining noibi (704—705) etib tayinladi. Ana shu davrdan boshlab arablar tomonidan Movarounnahrni zabt etishning ikkinchi davri boshlandi. Endi ular O'rta Osiyoni batamom bosib olishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib qo'ydilar. 705-yilda boshlangan hujum natijasida Qutayba ibn Muslim Balx, Chag'oniyon, Shumanni egallab, O'rta Osiyo janubidagi kichik viloyatlarni o'ziga bo'ysundiradi. U 706-yilda Boykandni, 708—709-yillarda Buxoro va uning atrofidagi yerlarni egallaydi. 710—712-yillarda Xorazmshoh Chag'on Qutayba bilan tinchlik bitimi tuzadi va 10 ming qoramol miqdorida boj to'laydi. Qutayba endi o'z nigohini Samarqandga qaratadi. Unga Xorazmshoh va Buxoruxudot qo'shinlari yordam berdilar. Bu paytda Samarqandda norozilik qo'zg'oloni bo'lib, Tarxun taxtdan ag'darilgan edi. Samarqand taxtiga Tarxunning ukasi G'urak (710—737) o'tirgan edi. U arablarga qattiq qarshilik ko'rsatsa-da, yengildi. Ikki o'rtada sulh tuzildi. Shartnomaga ko'ra, G'urak So'g'd, Kesh, Nasaf hokimi sifatida tan olindi. G'urak Qutaybaga 3000 ta qo'y, 50.000 misqol oltin, 2 mln. dirham pul, 2000 boiak gazmol to'lash majburiyatini oldi. Qutayba Samarqanddan ketish paytida bu yerda o'z ukasi Abdurahmon ibn Muslimni saralangan qo'shin bilan qoldiradi. Ammo 712-yilda shaharda arablarga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Qo'zg'olon faqat 713-yil bahoridagina Qutayba tomonidan shafqatsizlarcha bostirildi. Biroq arablarga qarshi kurash to'xtamadi. Bu gal arab istilochilariga qarshi So'g'd, Choch, Farg'ona ittifoq tuzadi. Ittifoqqa Panjikent hokimi Divashtich ham qo'shiladi. Qutayba faqat 715-yil boshidagina Buxoro, Kesh, Nasaf va Xorazmdan 20 ming askar yordam olgach, raqiblarini tor-mor keltira oldi, xolos. U o'sha yili Qashqargacha bo'lgan yerlarni bosib oldi va hamma viloyatlarda arab amirlarini noiblikka qo'ydi. Xuddi shu yili arab xalifasi Volid vafot etadi. Uning o'rniga taxtga Sulaymon ibn Abdumalik o'tiradi. Qutayba unga bo'ysunmay qo'zg'olon ko'tardi. Biroq Qutaybaning o'zi 715-yilda Farg'onada askarlar tomonidan o'ldirildi.

Shunday qilib, arablar O'rta Osiyoni bosib olish uchun o'n yil jang qildilar va uni o'z mustamlakalariga aylantirdilar. Buning eng asosiy va bosh sababi o'lka xalqlari o'rtasida birlik va ahillikning bo'lmaganligi, aholining har xil diniy g'oyalarga sig'inganligidir.

Arablar Movarounnahrni istilo qilganidan so'ng, bu hududning yer-mulklari xalifaga qarashli bo'lib qoldi.

Ilgarigi yerlar, masalan, Buxoroda yirik zodagon qatlam — buxorxudotlarning xususiy mulki sanalsa, endilikda ular xalifalik mulklariga aylandi. Yirik yer egalari — dehqonlar arab xalifaligi davrida ham o'z yerlarining egalari bo'lib qoldilar, biroq ular endilikda ijaradorga aylanib, daromadning ma'lum qismini xalifalik xazinasiga jo'natish majburiyatini olgan edilar. Ko'p xudolilikka sig'inuvchi xalqlarning hududlari arablar tasarrufiga o'tganidan so'ng, bu aholining katta qismi, asosan islomni qabul qilmaganlar soliq to'lovchilar sanalar va ular zimmiylar deb atalar edi.

Movarounnahrda qishloqlarda yerlar mayda xo'jaliklar tomonidan ishlov berilgan. Yirik yer egalari - dehqonlar yerlarini mayda bo'laklarga taqsimlab ziroatkorlarga ijara tarzida bo'lib berishgan. Mehnatkashlar tarkibiga yarim ozod kadivarlar, ozodlikka chiqqan qullar va qaram qullar kirar edi. Dehqonlarning arablar biJan yaqinlashuvi, ularni istilochilar uchun ishonchli xizmatkorligini ta'minlash biJan bir qatorda, yer-mulkJari va boshqa boyliklarini muhofaza qilinishiga imkoniyat yaratdi. So'g'diylarning asosiy qismi jiz'ya va xiroj to'lashgan (jiz'ya jon solig'i bo'lsa, xiroj yer solig'i hisoblanar edi). Xiroj hosilning ma'lum miqdorida, ko'pincha u yalpi mahsulotning uchdan bir qismi hisobida olingan. Soliqning bunday turi «muqassama» degan nomda ham aytilgan. Movarounnahrning xiroj to'lovchi mehnatkashlar guruhi «harros» atamasi bilan nomlangan. Xo'janddagi aholining qo'zg'oloni 723-yilda bostirilgandan so'ng arablar jamoatchilarni xiroj va jiz'ya solig'i to'lashga majburlab, ularning bo'yinlariga qo'rg'oshindan qilingan muhrlar — xavatim osib yurishni talab qilganlar. Bunday muhrlarda ma'lum joyning nomi bilan bir qatorda to'lanadigan soliq miqdori qayd etilgan. Arab manbalarida ijarachilar akkor, sharik, munasif, fors manbalarida barzikor yoki kadivar deyilgan.

Movarounnahr va unga qo'shni hududlarda jamoachilar soliqlar, uzluksiz urushlar, talon-tarojlardan qiynalib yirik yer egalari panoh izlashga intilishgan. Bu jarayonda jamoachilar yerni ishlash huquqini saqlab qolgan holda yirik zamindorga soliq to'lash asosida o'zaro kelishib olganlar. Zamindorlarning jamoachilar bilan bunday munosabati «ilja'», «at-talji'a», «al-malaja» atamalarini bilan izohlangan.

Soliq yig'uvchilar «amil» degan nom bilan yuritilardi. Bag'doddan Buxoroga maxsus soliq yig'uvchi kelib, soliqlarni o'zi jamlab olib ketardi. Soliqlar pul yoki mahsulot shaklida olingan.

Soliq Movarounnahrda boshqa viloyatlardagi singari uch xil shaklda yig'ilgan: 1. Qavonin yoki muqati'a — mayda viloyatlar va tumanlardan xazinaga tushib turgan yig'in. 2. Maqosima — hosilning ma'lum ulushi miqdorida to'langan. Uning hajmi sug'orishga bog'liq holda belgilangan. 3. Misoxa — yer hajmiga qarab miqdori belgilanadigan soliq bo'lib, unda ekin ekilishi yoki ekilmasligiga e'tibor berilmagan.

Shunday qilib, xiroj xalifalikning mulki va xazinaga tushadigan daromadning asosini tashkil etar edi. Yer solig'ining bir qismi sug'orish inshootlari barpo etishga sarflangan, boshqa qismi esa xalifa xazinasini to'ldirar edi.

Oziq-ovqat narxi oshgan taqdirda, soliq to'lovchilardan ortib qolgan mahsulot ham yig'ilgan. Oziq-ovqat mahsulotlari qimmatlashgan taqdirda soliq to'lovchilardan faqat mahsulot olinar edi. Mabodo soliq to'lashga qurbi yetmasa, u holda sotib olib bo'lsa ham to'lashga majbur edi.

Soliq yig'uvchilarning o'zboshimchaliklari, talon-tarojliklar, urushlar, hosilsizliklardan zarar ko'rgan oddiy ijaradorlar tobora xonavayron bo'lib bordilar. Movarounnahrda bu jarayon ijtimoiy toifalar orasidagi farqni keskin o'zgartirdi. Ozod va erkin jamoachilar orasidan ko'pchiligi yer-mulkni ijaraga olib soliq to'lar va umuman zodagon kishi — dehqonga qaram edi. Soliq yig'ish va xalifalik xazinasini to'ldirishning boshqa bir usuli — bu islomni qabul qilmaganlardan jon solig'i va xiroj olinishi bo'lgan. Isyon ko'targan va qo'zg'olonlarda qatnashgan aholining mulklari tortib olinar, o'zlari qatl qilinar, ular joylashgan joylar iqta tarzida harbiylar va amaldorlarga bo'lib berilar edi. Shu tarzda xalifalik iqtisodiy hayoti Movarounnahrda xo'jalikka, aholi turmushiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Arab xalifaligi hukmronligi davrida Movarounnahrning davlat tuzumi

O'zbekiston hududi arablar tomonidan bosib olinganidan so'ng Arab xalifaligi tarkibiga kirgan. Arab xalifaligi feodal teokratik davlat bo'lib, uning tepasida xalifa turgan. Xalifaga davlatdagi barcha dunyoviy hamda diniy hokimiyat tegishli bo'lgan. Arab xalifaligi tomonidan bosib olingan viloyatlar tepasida xalifa tomonidan tayinlanadigan amirlar turgan. O'zbekiston hududini xalifaning Xuroson va Movarounnahr bo'yicha noibi idora etgan.

Noib alohida shaharlar va aholi punktlarining hokimlarini, shayxlarini tayinlagan. Ular mahalliy aholidan o'lponlar yig'ish hamda jamoat tartibni saqlab turish kabi vazifalarni bajarib turgan. Ba'zi shaharlarning hokimlari ma'muriy-moliyaviy ishlardan tashqari, hatto harbiy kuchlarni ham boshqarganlar. Ko'p joylarga arablar o'z harbiy qismlarini joylashtirgan edilar. Ular mahalliy aholini tutqunlikda ushlab turganlar. Arablarning ma'muriy apparati va mirshablari bo'lgan, hokimlarning esa shaxsiy qo'riqchilari mavjud edi.

VIII asr o'rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. So'g'diyonada buxorxudotlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islomni qabul qilmagan zodagonlar o'z yerlaridan mahrum etilar yoki tovon to'lar edilar.

Arablar Movarounnahrni istilo qilganlaridan so'ng, bu hududning yer-mulklari xalifaga qarashli bo'lib qoldi. Ilgari yerlar Buxoroda yirik zodagon — buxorxudotlarning xususiy mulki sanalsa, endilikda ular xalifalik

mulklariga aylandi.

Xalifa davlatni boshqarishda vazir ul-vuzaro (ulug' vazir)ga tayangan. Harbiy ishlar, harbiy qo'shinlar amir ul-umaro qo'li ostida edi. Xalifa turli masalalarni devon ad-dar, ya'ni kengashda ko'rib chiqar edi. Devon ad-dar uchta asosiy devonga bo'lingan: ular devon al-mashriq, devon al-mag'rib va devon al-harajdan iborat bo'lgan. Movarounnahrda tegishli masalalar devon al-mashriqda hal etilar edi.

Xalifa viloyat noiblarini lavozimiga tayinlash yoki bo'shata olish huquqiga ega edi. Xalifalikning huquqiy masalalari Qur'oni Karim va Rasululloh (s.a.v.) ko'rsatmalari, nasihatlariga asoslangan holda ko'rib chiqilgan.

Shunday qilib, VIII asr d'rtalariga kelib Movarounnahr hududida siyosiy boshqaruv arab xalifaligi siyosiy tizimiga moslashtirilgan edi. So'g'diyonada buxorxudotlar va boshqa hukmdorlarning qo'li ostidagi ma'muriy-idora usuli o'z shaklini saqlab qolgan bo'lishiga qaramay, hokimlarning xalifa noibiga itoat etishlari shart edi. Mahalliy davlat boshliqlarining ko'pchiligi o'z huquqlari va imtiyozlarini saqlab qolish maqsadida islom dinini qabul qilgan edilar. Islomni qabul qilmagan zodagonlar o'z yerlaridan mahrum etilar yoki tovon to'lar edilar. Shu tarzda arablar Movarounnahr siyosiy tizimi va diniy e'tiqodiga o'z ta'sirini o'tkaza oldilar.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Turkiston yerlarining arablar tomonidan bosib olinishi qanday kechgan ? Arablar istilosidan so 'ng Movarounnahrda qanday o 'zgarishlar yuz berdi?
2. Arablar davrida Movarounnahrning ijtimoiy tuzumi qanday edi?
3. Arablar davrida qanday ijtimoiy tabaqalar mavjud edi?
4. Arablar davrida qanday soliq turlari mavjud bo 'Igan ?
5. Arab xalifaligi davrida Movarounnahrning boshqaruv qanday amalga oshirilgan ?
6. Arablar xalifaligi davrida boshqaruv tizimida qanday o 'zgarishlar qilingan va ulaming ahamiyati qanday bo 'Igan ?
7. Arablar ijtimoiy tuzumining avvalgi davlatlarning ijtimoiy tuzumidan farqlari nimalardan iborat?

7-MAVZU: ISLOM HUQUQINING ASOSIY BELGILARI VA XUSUSIYATLARI

1. Islom huquqining vujudga kelishi va rivojlanish xususiyatlari.
2. Islom huquqi manbalari.
3. Shariat bo'yicha mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi.
4. Shariatda nikoh-oila va meros huquqi.
5. Shariatga binoan jinoyat huquqi va sud ishlarini yuritish tartibi.

Islom huquqining vujudga kelishi va rivojlanish xususiyatlari

Islom huquqi — shariat o'rta asrlardagi Sharq sivilizatsiyasining juda katta hodisasi hisoblanadi. Bu huquqiy tizim Arab xalifaligi doirasida vujudga kelib, rasmiylashgan va asta-sekin xalqaro ahamiyat kasb etib borgan. Uning rivojlanish jarayoni arab davlatchiligining VII asr boshida (Muhammad salolohu alayhi vassallam davrida) kichik patriarxai diniy jamoadan VIII-X asrlarda (umaviylar va abbosiylar davrida) yirik imperiyalardan biriga o'sib o'tishi jarayoni bilan chambarchas bog'liq.

Arab xalifaligi qulagandan so'ng islom huquqi nafaqat o'zining ilgari ahamiyatini yo'qotdi, balki yanada taraqqiy etdi, xuddi o'rta asrlarda Yevropadagi Rim huquqi singari «ikkinchi marotaba dunyoga keldi» hamda o'rta asrlardagi Osiyo va Afrikaning u yoki bu darajada islomni qabul qilgan qator mamlakatlari (Misr, Hindiston, Usmoniylar imperiyasi va boshqa ko'pgina davlatlari)ning amaldagi huquqida ham islom huquqi arab istilosidan boshlab to «qizil imperiya» hukmronligi o'rnatilgunga qadar muhim o'zgarishlarsiz harakatda bo'ldi.

Islom huquqi o'zidan oldingi Sharq huquqiy madaniyatining ko'pgina elementlarini, jumladan, islomga qadar Arabistonda va arablar tomonidan bosib olingan hududlarda harakatda bo'lgan huquqiy odatlar va an'analarni ham o'zida aks ettirdi. Masalan, umaviylar davrida ancha vaqtgacha sosoniylar, Eron, Vizantiya huquqi, shuningdek, qisman Rim huquqi ham ahyon-ahyon qo'llanib turilgan. Ushbu manbalar tashqi jihatdan kam ahamiyatli bo'lsa-da, shariatning vujudga kelishida ma'lum o'rin tutgan. Lekin, ularning oqibatda shariatning betakror va o'ziga xos, mustaqil va original huquqiy tizim sifatida shakllanishiga hech qanday aloqasi yo'q. Shariatning vujudga kelishida Muhammad (s.a.v.) va dastlabki to'rtta xalifaning o'rni juda katta. Aynan ularning hukmronligi davrida musulmonlarning muqaddas kitoblari — Qur'oni Karim va Sunna tuzilgan.

Shariat eng boshidan (hech bo'lmaganda dastlabki ikki asr mobay-nida) qat'iy diniy huquq sifatida vujudga keldi va rivojlandi. U islom ilohiyoti bilan uzviy qo'shilib ketdi, uning diniy axloqiy tasavurlarini mujassam etdi. Islom ta'limoti bo'yicha diniy qoidalar yagona Alloh tomonidan o'rnatilgan tartib va qonunlarning bir qismi bo'lib, ular bilan butun dunyo boshqariladi. Ayniqsa, dastlabki vaqtlarda umuman shariat va xususan fiqh¹ o'zida faqat huquqiy

qoidalarini aks ettiribgina qolmay, diniy ta'limot va axloqni ham mujassam etgan. Shariatda din, axloq va huquqning bunday qo'shilib ketganligi, bir-biridan ajralmaganligi, bo'linmaganligi o'ziga xos ifodasini shundan topgan ediki, uning normalari (qoidalar, ko'rsatmalari) bir tomondan ijtimoiy («kishilik») munosabatlarni tartibga solgan, ikkinchi tomondan esa — musulmonlarning Alloh bilan munosabatlarini (ibodat qilishlarini) belgilagan. Shariatning ilohiy tatbiq etilishi va diniy-axloqiy asoslari huquqni tushunishning, shuningdek, qonuniy va noqonuniy xatti-harakatga baho berishning o'ziga xosligida o'z aksini topgan. Masalan, huquqning islom ilohiyoti bilan chambarchas bog'liqligi shariatda har bir musulmon tomonidan sodir etilishi lozim bo'lgan yoki mumkin bo'lmagan xatti-harakatlarning aniq ko'rsatib qo'yilganligida o'z ifodasini topgan. Shariatda barcha xatti-harakatlar dastlab ikki turga — harom va halolga ajratilgan. Keyinchalik shariat shakllanib tugallangan davrda beshta toifa vujudga kelgan. Bular: farz - bajarilishi qat'iy majburiy hisoblangan xatti-harakatlar; mandub (sunnat) — majburiy emas, lekin ma'qul, lozim deb hisoblangan normalar; muboh — ixtiyoriy normalar; makruh — noma'qul normalar; harom — qat'iy ravishda taqiqlangan xatti-harakatlar. Bular ham huquqiy, ham axloqiy-diniy mazmunga ega bo'lib, majburlovchi, tavsiya qiluvchi, yo'l qo'yuvchi, lekin jazo qo'llanilmaydigan, taqiqlovchi va jazoga loyiq (mustahiq) xarakterdadir.

Shariat uchun, ayniqsa uning rivojlanishidagi dastlabki bosqichlarda, musulmonning huquqlariga emas, balki uning Alloh oldidagi burchlariga e'tibor berish xarakterlidir. Shariatda musulmonlarning bunday majburiyatlarini o'rnatuvchi normalar juda ko'p bo'lib, ular musulmonning butun hayotini (har kuni besh vaqt namoz o'qishi, ro'za tutishi, dafn marosimlariga rioya qilishi va hokazo faoliyatini) belgilaydi. Shariat normalarining o'ziga xos xususiyati aynan ushbu normalarning faqat musulmonlarga va musulmonlar o'rtasidagi munosabatlarga tatbiq qilinishida ekanligi ham tasodifiy emas. Ilk islom va shariatga jamoa tuzumidan o'sib chiqqan normalar — qoidalar xosdir. Bunday normalarda jamoachilik, rahmdillik, mayib-majruh va boshqa nochor kishilar haqida g'amxo'rlik belgilari saqlanib qolgan edi. Biroq, albatta shariatda insonning xudo oldida o'zining haqidagi, unga so'zsiz itoat etishi haqidagi tasavurlar ham o'z ifodasini topgan. Qur'oni Karimda musulmon uchun sabr-toqat va mo'minlik zarurligi alohida ta'kidlanadi: «Sabr qiling, Alloh sabr qiluvchilar bilan». Shu tariqa shariatda musulmonning xalifaga va davlat hokimiyatiga bo'ysunish majburiyati mustahkamlangan: «Allohga bo'ysuning va uning elchisiga va oralarigizdagi hokimiyat egalari itoat eting».

Shariatning dastlab o'ta ilohiy-diniy xarakterda bo'lganligi uning huquqiy tuzilishi va tushunchalarining o'ziga xosligini belgilagan, aql-idrokka asoslangan huquq ijodkorlik faoliyatiga to'sqinlik qilgan. Biroq, VIII—IX asrlarda shariat patriarxal jamoa va qabilaviy idrok qilish doirasidan tashqari chiqib, feodallashayotgan ijtimoiy munosabatlar bilan to'qnash kelgan va juda ko'p musulmon ilohiyotchi huquqshunoslarining faol sa'y-harakatlari sharofati bilan tobora ko'proq darajada aql-idrokka asoslangan huquq sifatida namoyon bo'la boshlagan. Musuhnon huquqshunos olimlari shariatning asosiy va an'anaviy qoidalarini saqlab qolgan holda sof yuridik tabiatga ega bo'lgan ko'pdan ko'p huquqiy ta'limotlar va normalar ishlab chiqdilar. Abu Hanifa an-Nu'mon ibn Sobit (699-767-yillar), Malik ibn Anas Abu Abdulloh (721-795-yillar), Abu Abdullo Muhammad ibn Idris ash-Shofi'iy (767—820-yillar), Ahmad Abu Abdulloh ash-Shayboniy ibn Hanbal (tug'ilgan yili ma'lum emas — 825-yillar) va boshqalar musulmon dunyosida juda mashhur va nufuzli bo'lganlar.

O'rta asrlardagi, ayniqsa dastlabki paytlardagi, musulmon huquqini tavsiflovchi muhim belgilardan bin uning nisbatan yaxlitligi, butunligida edi. Unda yakka xudo — Alloh haqidagi tasavurlar bilan birga universal xarakterga ega bo'lgan yagona huquqiy tartibot haqidagi g'oya ham o'rnatilgan. Darhaqiqat, dastlab Arabiston yarim orolida vujudga kelgan islom huquqi xalifalikning chegaralari kengaya borishi bilan ko'pdan ko'p yangi hududlarga tarqalgan.

Biroq, islom huquqi avvalo hududiy emas, diniy, masjidlariga oid tamoyil asosida maydonga chiqqan. Har bir musulmon u qayerda, qaysi mamlakatda bo'lishidan qat'i nazar, shariatga rioya qilishi, islomga sodiq qolishi lozim. Islomning asta-sekin keng tarqala borishi va jahon dinlaridan biriga aylanishi bilan shariat o'ziga xos jahon huquqiy tizimi bo'lib qoldi. Shariatning ana shunday yaxlit, bir butun huquqiy tizim sifatida maydonga chiqishi uning g'arbiy Yevropa mamlakatlari huquqidan farq qiluvchi muhim jihatlaridandir. Ma'lumki, g'arbiy Yevropa mamlakatlarida huquq xilma-xilligi, bir butun, yaxlit emasligi, harakat doirasining cheklanib qolganligi, ichki qarama-qarshiliklari va boshqa jihatlar bilan tavsiflanadi.

Shariat diniy huquq sifatida Yevropa mamlakatlaridagi kanonik (diniy, muqaddas, qat'iylashgan, o'rnak bo'lib qolgan) huquqdan ham farq qilib, ijtimoiy va cherkov hayotining faqat aniq ko'rinib turgan sohalarinigina emas, balki keng qamrovli va juda ko'p masalalarini o'z ichiga olgan huquqiy tizim sifatida maydonga chiqdi. Islom huquqi — shariat dastlab Osiyo va Afrikaning bir qator mamlakatlarida o'rnatilgan boisa, so'ngra vaqt o'tishi bilan uning harakat doirasi O'rta Osiyo, Kavkazorti, Shimoliy, shuningdek, qisman Sharqiy va G'arbiy Afrikaga, Janubiy-Sharqiy Osiyodagi qator mamlakatlarga ham tarqaladi. Biroq islom va shariatning bunchalik shiddat bilan va keng tarqalishi unda tobora mahalliy xususiyatlarning namoyon bo'lishiga olib keldi. Buning natijasida alohida huquqiy institutlarni sharhlash va muayyan huquqiy nizolarni hal qilishda shariatda turli qarama-qarshiliklar, turli xil yondoshuvlar yuzaga kelgan. Oqibatda esa islomda turli oqimlar, yo'nalishlar va mazhablar paydo bo'lgan.

Islom huquqi manbalari

Islom huquqining manbalarini asosan shariat, urf-odatlar va qonunlar tashkil etadi. «Shariat» so'zi arabcha «sharia», «shar» so'zlaridan olinib, uning lug'aviy ma'nosi «suvga olib boradigan yo'l» deganidir. Shunga asosan, shariat to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l, qonunchilik degan ma'nolarni anglatuvchi islom diniy huquq tizimidir. Shariatda sof

huquqiy masalalardan tashqari axloqiy normalar va amaliy diniy talablarga ham qonun tusi berilgan. Ilk islomda jamiyatni huquqiy boshqarish **Qur'on**¹ asosida olib borilgan. Feodalizm rivojlanishi bilan musulmonlarning barcha ijtimoiy-iqtisodiy va diniy faoliyatini qamrab oluvchi qonunlar majmuasiga ehtiyoj tug'ilgan. Islom ilohiyotchilari bir necha asr mobaynida shariat qonunlarini ishlab chiqqanlar. Shariatga asos qilinib Qur'on va surma, keyinchalik ijmo' va qiyos olingan. Ular fiqhda shariat manbalari (usul al-fiqh) deb e'tirof etilgan. Shariat diniy-huquqiy tizim sifatida VI—VII asrlarda tugal shakllangan.

Qur'oni Karim Islom dinining asosiy muqaddas kitobi va shariatning eng asosiy manbayidir.

Qur'oni Karim 30 pora, 114 sura (tizma, qator), 6236 oyat (modda) dan iborat bo'lib, oyatlarning 63 foizini Makkada, 37 foizini Madinada nozil bo'lgan oyatlar tashkil etadi. Ya'ni, Qur'on suralarining 95 tasi 13 yil davomida Makka shahrida nozil bo'lib, makkiy suralar deb ataladi. Ularning 19 tasi esa 622-yili yuz bergan hijratdan keyin 10 yil davomida Madinada nozil bo'lib, madiniy suralar deb qabul qilingan. Bu ikki turkum suralarning farqi shundaki, makkiy suralar asosan e'tiqod, ibodat masalalarini, oliy axloqiy fazilatlar, erkin fikrlik, ilm-u tafakkurni targ'ib qilishga qaratilgan bo'lsa, madiniy suralar fiqhii ahkom-muomalot, jinoyat va jazo, ommaviy munosabatlar, sulhu tinchlik bitimlari va musulmonlararo boshqa aloqalarga tegishlidir.

Shariatning ikkinchi manbayi — sunna (arabcha lug'aviy ifodasi — odat, an'ana, xatti-harakat tarzi) yo'l-yo'riq degan ma'noni bildiradi. Sunna Rasululloh (s.a.v.)ning so'zlari, qilmishlari, xatti-harakatlari, fe'llari (amallari), tasdiqlari, shuningdek, sahobalarning so'zlari va amallari majmuyidan iborat. Sunna haqidagi rivoyatlar hadislarida berilgan. Hadislar to'plamiga sunna deyiladi. Hadis arabcha rivoyat degan so'zdan olinib, islom dinida Qur'ondan keyingi muqaddas manba hisoblanadi. Hadislar Muhammad (s.a.v.)ning hayoti, faoliyati va ko'rsatmalari haqidagi rivoyatlardan iborat. Qur'on musulmonlar jamoasining barcha huquqiy va axloqiy masalalarini qamrab ololmaganligi sababli VII asr oxiri - VIII asr boshida hadislar yozila boshlandi va asta-sekin tizimga solindi. IX—X asr boshlarida dindorlar orasida obro'li deb tanilgan hadislarining 6 ta to'plami vujudga kelgan. Bular: Muhammad Al-Buxoriyning «al-Jome' as-Sahih» kitobi, Muslim An-Nishopuriyning «as-Sahih» to'plami, Ibn Mojaning «Sunan» to'plami, Abu Dovud As-Sijistoniyning hadislar to'plami, Muhammad At-Termiziyning «al-Jome' al-Kabir» kitobi, An-Nisoniyning «Sunan» kitobidir. Ulardan «Sahihi Buxoriy» va «Sahihi Muslim» ko'proq e'zozlanadi. Sunna va Payg'ambar hadislarini to'plab, ularni ja'liy (to'qima) hadislardan ajratib olishda vatandosh allomamiz Imom Muhammad ibn Ismoil Buxoriy (810—892-yillar) ulkan va unutilmas hissa qo'shib, o'zidan abadiy va barhayot asarlar qoldirgan. Ko'pgina hadislar Qur'onning turli qoidalarini tushuntirib beradi va to'ldiradi. Ular ko'plab amaliy masalalarni hal etishda muhim ijtimoiy vazifani bajaradi, ular haqida Qur'onda hech narsa aytilmagan hollarda esa hadislarining ahamiyati yanada ortadi. Lekin hadislar Qur'onga zid kelib qolgan taqdirda ular manba kuchiga ega bo'lmaydi.

Vaqt o'tishi bilan musulmonlar jamoasi — ummada vujudga kelgan vaziyat va muammolarni Qur'on va sunna to'liq qamrab ololmagan. Ular musulmonlar jamoasi — ummada ro'y bergan barcha muammolar va vaziyatlarga to'liq javob bera olmay qolgan.

Shu tariqa shariatning yangi manbayiga zarurat tug'iladi va ijmo' islom huquqi (shariat)ning asosiy manbalaridan biri sifatida tasdiqlanadi. Ijmo' (arabcha — yakdillik, yakdillik bilan qabul qilingan qaror, ijmo' al-umma — «diniy jamoaning yagona fikri») — Qur'on va hadislarida aniq ko'rsatma berilmagan huquqiy masalani hal etishda faqih va mujtahidlarning to'planib, yagona fikrga kelgan holda hukm chiqarishi (fatvo berishi)dir. Shariatda shunday yo'l bilan chiqarilgan hukm shar'iy (qonuniy) deb qabul qilingan.

Mujtahid tomonidan aytilgan fikrgina hal qiluvchi fikr hisoblanadi. Oddiy musulmonlar fikrining esa ijmo'ga hech qanday aloqasi yo'q. Mujtahid deb diniy olimga aytiladi. Mujtahid (arabcha — intiluvchi, g'ayrat qiluvchi) — o'rta asrlarda islomda ijthod huquqiga ega bo'lgan, ya'ni mustaqil ravishda diniy aqidaviy masalalar bo'yicha xulosa bera oladigan va hukm chiqara oladigan shaxs.

Qiyos — fiqhning to'rtinchi manbayi. Qiyos arabcha so'zdan olingan bo'lib, «taqqoslash», «solishtirish» degan ma'noni anglatadi. Bunga ko'ra, biror huquqiy masala o'ziga o'xshash ikkinchi huquqiy masala bilan taqqoslanadi, solishtiriladi va ular bir-biriga tenglashtiriladi. Demak, bunga binoan Qur'on va Sunnada berilmagan biror huquqiy masala ulardagi shunga o'xshash masala bo'yicha berilgan ko'rsatmaga taqqoslash yo'li bilan sharhlanadi. Qiyos faqihlar huquqini kengaytirib, shariatning turli huquqiy masalalarga tatbiq etilishiga imkon yaratadi.

Qiyosning fiqhning to'rtinchi klassik manbayi sifatida e'tirof etilishi hadisga borib taqaladi. Unda hikoya qilinishicha, Rasululloh (s.a.v.) bir kuni o'z sahobalaridan bin Muoz ibni Jabal raziyallohu anhuni Yamanga dindan ta'lim berishga yuborayotganida uning odil sudlovni amalga oshirishida nimalarga tayanishini so'raydi. U quyidagicha javob beradi: «Allohnin kitobi bilan. Agar undan topmasam, AUoh rasulining sunnati bilan. Agar undan ham topmasam, ijthod qilaman va ijthodda nuqsonga yo'l qo'ymaslikka harakat qilaman»¹. Rasululloh (s.a.v.) bunday fikrni ma'qullagan ekanlar. Ijthod arabcha «intilish», «g'ayrat qilish» so'zlaridan olingan bo'lib, diniy va huquqiy masalalar bo'yicha mustaqil fikr yuritish prinsipidir. O'rta asrlarda faqat yirik musulmon faqihlari va ilohiyotchilari - mujtahidlar ijthod huquqiga ega edilar.

Shariat musulmon huquqining asosiy manbayi bo'lsa, urf-odat uning qo'shimcha, ikkinchi darajah manba hisoblangan. Masalan, O'rta Osiyo faqihlari tomonidan yaratilgan asarlarda mintaqa xalqlarining urf-odatlari, rasm-rusumlarining katta qismi qonunlashtirilib, shariat va islom huquqi tarkibiga kiritilgan.

Shunday qilib, islom dinini qabul qilgan xalqlarda urf-odatlar jamoa hayotini tartibga solishda shariat qonunlari bilan bir qatorda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Va nihoyat, musulmon huquqining shariatdan kelib chiqadigan yana bir manbayi xalifalarning farmon va farmoyishlari hisoblanadi. Keyinchalik boshqa musulmon

davlatlarida qonunchilik faoliyatining rivojlanishi bilan huquq manbayi sifatida qonunlar yuzaga kelib, ularning ahamiyati tobora oshib borgan. Farmonlar va qonunlar shariat prinsiplariga zid kelmasligi lozim edi. Ular shariatni, avvalo, davlat organlarining faoliyatini tartibga soluvchi va davlat hokimiyatining aholi bilan ma'muriy-huquqiy munosabatlarni belgilovchi normalar bilan to'ldirgan.

Shariat bo'yicha mulkiy munosabatlarning tartibga solinishi

Islom huquqida mulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar muhim o'rin tutadi. Unda awalo mulkka ashyoviy huquq obyektini sifatida qarash mustahkamlangan. Musulmonlarning xususiy mulki hisoblanmaydigan ashyolar - havo, dengiz, cho'l-dashtlar, machitlar, suv yo'llari va boshqalar alohida turkumdagi ashyolarni tashkil etgan. Shuningdek, «harom ashyolar» - vino, cho'chqa go'shti, islomga zid kitoblar va hokazolar ham musulmonning mulki emas, deb hisoblanadi. Shu sababli arablarning bosqinchilik yurishlari davomida ko'pincha bunday mulklar yo'q qilingan. Lekin bu yerda shuni aytib o'tish kerakki, nomusulmonlarga tegishli mol-mulklarni nobud qilish masalasida islomdagi mazhablar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud.

Musulmon huquqshunoslari yer mulkini tasniflashtirishga katta e'tibor beradilar. Yer mulkchiligining quyidagi shakllari ajratib ko'rsatiladi: davlat yerlari, xususiy egalikdagi yerlar, jamoa yerlari va vaqf yerlar. Bulardan tashqari muqaddas yerlar ham mavjud bo'lib, ular hijoz deb atalgan. Bunga Rasululloh (s.a.v.)ning oyoqlari tekkan yerlar, ya'ni u yashagan joylar kiradi. Bunday yerlarga boshqa dindagilarning kirishi man etilgan. Bu yerlarda faqat musulmonlar yashashlari mumkin bo'lib, daraxtlarni kesish, ovchilik qilish mumkin emas edi va hokazo. Tarixiy va yuridik manbalarda ko'rsatilishicha, arab va boshqa musulmon mamlakatlarida ma'lum xizmatni bajarish evaziga feodallarga beriladigan yerlar ham mavjud bo'lib, bu shartli yer egaligi hisoblangan va iqto yerlari deb yuritilgan. Bunday yerlar egasi (iqtdor) o'z hokimiyati ostidagi aholidan o'z hisobiga o'lpon va soliqlar yig'ish huquqini olgan. Iqto vaqt o'tishi bilan meros tariqasida o'tkazila boshlangan va xususiy egalikdagi mulk bo'lib qolgan. Dastlab ichiladigan suvlar, havo singari umumiy foydalaniladigan mulk hisoblangan. Lekin quduqlar, hovuzlar va mayda ko'llar asta-sekin yirik yer egalari o'tib borgan. Faqat katta daryolar va ko'llar ilgorigidek jamoa va davlat mulkchilik tizimiga kirgan. Chunki buni mansabdor shaxslar nazorati ostida amalga oshiriladigan birgalikdagi irrigatsiya ishlarini o'tkazish zaruriyati taqozo qilardi.

Shariatda mulk huquqining vujudga kelish usullari batafsil belgilangan. Bunda turli mazhab vakillari turli fikrlar bildirganlar. Masalan, arablarning ko'pdan ko'p bosqinchilik yurishlari harbiy o'jarlarning huquqiy yoki huquqiy emasligi masalasini kun tartibiga qo'ygan va bu shariatda umumiy mulk huquqining kelib chiqish usullaridan biri sifatida tan olingan. Bosib olingan yerlar umumiy qoida bo'yicha davlat mulki hisoblangan va xalifa hamda amirlarning tasarrufiga kelib tushgan. Dushmanidan o'lja qilib olingan boshqa mulklarning miqdori alohida mazhablarda turlicha belgilangan. Bunday mulklarning bir qismi uni egallab olgan shaxsga, ikkinchi qismi davlatga, uchinchi qismi machitlarga o'tkazilgan va hokazo. Shariat bo'yicha mulk huquqi meros olish, shartnoma tuzish, ashyolarni topib olish yo'li bilan ham kelib chiqishi mumkin. Masalan, o'z yer uchastkasidan begona ashyoni topib olgan shaxs unga nisbatan mulk huquqiga ega bo'lgan.

Shariatda rim huquqidan farqli o'laroq, majburiyatlarning umumiy konsepsiyasi ishlab chiqilmagan edi. Lekin shartnoma huquqining amaliy masalalari tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida har tomonlama ishlab chiqilgan edi. Majburiyatlar haq to'lanadigan va haq to'lanmaydigan, ikki tomonlama va bir tomonlama, muddatli va muddatsiz turlarga bo'linadi. Islom dunyosida o'ziga xos bir tomonlama majburiyatlarning — ahdlashuvlarning tarqalganligi tez-tez uchrab turadigan hodisadir.

Umuman shariatda majburiyatlarning ancha rivojlangan tizimi mavjud bo'lgan. Majburiyatlarning kelib chiqishiga ko'ra shartnomalardan kelib chiqadigan va zarar yetkazishdan kelib chiqadigan turlari bir-biridan ajratilgan. Shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar keng tarqalgan.

Shartnoma munosabatlarining subyekti jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar bo'lishi mumkin edi. Yosh bolalarning harakati homiyar tomonidan tan olinsa, qullarning harakati esa ularning egalari tomonidan ma'qullansa, qonuniy bo'lishi mumkin edi. Aqli zaiflar fuqarolik huquqiy munosabatlarining subyekti bo'lolmagan.

Shartnoma munosabatlarida vakillikka ham yo'l qo'yilgan. Yosh bolalarning, ayollarning, aqli zaiflarning qonuniy vakillari ularning otalari, akalari, tog'alari, erlari, homiylari bo'lgan. Shariat shaxslarning majburiyatda almashtirilishiga yo'l qo'ygan. Kreditor roziligi bilan qarzdor almashtirilishi mumkin edi. Shariat bo'yicha tan olingan va himoya qilinadigan bitimlar shartnoma hisoblanardi.

Shariatga asosan shartnomaga tomonlarning o'zaro bitimidan kelib chiqadigan aloqa sifatida qaralardi. Biroq bu tomonlarning mulkiy notengligi sharoitlarida sof rasmiy xarakterga ega edi. Shartnoma shartlari har qanday ko'rinishda: hujjatda, norasmiy xatda, og'zaki tarzda ifoda etilishi mumkin edi. Tuzilgan shartnomalar mustahkam va o'zgarmas hisoblanardi. Qur'onda «shartnomalarga» rioya qilish majburiyatiga muqaddas burch sifatida qaralgan: «Ular (mo'minlar) (odamlarning bergan) omonatlariga va (o'zaro) ahdlariga rioya etuvchi zotdirlar» (23-Mo'minun surasi, 8-oyat)¹.

Shartnomaning haqiqiylik shartlari: uning qonuniyligi, ya'ni shartnomalarning huquqqa xilof bo'lmasligi, tomonlarning o'zaro roziligi va huquqiy layoqatligi bo'lib hisoblangan. Amalda o'zaro aldashlar, tomonlar irodasi ustidan kuch ishlatib shartnomalar tuzish hollari tez-tez uchrab turardi. Bu, ayniqsa tutqinlik, qarz shartnomalari tuzilishida namoyon bo'lgan.

Shartnoma predmeti bo'lib shariat bo'yicha yo'l qo'yilmagan deb e'lon qilinmagan ashyolar va harakatlar bo'lishi mumkin. Masalan, oldi-sotdi shartnomasining predmeti daryolarda suzib yuradigan baliqlar, havoda uchib

yuradigan qushlar, hayvonlardagi junlar, jamoat dalalaridagi o'tlar, ayollarning suti, cho'chqa go'shti va boshqalar bo'lsa haqiqiy emas deb topilgan. Shariatda zakalat, kafolat, garov va aybona (va'dasizlik shartnomasi) majburiyatlarni ta'minlash usullari edi.

Shartnomalar, odatda og'zaki shaklda tuzilgan. Agar tomonlar uchun qimmatli katta summali shartnoma bo'lsa, yozma shaklda ham tuzilishi mumkin edi. Shariatda shartnomalarning bir qancha turlari tartibga solinadi. Oldi-sotdi, qarz, hadya, ijara, ssuda, saqlash, shirkat va boshqa shartnomalar keng tarqalgan.

Shariatda nikoh-oila va meros huquqi

Shariat bo'yicha nikoh va oila masalalari batafsil tartibga solinadi. Islomda nikoh — halollik, nikohsiz qo'shilish esa haromlik belgisi hisoblanadi. Shariatga binoan nikoh musulmonlarning diniy majburiyati, nikohsizlik esa ularning hush ko'rilmaydigan holati sanaladi.

Shariat bo'yicha nikohdan o'tish uchun tomonlardan quyidagi shartlarga rioya etish talab qilingan: 1) nikohdan o'tuvchilarning o'zaro roziligi; 2) nikoh yoshiga to'lgan bo'lish; 3) nikohni guvohlar ishtirokida tuzish; 4) kelin uchun qalin va mahr to'lash; 5) diniy e'tiqod birligi; 6) nikohdan o'tayotganlarning yaqin qon-qarindosh bo'lmasligi; 7) tabaqa bo'yicha tenglik; 8) nikohdan o'tuvchilarning ruhiy jihatdan sog'lom bo'lishi.

Demak, shariat bo'yicha zo'rlik yo'li bilan, majburiy nikohdan o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi. Lekin qiz bolaning erga tegmaslikka haqqi yo'q edi. U yolg'iz yashashi mumkin emas, albatta turmush qurib, nikoh munosabatida bo'lishi lozim edi. Yoshlarning muomalaga layoqatsizligi yoki ularning qarshiligi nikoh ittifoqini tuzishga to'siq bo'la olmasdi. Muomalaga layoqatli bo'lgan yigitlar va qizlar o'z xohishlari bilan, ota-onalarining bu ishga aralashuviziz, nikoh-huquqiy munosabatlariga kirishlari mumkin bo'lgan. Shariat bo'yicha nikohning haqiqiy bo'lishligi shartlaridan yana biri tomonlarning nikoh yoshiga to'lgan bo'lishligidir. Unga ko'ra nikoh yoshi o'g'il bolalar uchun 12 yosh, qizlar uchun 9 yosh belgilangan. Bunda o'g'il bolalar jinsiy jihatdan voyaga yetgan bo'lishlari lozim edi. Nikohga kiruvchilar uchun belgilangan bu yosh voyaga yetganlikni belgilashda so'nggi pog'ona hisoblangan. Amalda esa o'g'il bolalar - 14, qizlar - 12 yoshga to'lganda nikoh tuzilgan. Shariat nikoh yoshining yuqori chegarasini belgilamagan. Nikoh yoshining quyi chegarasini belgilashda asosan fiziologik asoslarga tayanilgan. Oilada yigirma yoshdan oshgan «bo'ydoq» bo'lishi isnod hisoblangan.

Shariat bo'yicha nikohdan o'tish shartlaridan bin bunday shartno-maning guvohlar ishtirokida tuzilishi lozimligidir. Burhoniddin Marg'inoniy yozganidek, «Bilginki, nikoh bobida guvohlik shartdir. Chunki Rasululloh (s.a.v.): Guvohlarsiz nikoh nikoh emas, deganlar... Musulmonlarning nikohlari faqatgina (kamida) ikkita guvoh hozirligida bog'lanadi. Guvohlarning ikkisi ham hur, oqil, bolig' musulmon erkaklar yoki bir er, ikki ayol bo'lmog'i lozim». Musulmonlarning nikohlarida guvohlarning musulmon kishilardan bo'lishligi talab qilinadi. Nomusul-mon (kofir)ning musulmon ustidan guvohligi o'tmaydi. Agar musulmon odam xristian yoki yahudiy bilan nikohdan o'tsa, bunday holda xristian yoki yahudiy dinidagi kishilar guvohlikka o'tishlari mumkin edi. Guvohlar erkaklar bo'lsa 15(16) yoshga, ayollar bo'lsa 9 yoshga to'lgan bo'lishlari lozim edi. Chunki bu yoshda ular muomalaga layoqatli deb hisoblangan.

Shariat bo'yicha nikoh ahdini tuzishning navbatdagi sharti qalinni to'lash va ajratilgan mahrni berishdan iborat edi. Busiz nikoh haqiqiy emas, deb sanalgan. Qalin, yuqorida aytilganidek, kelinga, uning ota-onasi, qarindosh-urug'lari, vasiylariga pul, mol yoki boshqa mulklar bilan bir qatorda to'lanadigan haqdir. Mahr esa kuyov tomonidan bevosita kelinga beriladigan uy-joy yoki sep-sidirg'a va boshqa mulk-lardan iborat bo'lgan. Qalin bevosita kelinning otasi tasarrufiga tushib, kelinning qalinga hech qanday haqqi bo'lmagan, mahr esa bevosita kelinning shaxsiy mulki hisoblangan.

Shariat bo'yicha nikohga kiruvchilar islom dinida bo'lishi talab qilingan, ya'ni faqat islom diniga mansub bo'lgan shaxslariga o'zaro nikoh tuza olganlar. Islom diniga e'tiqod qiluvchi er boshqa dinga e'tiqod qiluvchi yoki umuman hech qanday dinga mansub bo'lmagan ayol bilan nikoh tuzishga haqqi yo'q edi. Agar xristian yoki yahudiy islom diniga kirs, u holda musulmonlar bilan nikoh ahdini tuza olgan. Shariat bo'yicha, hatto er-xotindan bittasi boshqa dinga o'tsa (islomga xoinlik qilsa), nikoh bekor qilingan.

Shariat yaqin qarindosh-urug'chilik aloqasida bo'lgan shaxslar o'rtasidagi nikohni taqiqlaydi. Yuqoridagilar bilan bir qatorda, shariat nikohdan o'tuvchilarning tabaqaviy jihatdan teng bo'lishligini, ruhiy jihatdan sog'lom bo'lishini ham talab qiladi. Shuningdek, nikoh shartnomasi tuzishga to'g'ridan to'g'ri to'siqlik qiluvchi boshqa holatlar ham ko'rsatiladi. Jumladan, musulmonlar ehrom holatida bo'lsalar, agar nikohga kirayotgan ayolga boshqa kishi tomonidan uylanish istagi bildirilgan bo'lsa, erkaklar o'z xotinlarining singillari bilan nikohga kirayotgan bo'lsalar, tomonlardan biri jinsiy kamolotga yetmagan bo'lsa va hokazo holatlar shariatga binoan nikoh ahdini tuzishga to'g'ridan to'g'ri to'siqlik qiladi.

Yuqorida sanab ko'rsatilgan shartlarga rioya qilinib tuzilgan nikohgina qonuniy hisoblanib, taraflarni tegishli huquq va majburiyatlar bilan ta'minlagan. Shuni aytib o'tish lozimki, shariat normalarida belgilangan shartlardan ko'zda tutilgan asosiy maqsad sog'lom, halol nikoh munosabatini vujudga keltirishdan iborat edi.

Islom huquqida er-xotin o'rtasidagi munosabatlar batafsil tartibga solinadi.

Shariat va odatda, er-xotinning huquq va majburiyatlari atroflicha ishlab chiqilgan. Er oila boshlig'i hisoblangan, binobarin, oila ta'minoti uchun zarur bo'lgan moddiy ne'matlamini ishlab topishi lozim bo'lgan. Xotin esa oilada asosan uy-ro'zg'or ishlari va bolalar tarbiyasi bilan

shug'ullangan.

Erning huquqi bo'yicha, agar er qalin va mahr to'lagan bo'lsa, xotin albatta uning uyida yashashi lozim edi. Xotin biror joyga borishi lozim bo'lsa, albatta eridan ruxsat olishi darkor edi. Er xotinini moddiy ta'minlashi lozim edi. Agar er uyda olti oydan ortiq muddat bo'lmasa, xotinini moddiy jihatdan ta'minlamasa, bu holat xotiniga erining nikohidan ajralish uchun asos bo'la olgan.

Xotinning erdagi haqqiga nisbatan majburiyatlari ko'proqdir. Xotin albatta erining uyida yashab, uyni ozoda va toza saqlab, ro'zg'or ishlarini bajarib, bolalarni tarbiyalashi lozim bo'lgan. U eriga bo'ysunib, topshirgan ishlarini bajarishi, erining ruxsatisiz ommaviy joylarda ko'rinmasligi kerak. Xotin eridan moddiy ta'minot talab qilish huquqini olgan.

Agar er xotiniga nisbatan zo'rlik, qo'pollik qilsa, erlik majburiyatlarini bajarmasa, xotin eri bilan yashashni rad etishi mumkin edi. Xotin o'z zimmasidagi majburiyatlarni bajarmasa, eri unga nisbatan jismoniy ta'sir choralari ko'rish, hatto ajralish masalasini ham qo'yishi mumkin bo'lgan. Agar er xotiniga tirikchilik uchun yetarli miqdorda mablag' bermasa, u holda xotini qozining ruxsati bilan, erining nomidan va uning javobgarligi bilan qarz olishi, o'ziga tegishli mulkdan ayrimlarini sotishi mumkin bo'lgan. Agar xotin eri oldidagi majburiyatlarni bajarmasa, u holda er uni jazolashi, ya'ni uni zarar keltirmasdan urishi va ma'lum muddat moddiy ta'minotdan mahrum etishi mumkin bo'lgan.

Agar er yoki xotindan biri, avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, boshqa dinga kirsam, ya'ni islom dinidan chiqsa, bunday hollarda ular o'rtasidagi nikoh munosabati tugatilib, mavjud bo'lgan hamma majburiyatlar bekor qilingan. Ammo dinga nisbatan xiyonat er tomonidan sodir etilgan bo'lsa, u xotiniga mahr berishdan va idda vaqtida moddiy ta'minlashdan ozod etilmagan. Bunday harakat xotin tomonidan sodir etilsa, u idda davrida moddiy ta'minot olish huquqidan mahrum bo'lgan. Xotini o'limidan so'ng, er hamma vaqt boshqa ayolga uylanishi mumkin bo'lgan. Xotining esa eri o'limidan so'ng boshqa shaxsga turmushga chiqishga faqat idda muddati o'tganidan so'nggina ruxsat berilgan. Xotin idda muddatini nikohda qayerda turgan bo'lsa, shu yerda o'tkazishi lozim edi, chunki shundagina uning o'z shaxsiy huquqlari va mulki to'la saqlangan.

Idda vaqtida xotinni moddiy ta'minlash erga yuklatilgan. Ammo u biron asos bo'yicha xotinini moddiy ta'minlashdan ozod etilgan bo'lsa, yoxud bandalikni bajo keltirsa, u holda xotin o'zini o'zi moddiy ta'minlaydi. Agar marhum meros qoldirgan bo'lsa, erining merosi hisobiga ta'minlanadi. Shariat oilaviy turmush davomida er-xotin tomonidan topilgan mulk ularning umumiy mulki ekanligini tan olmagan, birgalikdagi turmush davrida mulk Winning mablag'iga olingan bo'lsa, o'shaniki hisoblangan.

Qur'oni Karim nikohdan ajralishga (taloqqa) yoi qo'yadi. Ammo islom taloqni — oila buzishni maqsadga muvofiq ish deb hisoblamaydi. Iloji boricha oilani buzmay saqlab qo'lishni targ'ib qiladi. Nikohni bekor qilishga tegishli «qonuniy» asoslar bo'lganidagina yo'l qo'yilgan.

Taloq qilish huquqi erkakka berilgan.

Quyidagi holatlardagina xotini nikohni bekor qilishni so'rashi mumkin edi:

1. Agar eri olti oy muddat davomida xotinini moddiy ta'minlamasa.
2. Agar eri nikohda yashashga qodir bo'lmasa (erlik iqtidori bo'lmasa).
3. Agar nikoh yoshlik vaqtida tuzilgan bo'lib, jinsiy balog'atga

yetgandan so'ng yoki ma'lum yoshga to'lgandan so'ng qiz nikohda yashashga rozi emasligini izhor etsa.

4. Agar eri islom dinidan boshqa dinga o'tsa.

Taloq qilingan ayol awal aytib o'tilganidek, nasl-nasablar aralashib ketmasligi uchun uch hayz mobaynida o'zini kuzatib, boshqa turmush qurmay turishi lozim edi. Shu muddat o'tib, homila yo'qligi ravshan bo'lgach u ayol erga tegishi mumkin bo'lgan. Agar homilador ekanligi ma'lum bo'lsa, bola tug'ilib, nifos muddati o'tgandan keyin boshqa turmush qurishi mumkin. Idda asnosida er qilgan ishidan pushaymon bo'lib, yarashishni istasa, bunga uning haqqi bor. Agar shu muddat ichida xotiniga yaqinlashmasa, muddat tugagach taloq sodir bo'lib, nikoh munosabati tugallanadi.

Shariat bo'yicha meros huquqi juda murakkab va chalkash bo'lgan. Meros huquqi borasida musulmon huquqining turli huquqiy mazhablari o'rtasida katta farqlar mavjud. Umuman meros vasiyat bo'yicha va qonun bo'yicha qoldirilgan. «Vasiyat» so'zining lug'atda bayon qilingan ma'nosi — «topshirmoqdir». Shariat bo'yicha esa, mol-mulkni o'lgandan so'ng kimga berilishini aytish. Vasiyat qonuniy merosxo'rlar foydasiga tuzilishi mumkin emas edi. Shuningdek, mol-mulkning uchdan bir qismidan ortig'ini vasiyat qilishga ham ruxsat etilmagan. Vasiyatni tuzishda ikkita guvoh ishtirok etishi lozim bo'lgan. Shariatda, ayniqsa qonun bo'yicha meros tartibi birmuncha puxta ishlab chiqilgan edi. O'lgan kishining mol-mulkidan awalo uni dafn etish marosimlariga ketadigan xarajatlar qoplangan, so'ngra uning barcha qarzlari to'langan. Qolgan mol-mulk qonuniy merosxo'rlar o'rtasida taqsimlangan. Merosdan birinchi navbatda oigan kishining bolalari o'z hissalarini olishgan, ular bo'lmasa uning aka-ukalari, amaki-tog'alari va boshqalar merosga chaqirilgan. Ayollar merosdan erkaklarga nisbatan ikki hissa kam ulush olganlar. Dindan qaytganlar, ajralgan er-xotinlar, meros qoldiruvchining o'limiga sabab bo'lganlar meros olish huquqidan mahrum edilar. . . .

Shariatga binoan jinoyat huquqi va sud ishlarini yuritish tartibi

Islom huquqida jinoyat huquqi normalari fuqarolik huquqi normalariga nisbatan uncha batafsil ishlab

chiqilmagan. Ular qadimiyligi, esirib qolganligi, yuridik texnikasi jihatidan nisbatan uncha rivojlanmaganligi bilan ajralib turadi.

Shariatda jinoyat tushunchasining asosini diniy g'oyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan huquqiy qonun-qoidalar tashkil etadi.

Burhoniddin Marg'inoniyning «Hidoya» asarida jinoyat deb, qonun tilida shaxsga va mulkka qarshi qaratilgan qonun bilan taqiqlangan qilmish tushuniladi¹, - deb ko'rsatiladi.

«Muxtasar» (Shariat qonunlariga qisqacha sharh) da ko'rsatilganidek, «jinoyat» so'zi lug'atda jinoyat va gunoh ma'nosini, shariat istilohida odamning joniga yo a'zolariga zarar keltirish ma'nosini² bildiradi.

O'rta asrlardagi islom huquqshunoslari barcha jinoyatlarni uch guruhga ajratadilar. Birinchi guruh «Allohnin huquqlari»ga tajovuz qiladigan jinoyatlar sifatida talqin qilingan va avf etilmagan. Bunga birinchi navbatda islomdan qaytish jinoyati kiritilgan. Buning uchun o'lim jazosi nazarda tutilgan. Boshqarish tartibotiga qarshi qaratilgan jinoyatlar — isyon va davlat hokimiyatiga qarshilik ko'rsatish kabi jinoyatlar ham og'ir jazolangan. Og'ir diniy gunoh deb e'lon qilingan ushbu guruh jinoyatlariga yana o'g'rilik, spirtli ichimliklar iste'mol qilish, zinokorlik, shuningdek, zinokorlikda ayblab tuhmat qilish kabilari ham kirgan.

Ikkinchi guruh jinoyatlarni butun musulmonlar jamoasiga emas, balki alohida shaxslarning huquqlariga tajovuz qiluvchi huquqqa xilof xatti-harakatlar tashkil etgan. Ularni tartibga soluvchi normalar urug'doshlik tuzumi odatlaridan kelib chiqqan, jumladan, qasos olish huquqini belgilagan. Masalan, qasddan odam o'ldirish yoki tan jarohati yetkazish jinoyatlarini sodir etgan shaxslarga «jinoyatga teng jazo» (tallion) tamoyili asosida jazo nazarda tutilgan. Ammo shariat manbalari, jumladan, Qur'oni Karim va hadislarda bu guruhga kiritilgan jinoyatlar uchun ko'zda tutilgan jazoni birmuncha yumshatish haqida so'z yuritilganligini ko'rish mumkin. Masalan, qo'shimcha qonli qasos olish o'rniga «tovon» to'lash kabi yengilroq jazo berilishi nazarda tutiladi. Qur'oni Karimda odam o'ldirish va tan jarohati yetkazish jinoyatlari uchun «jonga jon, ko'zga ko'z, burunga burun, quloqqa quloq, tishga tish va jarohatlarga qasos (olinur)» deb belgilangan (Moida surasi, 45-oyat). Shuningdek, ushbu odatda «kimki u (qasos)ni sadaqa qilib (kechib) yuborsa, u (gunohlariga) kafforatdir» deyiladi. Kafforatning ma'nosi evaz, badal, afvdir. Demak, Qur'oni Karimda qasos olmay, xunidan kechishga ma'qul, savobli ish sifatida qaraladi.

Va nihoyat, uchinchi guruhni tashkil etuvchi jinoyatlarga o'z tabiatiga ko'ra, ijtimoiy munosabatlarga qarshi jinoiy tajovuz qilishga qaratilgan boshqa barcha turdagi jinoyatlar, jumladan, zakot to'lamaslik, shaxslarga moddiy zarar yetkazish (o'g'rilik va bosqinchilikdan tashqari), bitimlar yuzasidan majburiyatlarni bajarmaslik, xun olish uchun tovon to'lamaslik, kam o'lchash, kam tortish, tovlamachilik qilish, poraxo'rlik, xazinani yoki yetimning haqini o'zlashtirish, qonunga xilof holda qasddan sud qarorlarini chiqarish, yolg'on guvohlik berish, jamoat joylarida yurish-turish qoidalarini buzish, fuqarolarga yoki o'ziga bo'ysunuvchilarga nisbatan zulm o'tkazish, eng muhim diniy aqidalarni inkor qilish, davlat mulkini turli xil nopok yo'llar bilan talon-taroj qilish, jodugarlik va sehrgarlik, nomusga tegish, besoqolbozlik, nafaqa to'lash majburiyatidan qasddan bosh tortish va hokazolar kiritiladi¹.

Ushbu jinoyatlarning aksariyati uchun Arab xalifaligining tashkil topishi davrida jazolar nazarda tutilmagan. Shu sababli ular shariatning asosiy manbalarida eslatilmaydi. Huquqiy ta'limotning rivojlanishi va hukmron tabaqalarning tarkib topgan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga urinishi natijasida ilgari jinoiy hisoblanmagan ko'pgina xatti-harakatlar, jumladan, zakot to'lamaslik, ro'za tutmaslik, yengil tan jarohati yetkazish, haqorat, bezorilik, aldoqchilik va firibgarlik, davlat mulklarini isrof qilish, qimor o'ynash va hokazolar jinoyat sifatida ko'riladigan va sud tarkibida jazolanadigan bo'ldi. Bunday ishlar bo'yicha jazo chorasini berish muhtadlar tomonidan bildirilgan fikriga va alohida qozilarning ixtiyoriga bog'liq bo'lgan.

Islom jinoyat huquqi bo'yicha jazolarning xilma-xil turlari nazarda tutilgan. Albatta, bunda davlatdan oldingi jamiyatga xos, eskirgan jazo usullaridan ham foydalanilganligini ta'kidlash joiz. Masalan, shariatda ko'pgina jinoyatlar uchun qasos olish, tovon, ta'zir va boshqa jazo turlari belgilangan.

Jinoyat huquqida jazolar og'irlik darajasiga qarab quyidagi uch turga: 1) had; 2) qasos yoki tovon va kafforat; 3) ta'zir jazosi turlariga bo'linadi. «Had» so'zining lug'aviy ma'nosi «Muxtasar»da ko'rsatilganidek, chekka, chet, ikki narsa orasidagi parda, mone deganidir. Bu shariatda jinoiy xatti-harakatlar uchun Alloh tomonidan belgilanadigan jazo deb tushuniladi. Had jazosi turlariga 40 martadan ko'proq darra urish, ya'ni 80, 100 darra urish, qo'l yoki oyog'ini kesish, toshbo'ron qilib, osib yokiboshini tanasidan ayirib o'ldirish kiradi. Had jazosi haqida Qur'oni Karim oyatlarida aytib o'tilgani uchun ham shariat olimlari uni qat'iy jazo — Allohning haqi deb hisoblaydilar. Had jazosi turlari asosan zino, tuhmat, o'g'rilik, qaroqchilik (bosqinchilik), spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, islom dinidan qaytish, isyon ko'tarish va boshqa jinoyatlarga nisbatan belgilangan.

Qasos yoki tovon (diya) va kafforat jazosi turlari shaxsning hayoti va sog'iig'iga qarshi qaratilgan jinoyatlar, xususan, odam o'ldirish va tan jarohati yetkazish jinoyatlariga nisbatan qo'llanilgan.

Ta'zir jazosi «had» yoki «qasos» jazolarini qo'llash mumkin bo'lmagan hollarda, shuningdek, diniy jihatdan gunohni yuvish bilan jazolanadigan jinoyatlar sodir etilgan taqdirda qo'llanilishi mumkin edi. Masalan, o'g'irlikda o'g'irlangan narsa shariatda joriy etilgan miqdordan kam bo'lsa, had emas, balki ta'zir qo'llanilgan. Shuningdek, qaroqchilar yoki to'sayotganlarida hali molni olmay va hech kimni o'ldirmay turib qo'lga tushsalar, ularni to'lovga qilgunlariga qadar qamab qo'yilgan yoki o'g'ir narsani xonadan olib chiqib ketmay turib qo'lga tushsa, qo'li kesilmagan. Ta'zir jazo turlariga 3 darradan 39 darragacha urish, qamoq, ogohlantirish, vatanidan haydab yuborish, jamoat izzasi, jarima, salla o'rab yurish huquqidan mahrum etish va hokazolar kiradi.

Shunday qilib, shariatda jazolar o'rta asrlarga xos bo'lgan shafqatsizligi va qattiqligi bilan ajralib turardi. Jazolashdan asosiy maqsad qo'rqitish bo'lgan. Masalan, oiim jazosi ko'p hollarda, odatda, omma oldida osish yoki

to'rt bo'lakka bo'lish yo'li bilan ijro etilgan. Shuningdek, o'lim jazosining suvga cho'ktirish, tiriklayin ko'mish kabi turlari ham qo'llanilgan. Tana a'zolariga shikast yetkazish va tan jazolari — armoqlarni, qo'l va oyoqlarni kesish, toshbo'ron qilish va hokazolar ko'p qo'llanilgan. Ozodlikdan mahrum qilish uyga yoki machit xonalaridan biriga qamashda ifodalangan. Islomjinoyat huquqida mulkiy jazolar (mol-mulkini musodara qilish, jarima va boshqalar) va sharmanda qiluvchi jazolar (soqollarini olib tashlash, salla taqib yurish huquqidan mahrum qilish, jamoat izzasi va boshqalar), shuningdek, surgun va badarg'a jazolari (mayda jinoyatlar uchun) ham ma'lum.

Musulmon huquqida sud ishlarini yuritish tartibi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turgan. Sud jarayoni, odatda ayblov xarakteriga ega bo'lgan. Ish ko'pincha davlat nomidan emas, manfaatdor shaxslar tomonidan qo'zg'atilgan. Fuqarolik va jinoyat sudlovlari o'rtasida farq yo'q edi. Sud ishlari oshkora tartibda, odatda machitlarda ko'rib hal qilingan. Unda ishtirok etishni xohlovchilarning barchasi qatnashishlari mumkin edi. Tomonlarning o'zlari himoyachilarning yordamiga tayanmay ish yuritishlari lozim edi.

Sud jarayoni asosan og'zaki amalga oshirilgan, dastlab yozma ish yuritish qo'llanilgan. Abbosiylar hukmronligi davridan boshlab fuqarolik ishlari bo'yicha sud bayonnomalari tuzila boshlangan. Sudda tan olish (aybiga iqrar bo'lish), guvohlarning ko'rsatmalari, qasamlar, versiyalar dalil bo'lib hisoblangan. Ish bir majlisning o'zida hal qilinishi lozim edi, uni keyingi kunga qoldirish mumkin emasdi. Sud jarayoni to'itishuvchanlik xarakteriga ega bo'lgan. Sud ishlarini yuritishning qozilar uchun belgilangan qoidalar yo'q edi. Shuning uchun ular ishlarni o'z xohishlaricha erkin ko'rish imkoniyatidan keng foydalanganlar. Ishda guvoh bo'lib 10 yoshga to'lgan, ilgari sudlanmagan, faqat musulmon dinidagi aqli raso kishilargina qatnashishi mumkin bo'lgan. Ikki ayol kishining ko'rsatmasi bir erkak kishining guvohligiga teng hisoblangan. Ishonchli dalillar bo'lmasa, javobgar yoki ayblanuvchi odatda Qur'oni Karimni ushlab Alloh oldida tantanali qasam ichishi lozim edi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Islom huquqining vujudga kelishi asoslarini aytib bering.*
2. *Islom huquqi qay tarzda rivojlanib bordi?*
3. *Islom huquqi manbalari qanday bo'lgan?*
4. *Shariat bo'yicha mulkiy munosabatlaming tartibga solinishi haqida gapirib bering.*
5. *Shariat bo'yicha majburiyat huquqi qanday ko'rinishga ega?*
6. *Shariatda nikoh masalalari qanday tartibga solinadi?*
7. *Shariat bo'yicha oila munosabatlarining xususiyatlari qanday?*
8. *Shariat bo'yicha nikohda ajralish (taloq) qanday izohlanadi?*
9. *Shariat bo'yicha jinoyat va jazo masalalari qanday izohlanadi?*
10. *Shariat bo'yicha sud ishlarining yuritilish tartibi qanday belgilangan ?*

RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR

DAVLATI VA HUQUQI (IX asrdan Mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davr)

8-MAVZU: SOMONIYLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. Somoniylar davlatining tashkil topishi.
2. Somoniylar davlati ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari.
3. Somoniylar davlati hokimiyati va boshqaruvining tashkil etilishi.
4. Somoniylar davlatining huquqiy tizimi.

Somoniylar davlatining tashkil topishi

Arab xalifaligining siyosiy tushkunlikka uchrashi va mamlakatimiz xalqlarining mustaqillik uchun kurashi IX asrda mustaqil davlatlarning tashkil topishiga olib keldi. 821-yilda Xurosonning nufuzli zodagonlaridan biri Tohir ibn Husayn Xuroson va Movarounnahr noibi etib tayinlandi. U birinchilardan bo'lib 822-yildayoq xalifalikdan ajralib chiqishga harakat qiladi va xalifa ismini juma namozidagi xutbada qayd qilishni taqiqlaydi. Bu xalifaga nisbatan ochiq isyon edi va uning davlatini Arab xalifaligidan mustaqilligini bildirardi.

Garchi Tohir ibn Husayn tez orada vafot etsa-da, biroq uning o'g'illari - Talha va Abul Abbos Abdulloh Xuroson hokimiyatini birin-ketin mustaqil boshqarishda davom etdilar. Abul Abbos davrida (830-844) mamlakat poytaxti Marvdan Nishopurga ko'chirildi.

Movarounnahr rasman tohiriylar tasarrufida bo'lsada, biroq, bu hududning ko'plab mulklari mahalliy Somonxudot xonadoni namoyandalari tomonidan boshqarilardi (masalan, Nux - Samarqandda, Yahyo - Shosh va Ustrushonda, Ilyos - Hirotda shunday hukmdorlar edilar).

IX asrning 60-yillarida asosiy tarkibi kambag'al hunarmandlar va yersiz dehqonlardan iborat g'oziylar harakati butun Xuroson o'lkasi bo'ylab kengayib ketdi. Unga aka-uka misgarlar - Yoqub va Amir binni Layslar boshchilik qildilar. Ular Seyistonni o'z qo'l ostilariga kiritgach, ko'p o'tmay 873-yilda tohiriylarga kuchli zarba berib, bu o'lka

poytaxti Nishopurni egallaydilar. Natijada Xurosonda tohiriylar o'rniga safforiylar (misgarlar) sulolasi hokimiyat tepasiga keladi. 876-yilda Yoqub katta qo'shin bilan Bog'dodga yurish qildi va xalifadan yengilib orqaga qaytdi. 879-yilda Yoqub vafot etgach, taxtga uning ukasi Amir ibn Lays (879-900) o'tirdi. U xalifaga o'z vassalligini bildirdi. Bunga javoban xalifa Amir ibn Laysni Xuroson va Eron noibi deb yorliq yubordi.

873-yilda Buxoroni tohiriylarning so'nggi vakili Muhammad ibn Tohir bosib oldi va xalqqa nisbatan zulmni kuchaytirdi. Buxoro xalqi Muhammadga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Shahar amaldorlari Nasr ibn Ahmadga murojaat qilib, somoniylardan Buxoroga noib yuborishni iltimos qildilar. Ko'pdan beri Buxoroni o'ziga qo'shib olishni rejalab yurgan Nasr bu taklifni xursandlik bilan qarshi oldi va ukasi Ismoilni bu yerga noib qilib jo'natdi. Ismoil Buxoroga kelib qo'zg'olonni tinchitdi. Ana shu tariqa tohiriylarga qarashli hudud — Buxoro ham somoniylarga moyil nufuzli kuchlar yordamida ular tasarrufiga qo'shib olinadi (874). Tohiriylarning bu yerdagi so'nggi hokimi Muhammad ibn Tohir Buxorodan haydab yuboriladi. Buxoroda Ismoil Somoniy hokimligi qaror topadi.

Biroq, aka-uka o'rtasidagi qo'shhokimiyatchilik uzoqqa bormaydi. Natijada Nasr va Ismoil o'rtasida hokimiyat uchun kurash kuchayib ketadi va bu ularning harbiy to'qnashuviga sabab bo'ladi. 888-yilda Ismoil akasi ustidan uzil-kesil g'alaba qozonadi. 892-yildan boshlab esa Ismoil Somoniy butun Movarounnahrning yagona hukmdori bo'lib oladi.

Ismoil Somoniy o'z davrining qobiliyatli, serg'ayrat va nihoyatda zukko davlat arbobi bo'lib, Movarounnahr hududida yirik markazlashgan davlatga asos soldi. U o'z davlatiga doimo xavf solib turgan ko'chmanchilar ustiga 893-yilda qo'shin tortdi, Taroz shahrini egallab, shimoldan bo'ladigan hujumlarga abadul-abad barham berdi.

Kuchayib borayotgan va mustaqillikka intilayotgan Ismoil Somoniy siyosati Arab xalifaligini tashvishga solayotgan edi. Shu bois xalifa Mu'tazid Ismoil Somoniy bilan Xuroson noibi Amir ibn Laysni to'qnashtirib o'z maqsadiga erishmoqchi bo'ldi. 900-yilda Ismoil hal qiluvchi jangda Amir ibn Laysni yengib Xurosonni ham o'ziga qo'shib oldi. Natijada xalifa Ismoil Somoniy davlatini tan olib, unga hukmdorlik yorlig'ini yuborishga majbur bo'ldi. Ana shu tariqa, IX asr oxirlarida Movarounnahr Arab xalifaligi istibdodidan butunlay xalos bo'ldi.

Ammo Somoniylar davlati Ismoilning avlodlari: Ismoil Somoniyning o'g'li Ahmad hukmronligi (907-914), uning o'g'li Nasr II (914-943), uning o'g'li Nuh ibn Nasr (943-954), uning o'g'li Abdumalik (954-961)lar davrida inqiroz sari yoi tutdi.

Somoniylar davlati ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari

Somoniylar davlati mustaqillikka erishuvi oqibatida uning xo'jalik hayotida ham chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Mamlakat xo'jalik hayotida «iqto» mulklarining o'rni katta edi. Bu mulk egalari «muqto» yoki «iqtodor» deb yuritilgan. Iqtodorlar bu mulklarni davlat oldidagi alohida

xizmatlari uchun yer va suv shaklida olganlar. Iqto shaklida hatto viloyatlar, vohalar, shahar va tumanlar hadya qilingan. Somoniylar davrida xo'jalikning barcha sohaları rivoj topdi.

Somoniylar davrida katta yer egalari - dehqonlarning nufuzi ortdi. Ko'pincha bir dehqon qoiida katta yer maydonlari, butun bir viloyat boigan. Ziroat bilan shug'ullanuvchi ziroatkor kadivar deyilgan. Yirik yer egasi yerida ishlaydigan ijarachi barzigar deb atalgan. Xo'jalikda qul mehnatidan ham foydalanilgan. Somoniylar davlati aholisining asosiy qismini ziroatchilar tashkil etgan. Keyingi o'rinda hunarmandlar va savdogarlar turgan.

Somoniylar davlati yer egaligiga asoslanganligi tufayli undagi mulkiy boiinish ham turli xil shakllarga ega boigan. Bular quyidagilardir:

1. «Mulki sultoniy» - sulton (amir)ga tegishli yerlar. Undan tushadigan daromadlar davlat xazinasiga tushardi. Bu juda katta yer-mulklarni, shu jumladan, ko'p sonli dehqonlar mulklarini ham o'z ichiga olgan.

2. Mulk yerlari - xususiy mulk yerlari. U asosan hukmron sulola vakillari hamda yuqori tabaqa namoyandalari ixtiyoridagi mulklar edi.

3. Vaqf yerlari. Bu machit, madrasa va boshqa diniy muassasalar tasarrufiga berilgan yerlar. Ulardan keladigan barcha daromadlar musulmon ruhoniylari manfaati uchun sarf qilinardi.

Olinadigan soliqqa qarab yerlar 2 ga boiingan:

1. «Mulki xiroj» — xiroj yerlar, ya'ni soliq olinadigan yerlar.

Dehqonlar yashagan yerlar, ya'ni «mulki sultoniy» va «mulklar» shu toifaga kirgan. Bu yerlarda ishlovchilar hosilning uchdan birini davlatga soliq tariqasida topshirardilar.

2. Soliq to'lashdan qisman yoki butunlay ozod etilgan yerlar. Bunday yerlar oliy musulmon ruhoniylari hamda payg'ambar avlodidan boigan sayidlar mulki hisoblangan.

Somoniylar davrida ham ko'pchilik dehqonlar ommasi turli xil soliq va to'lovlardan tashqari davlat tomonidan ko'plab majburiyatlarni o'tashga ham jalb etilgan. Suv inshootlarini tozalash, ta'mirlash, to'g'onlar, ko'priklar, yo'lar qurish shular jumlasidan edi. Bu og'ir mehnat ishlariga jalb qilingan xodimlar haftalab, o'n kunlab, ba'zan esa oylab o'z hisobidan ishlab berishga majbur edilar. Qishloqlarda esa yersiz dehqonlarning ko'pchiligini kadivarlar, ya'ni yollanib ishlovchi korandalar tashkil etardi. Korandalar IX-X asrlarda «sherik» yoki «barzikor», Xurosonda esa «akkor» deb atalgan. Bu davrda yirik mulkdorlar kadivarlardan ko'ra barzigorlarga yerlarini ijaraga berib ishlatishni o'zlari uchun afzal bilganlar.

Somoniylar davlati hokimiyati va boshqaruvining tashkil etilishi

Somoniylar davlati ikki ulkan mamlakatni — Movarounnahr va Xurosonni o'z ichiga olgan edi. Movarounnahrda Amudaryo shimolidagi yerlar kirgan. Shulardan Buxoro, Samarqand, So'g'di Istaravshon, Choch, Iloq, Farg'ona, Kesh, Nasaf viloyatlari siyosiy va madaniy, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan edi. Daryolarning yuqori oqimi viloyatlaridan Chag'oniyon, Xuttalon, Qubodiyon, Ahorun, Shumon, Vashgird, Rasht, Kumed, Badaxshon, Karon, Shikinson, Vaxon, Ro'shon qisman somoniylarga tobe edilar. Xuroson Amudaryoning janubida joylashgan Balx, G'uzg'onon, Garjiston, Marv, Hirot viloyatlarini o'z ichiga olardi.

Somoniylar xalifalikdagidek hukmronlik tizimini o'rnatdilar.

Somoniylar Movarounnahr va Xurosonda mustaqil davlat tuzish uchun awalambor, kuchli markazlashgan hokimiyat tuzish kerakligini yaxshi tushunishgan. Bu, ayniqsa Ismoil Somoniy hukmronligi davrida dolzarb masalaga aylandi. Chunki Ismoil Somoniy Movarounnahr va Xurosonni birlashtirishga va yagona markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq bo'ldi. Endi bu davlatni idora qilish lozim edi. Shuning uchun u bir qancha islohotlar o'tkazdi. Mana shunday islohotlardan biri davlatni boshqarish ma'muriyatini joriy qilish bo'ldi. Bu islohotga binoan davlatni idora qilish saroyi (dargoh) va 10 ta devon (harbiy-fuqaro mahkamalari) tashkil etildi. Ismoil Somoniy davlatning majmuyini tashkil etishda Somoniylar Eroni va Arab xalifaligida qabul qilingan tajribalardan foydalandi va uni zamon talabiga qarab mukammallashtirdi.

Hokimiyatning eng yuqori pog'onasida somoniylar turib, ular amir unvoni bilan davlatni idora qilganlar. Davlat majmuyini mustahkam-lashda Nasr II Somoniyning ma'rifatli vazirlari Abu Abdullo Muhammad Jayhoni va Abu-Fazl Muhammad Balamiylarning xizmatlari katta bo'lgan. Umuman, somoniylar hukmdorligi davrida vazirlik mansabiga asosan shu ikki sulola vakillari tayinlanganlar. Davlat majmuyini dargoh va devonlarga bo'linishi ma'lum darajada rasmiy bo'lgan. Chunki saroyning nufuzli kishilari ko'p hollarda devonlarning ishlariga aralashib turganlar. Saroyda siyosiy hokimiyat «Sohibi xoras» qo'li ostida bo'lgan. Sohibi xoras amir farmonlarining bajarilishini nazorat qilgan. Saroyda sharbatdorlar, dasturxonchilar, tashtdorlar, otboqarlar, xo'jalik bekalari kabi turli xizmatchilar bo'lgan. Saroydagi hamma xo'jalik ishlarini «vakil» boshqargan. Vakil saroydagi eng e'tiborli kishilardan biri hisoblangan. Narshahiyning yozishicha, Nasr II Somoniy hukmronligi davrida 10 ta devonga Buxoro Registonida 10 ta maxsus bino qurilgan.

Devonlar orasida vazir yoki «xo'ja buzurg» devoni alohida o'rin tutgan. Bu devonga boshqa hamma devonlar bo'ysungan. U hamma — ma'muriy, siyosiy va xo'jalik mahkamalarini nazorat qilgan.

Davlatni idora etishda «mustaufi devon» ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu devon davlatning butun moliya ishlarini boshqargan va nazorat qilgan. Devon xazinador tomonidan boshqarilgan.

«Devon amir al-mulk» yoki «al-rasoil» davlat ahamiyatiga molik bo'lgan rasmiy hujjatlarni tuzish bilan shug'ullangan. Bundan tashqari bu devon chet davlatlar bilan bo'ladigan munosabatlarni ham boshqargan.

«Sohib ash-shurat» devoni davlatning butun harbiy ishlarini, shu jumladan amirning shaxsiy qo'shinini ham boshqargan. «Sohib ash-shurat»ning maxsus yordamchisi — ariz bo'lgan. U mahkama va uning boshlig'i amir qo'shini xazinasi bilan shug'ullangan. Qo'shinga bir yilda to'rt marta maosh to'langan.

Davlatni idora etishda «sohib al-borid» devonini ahamiyati ham juda katta bo'lgan. Bu devon davlat ahamiyatiga molik bo'lgan hujjatlarni va xabarlarini yetkazish bilan shug'ullangan. Devonning hamma shahar va viloyatlarda mahalliy mahkamalari bo'lgan.

«Muxtasiba» devoni bozorlarni, sotuvchilarni, qadoqboshlarning og'irligini, bozordagi mollarning narxini, sifatini nazorat qilgan.

Davlat xazinasining daromadlarini va xarajatlarini «mushrif» devoni nazorat qilgan. Bundan tashqari «qozi az-ziya» va «vaqf» devonlari bo'lgan. «Qozi az-ziya» devoni davlat yerlarini, «vaqf» devoni hadya etilgan yerlarni va musulmon ruhoniylarining boshqa mol-mulklarini nazorat qilishgan.

Devonlarning deyarli hammasini viloyatlarda boshqarmalari bo'lgan. Devonlarning viloyatlardagi boshqarmalari bir tomondan o'z devonlariga, ikkinchi tomondan viloyat hokimiga bo'ysunishgan. Bundan faqat «Sohib al-borid» devonining amaldorlari mustasno bo'lgan. Viloyat va rustaklar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora etilgan. Odatda bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan.

Somoniylar davlatida musulmon ruhoniylarning ta'siri nihoyatda kuchli bo'lgan. Ular markaziy hokimiyat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Somoniylar davlatining diniy hayotida hanafiylar mazhabiga mansub ruhoniylar hamma diniy lavozimlarni o'z qo'llariga olishgan. Ruhoniylarning boshlig'i «ustod», keyinchalik «shayx ul-islom» deb atalgan. «Ustod»dan so'ng o'z lavozimi bo'yicha ruhoniylar orasida «xatib» turgan. U jome' masjidlarida juma namozida xutba o'qish huquqiga ega bo'lgan.

Davlat amaldorlari asosan boy dehqon va ruhoniylardan tanlangan. Bunda yuqori tabaqaga mansub bo'lishdan tashqari, ma'lum bilimlarga ega bo'lish talab etilgan. Amaldorlar arab, turk va fors tillarini, Qur'oni Karim va shariatni yaxshi bilishi hamda turli fanlar to'g'risida ma'lum darajada tasavurga ega bo'lishi kerak bo'lgan.

Har bir o'lkalar va viloyatlar hokimi ko'ngillilardan iborat qo'shin saqlagan. Odatda ko'ngillilar ozod va boy dehqonlarning o'g'illaridan iborat boigan. Ko'ngillilar harbiy holat vujudga kelgan vaqtda yig'ilgan. Ular viloyat va davlat daromadi hisobiga saqlangan. Davlat hududlari viloyat qo'shinlari va g'oziylarning qismlari bilan qo'riqlangan.

Somoniylar davlatining huquqiy tizimi

Ulkan va qudratli Somoniylar davlati o'ziga xos huquqiy tizimga ega bo'lgan. U o'zidan oldingi, jumladan,

islomga qadar mavjud bo'lgan huquqiy normalar va institutlarni qabul qilib olgan. Jumladan, «Avesto»ning ko'pgina qonun va qoidalarini ham Somoniylar davlatida harakatda bo'lganligini ko'rish mumkin. Shuningdek, bu davrda Sosoniylar qonunnomasi, Bobil Talmudi va Ishoboxta qonunnomasi nonnalari ham harakat qilgan. Bu huquqiy yodgorliklar zardushtiylik, iudaizm va xristianlik diniy jamoalariga tegishli edi. Mazkur diniy jamoalar o'z huquqiy tizimlaridan foydalanganlar va yurisdiksiya sohasida mustaqil bo'lganlar.

Biroq, Somoniylar davlatida islom davlat dini sifatida tan olinib, islom huquqi huquqiy tizimda hukmron mavqeni egallagan.

Shunday qilib, Somoniylar davlati huquqiy tizimining shakllanishi va rivojlanishida quyidagilar manba bo'lib xizmat qilgan: Markaziy Osiyoning islomga qadar huquqiy normalari va institutlari; Somoniy tomonidan bosib olingan turli mintaqalarda mavjud bo'lgan huquqiy normalar va institutlar; Markaziy Osiyo xalqlarining hamda ushbu im-periyaga ko'chib kelib o'rnatilgan boshqa xalqlarning o'zaro odatlari va an'analari; mazkur xalqlarning bir-biridan juda farq qiluvchi diniy nonnalari; yuqoridagi xalqlar va davlatlarning siyosiy an'analari; islom huquqi; Somoniylar davlati hukmdorlarining ulamolar, shuningdek, mahalliy hokimlar, raislar va boshqa ma'muriy-huquqiy birliklarning mansabdor shaxslari bilan birgalikdagi huquq ijodkorlik faoliyati; sud-boshqaruv amaliyoti va boshqalar.

Yuqorida aytib o'tilganidek, islom huquqi Somoniylar davlati huquqiy tizimida hukmron bo'lganligi uchun fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi va sud ishlarini yuritilishi, umuman olganda shariatga asoslangan edi.

Shariat bo'yicha fuqarolik huquqi munosabatlari (muomalot) batafsil tartibga solinadi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarning subyekti jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Shariat yuridik shaxslarning huquqiy holatini alohida tarzda ko'rib chiqmaydi. Jismoniy shaxslar tomonidan qilingan fuqarolik-huquqiy harakat qonuniy (halol) va yo'l qo'yilgan (joiz) yoki qonunsiz, yoi qo'yilmagan (harom) bo'lishi mumkin. Harakat, shuningdek, shariat nuqtayi nazaridan maqtovgaga loyiq (mustahib) va tanbehli (makruh), majburiy va majburiy bo'lmagan kabi turlarga bo'linadi.

Jismoniy shaxslarning layoqatligiga jinsi, tabaqasi, mulkiy ahvoli, ayniqsa e'tiqodi ta'sir etadi. To'liq darajadagi huquq layoqatiga va muomala layoqatiga mulkdor musulmon erkak kishilar, hukmron tabaqa vakillari ega bo'lgan. Huquqiy layoqat tug'ilishdan boshlab, meros masalalarida esa tug'ilmasdan ham awal vujudga kelgan va o'lim bilan yoki bedarak yo'qolish bilan tugagan. Yosh bolalar, 15 yoshga to'lmagan voyaga yetmaganlar, shuningdek, ruhiy kasallar va aqli zaiflar muomala layoqatiga ega emas deb hisoblangan.

Fuqarolik huquqining obyektini ashyolar, mulkiy, shuningdek, mulkiy xarakterga ega bo'lmagan shaxsiy huquq (masalan, ismga ega bo'lish huquqi) tashkil etgan. Ashyolar harakatda va harakatsiz (ko'chmas), almashtiriladigan va almashtirilmaydigan, nasliy va nasliy bo'lmagan, bo'linadigan va bo'linmaydigan, iste'molga yo'l qo'yilgan va iste'molga yo'l qo'yilmaydigan, muomaladan olingan va muomaladan olinmagan bo'lishi mumkin.

Somoniylar davlatida sud ishlari shariat qonun-qoidalariga asoslangan edi. Sud ishlari qozilik devoni tomonidan boshqarilgan. Sud jarayoni qozikalon, qozilar, mufti, raislar tarafidan amalga oshirilgan. Viloyat qozilari qozikalonga bo'ysungan. Og'ir jinoyat qilganlar o'limga yoki uzoq muddat qamoq jazosiga mahkum etilgan. Viloyatlarda og'ir jinoyat sodir etganlar qozikalon va amir hukmiga havola etilgan. O'lim jazosini ibrat uchun Buxoro Registonida, ko'pchilik oldida ijro etishgan. O'g'irlik qilganlar muhtasib va uning mirshablari tomonidan ushlanib, aholi to'plangan yoki bozor joylarda qo'li chopib tashlangan. Yengilroq gunoh qilganlarga tan jazosi (kaltak, darra) berilgan yoki jarima solingan.

Somoniylar davlatida islomdagi huquqiy munosabatlarni mahalliy xalq urf-odatlariga moslashtirishga yordam beruvchi asarlar yaratilgan. Ulardan qozilik mahkamalari yordamchi qo'llanma tarzida foydalanganlar. Masalan, faqih Abulays Nasr ibn Muhammad ibn Ahmad Samarqandiy (vafoti 985-yil)ning «Xazinatul-fiqh» («Musulmonchilik qonun-qoidalarini xazinasi») asarini ko'rsatish mumkin.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Somoniylar davlatining vujudga kelishi haqida gapirib beting.
2. Somoniylar davlati ijtimoiy tuzumi qanday bo'lgan?
3. Somoniylar davrida davlat hokimiyati qanday tashkil etilgan?
4. Boshqaruv tizimi qanday tashkillashtirilgan edi?
5. Somoniylar huquqiy tizimiga ta'rif bering.
6. Somoniylar davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumida awalgi davlatlarga nisbatan qanday o'zgarishlar qilindi?
6. Somoniylar davlatida sud ishlarining yuritilishi qanday bo'lgan?
7. Somoniylar davlatiga oid huquqiy manbalar haqida gapirib bering.

9-MA VZU: G'AZNAVIYLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. G'aznaviylar davlatining tashkil topishi.
2. G'aznaviylar davlatining ijtimoiy va davlat tuzumi.

G'aznaviylar davlatining tashkil topishi

G'aznaviylar davlatining tashkil topishi X asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu vaqtga kelib G'azna shahri

Xurosonning siyosiy markaziga aylangan edi. G'azna shahrida hokimiyatni qo'lga olishga birinchi bo'lib Somoniylar lashkarboshisi Alp Tegin urinib ko'rgan. Keyinchalik esa tajribali va dovyurak turk qo'mondoni Sabuqtegin Somoniy amirlaridan Nux II ga ko'rsatgan yordami uchun G'azna noibi unvonini qo'lga kiritadi. Butun Xuroson uning tasarrufiga o'tadi. Shu tariqa 962-yilda G'aznaviylar davlatiga asos solinadi. Bu davlatning tashkil topishiga bir tomondan Somoniylar davlatining zaiflashuvi, ikkinchi tomondan esa, turk lashkarboshilarining mavqeyini kuchayishi sabab bo'ldi.

G'aznaviylar davlati musulmon olamining eng kuchli davlatiga aylandi. Bu davlatning hududi Mahmud G'aznaviyning istilochilik yurishlari tufayli shimoliy va shimoli-g'arbiy Hindistondan Chag'oniya va Xorazmgacha cho'zilgan bo'lib, unga Eronning katta qismi ham kirgan edi. G'aznaviy Movarounnahrda qoraxoniylar siyosatiga va ayniqsa Xorazmgacha katta ta'sir ko'rsatar edi. O'z davrining iqtidorli sarkardasi va qattiqqoi hukmdori bo'lgan Sulton Mahmud G'aznaviy 1030-yilda vafot etadi.

Mahmud G'aznaviy vafotidan so'ng uning o'g'li Mas'ud davrida (1030—1041) bu davlat bir tomondan, ichki feodal ziddiyatlarning kuchayishi va ikkinchi tomondan, saljuqiylar turklarning ketma-ket hujumlari, xususan, 1040-yilda Dandanakonda berilgan zarbadan so'ng o'zini o'nglab ololmadi va o'z mustaqilligini butunlay yo'qotdi.

Jangdan zo'rg'a qochib qutilgan Mas'ud tez orada (1040) vafot etdi. Uning vorislari g'aznaviylar davlatining avvalgi qudratini tiklashga muvaffaq bo'la olmadilar. Asta-sekin o'z qudratini yo'qota boshlagan g'aznaviylar davlati XII asrning oxirida Afg'oniston hududida tashkil bo'lgan yangi davlat G'uriylar tomonidan butunlay tugatildi. G'aznaviylarga tegishli Xuroson asta-sekin saljuqiylar qo'lga o'tdi.

G'aznaviylar davlatining ijtimoiy va davlat tuzumi

G'aznaviylarning bosqinchilik yurishlari butun-butun viloyatlarning xonavayron bo'lishi, sug'orish tarmoqlarining buzilishi, aholining talanishi va qullarga aylantirilishi bilan birga kechgan.

Bu vaqtda mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy tuzumida uncha katta o'zgarishlar yuz bermadi. Lekin aholining bir qismi qullarga aylantirilib, g'aznaviylar davlatiga olib ketildi.

Yerga egalik shakllari, soliq turlari, hukmron va tobe tabaqalar asosan ilgariidek saqlanib qolgan edi. Lekin g'aznaviylar tomonidan bosib olingan o'lkalarning xalqlari bu davlatga katta miqdorda o'lpon va soliqlar jo'natib turishlari lozim edi.

Sulton Mahmud davrida g'aznaviylar davlati har tomonlama rivojlanib bordi. Mamlakat poytaxti G'aznada va boshqa shaharlarda ko'plab oliy imoratlar, masjidi madrasalar, ko'rkam karvonsaroylar barpo etildi. Dehqonchilikni rivojlantirish uchun kanallar, ariqlar qazildi, to'g'onlar qurildi. Islom ruhoniylari katta imtiyozlarga ega bo'idilar. Sulton Mahmudning o'zi adolatparvar hukmdor bo'lib, ilm-ma'rifatga katta e'tibor berar edi. Uning saroyida ilmu fan arboblari, adabiyot ahlining anjumanlari muntazam o'tkazilib turilardi. Ulug' alloma Abu Rayhon Beruniyning ham sulton saroyida ko'p muddat faoliyat ko'rsatganligi buni isbot etadi.

G'aznaviylar davlati boshqarish shakliga ko'ra monarxiya davlati edi. Uning tepasida sulton turgan. Unga bunday yorliqni arab xalifasi bergan edi. Sulton qonun chiqarish, ijro etish va oliy sud hokimiyatiga ega edi. Garchi uning hokimiyati bo'linmas hisoblansa-da, ba'zi hollarda o'z yaqinlarining fikri bilan hisoblashishga majbur bo'lgan. Keyinchalik Bag'dod xalifasi al-Qodir (991—1031) tomonidan unga yamin ud-davlat — ya'ni, davlatning o'ng qo'li faxriy unvoni berilgan¹.

Vazir sultonning eng yaqin yordamchisi, barcha fuqaro va ma'muriy amaldorlar boshlig'i hisoblangan. Mashhur tarixchi Bayhaqiy «Mas'ud tarixi» asarida G'aznaviylar davlatida sulton va vazir o'rtasida bo'ladigan va boshqa davlatlarda ko'zga tashlanmaydigan o'ziga xos munosabatni keltiradi. Agar sulton biror kishiga vazirlik mansabini bersa, uning bilan davlat boshqaruvi masalasida o'zaro vakolatlarni chegaralashga doir bitim tuzgan. Bunda vazir sultondan o'z vakolatini qay yo'sinda, qay hajmda amalga oshirishini so'rab noma yozgan. Sulton unga o'z qo'li bilan javoblar bitgan. Shu tariqa vujudga kelgan bitim so'nggida ikkalasi ham qasam ichishib, imzo chekishgan. Vazir o'z vazifasini namunali olib borishga guvohlar oldida baland ovoz bilan qasamyod qilgan. Bu qasam yorlig'i davlat arxivida saqlangan. Bitimni esa vazir o'ziga olgan. Ana shunday bitim G'aznaviy sulton Mas'ud bilan 1032-yilda bosh vazir etib tayinlangan Ahmad ibn Xasan Maymandiy o'rtasida tuzilgan bo'lib, mazkur asarda uning to'la matni keltiriladi.

Vazirning vazifalaridan biri g'aznaviylar davlatining markaziy devoniga rahbarlik qilish bo'lgan. Bunga: davlat mirzaxonasi, devon ar-risoil, vazirlik devoni — devoni vazorot, moliya hisob devoni — devoni iste'fo, qo'shinlar devoni — devoni arz, saroy devoni — devoni vakolat, pochta-alloqa devoni — devoni barid kirgan. Ular boshida turgan «sohiblar» deb atalgan amaldorlar vazirning barcha buyruq va farmoyishlarini bajargan.

Soliqlar yig'ish bilan shug'ullanuvchi mansabdor shaxs «omil», fuqaro va harbiy amaldorlar «qilich va qalam sohiblari» deb atalib, ular o'rtasida daromadli mansablarni egallash uchun qattiq kurash borgan.

Armiya qo'mondonlari asosan turkiylardan bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra ular g'ulomlardan edi. Sulton taxtining tayanchi hisoblangan qo'shin asosan otliq, qisman piyoda askarlardan tashkil topgan. G'aznaviylar armiyasining o'ziga xos tomoni shunda bo'lganki, unda alohida tutqunlikdagi g'ulomlardan tuzilgan qism mavjud edi. Uning tarkibi ko'pincha Movarounnahr, Xo'jand, Taroz tomonlardan sotib olingan va harbiy ishga o'rgatilgan qullar, harbiy asirlardan iborat bo'lgan. Saroy g'ulomlari (2 ming kishi chamasi) sultonning xos qo'riqchisi va bayroqdorilarga (300 g'ulom) bo'linib, ular xizmat evaziga xazinadan yiliga maosh va oziq-ovqat mahsulotlari olib turishgan. G'ulomlar yaxshi xizmatlari uchun ozod etilishlari, yer mulkiga ega bo'lishlari, katta mansablarga erishishlari mumkin edi. Ammo shunga qaramasdan, sultonning quli holatida qolaverishardi. Bu jihatini hisobga olib, ularni shaxsan ozod bo'lmagan imtiyozli tabaqa deb atash mumkin. G'ulomlar doimiy ravishda sulton mirzaxonasining

amaldori — dabirning yashirin nazorati ostida bo'lishgan. G'aznaviylar armiyasi uchta yirik qo'shilmadan iborat bo'lib, uchta qo'mondon sipohsolar Hindiston, Iroq, Xurosonda joylashgan. Butun armiya qo'mondoni xos hojib bo'lib, u alohida bayroq va dovulga ega edi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *G'aznaviylar davlatining tashkil topishi haqida gapirib beting.*
2. *G'aznaviylar davlatining ijtimoiy tuzumi qanday bo'lgan?*
3. *G'aznaviylar davlatining ijtimoiy tuzumi Somoniylar davlatining ijtimoiy tuzumidan qanday farq qilgan?*
4. *G'aznaviylar davlatining davlat tuzumi qanday edi?*
5. *G'aznaviylar davlat tuzumida Somoniylarga nisbatan qanday o'zgarishlar qilingan?*
6. *G'aznaviylar davlatiga oid huquqiy manbalar haqida gapirib bering.*

10-MAVZU: QORAXONIYLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi.
2. Ijtimoiy-siyosiy tuzumi xususiyatlari.
3. Boshqaruvning tashkil etilishi.
4. Qoraxoniylar davlati huquqining asosiy belgilari.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi

X asr o'rtalariga kelib Yettisuv va Qashqar hududida yashovchi qorluq, chig'il va yag'molarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi. Avvaldan asosan chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan bu qabilalar endilikda bir qator omillar ta'sirida o'troq hayotga o'ta bordilar. Ularda dehqonchilik bilan shug'ullanish kuchli rivoj topdi. Shaharlar o'sdi.

X asr o'rtalariga kelib bu qabilalarning birlashuvi jarayoni yangi pallaga kirdi. Issiqko'l janubi va Qashqarda yashagan yag'molarning o'zlaridan shimolda yashagan chig'il qabilalari bilan ittifoq tuzishi bu birlashuvga negiz yaratdi. Ular Yettisuvga hujum uyushtirib, ko'p sonli Qorluqlarni bo'ysundirdilar.

Qorluqlar madaniy taraqqiyotda boshqa qabilalardan ancha yuqori turganlar. Qoraxoniylar davlatining vujudga kelishida chig'illar, tuxsilar, arg'ular, yag'molar, turgashlar, qipchoqlar, yabaqlar, kaylar, o'g'izlar, qirg'izlar singari urug' qabilalari ham muhim rol o'ynadilar. Bu davlatga yag'mo urug'idan chiqqan, o'z qavmi bilan islomni qabul qilgan Sotuq Abdul Karim Qoraxon (Bug'raxon) asos solgan. U o'zini Afrosiyob (Alp Er Tunga)ning avlodi deb hisoblar edi. «Qora» iborasi qadimgi turkiy tillarda «buyuklik», «ulug'lik» ma'nolarini anglatgan. Shu bois u buyuk hukmdor so'ziga tengdir. Odatda, qoraxoniylar hukmdorini «tamg'achxon», ya'ni xonlar xoni deb yuritganlar. Qoraxoniylar hukmdori Hasan Xorun Bug'raxon barcha turkiy qavmlardan tashkil topgan katta lashkar bilan 992-yilda Movarounnahr sarhadlari sari yurish boshlaydi. Yo'l-yo'lakay Shosh, Farg'ona va boshqa o'lkalarning xalqlari ham unga madad ko'rsatadilar. Bu davrda somoniylar har tomonlama tushkunlikka yuz tutib, uning hukmdorlarini nufuzi va ta'siri keskin tushib ketgan edi. Somoniylar hokimiyatning asosiy tayanchi bo'lib kelgan turk g'ulomlari, ularning sarkardalari ham katta ta'sirga ega bo'lib, somoniy hukmdorlarning izmiga bo'ysunmay qo'ygandilar.

Turk lashkarboshilari Abu Ali Simjuriy, Sabuq-tegin, turk hojibi Foyiqning amir hokimiyatiga muxolifatda bo'lib, tez orada qoraxoniylar bilan yaqin munosabat o'rnatishlari, shubhasiz, qoraxoniylarning bu hududni osonlik bilan qo'lga kiritishiga yordam berdi. Bug'raxonning 992-yilgi birinchi hujumidayoq Buxoroni egallashi shundan dalolat beradi. Hasan Bug'raxon kasallanganligi tufayli Buxoroni tark etadi va yurtiga qaytish chog'ida yo'lida halok bo'ladi. Bundan foydalangan somoniylar vakili Nuh II ning o'g'li Nasr Somoniy Buxoro taxtiga qayta chiqib oladi. Biroq qoraxoniylar 996-yilda Buxoro tomon yangi harbiy yurish boshlaydilar. Bu yurishga Nasr Bug'raxon boshchilik qiladi. 999-yilga kelib Buxoro to'liq ishg'ol qilinadi. Butun Movarounnahr qoraxoniylar tasarrufiga o'tadi. 1001-yilda g'aznaviylar hukmdori Mahmud G'aznaviy bilan tuzilgan shartnomaga ko'ra, Amudaryoning shimolidagi barcha hududlar qoraxoniylarga o'tgan edi. Ana shu tariqa Somoniylar davlati o'rnida 2 ta yangi turk davlati tashkil topadi. Bular Qoraxoniylar va G'aznaviylar davlati bo'lgan.

Shuni qayd etish joizki, qoraxoniylar o'rtasidagi sulolaviy kurashlar oqibatida XI asrning 40-yillariga kelib xonlik ikkiga bo'linib ketdi. G'arbiy xonlik markazi Buxoro bo'lib, unga Movarounnahr va Farg'onaning g'arbiy hududlari kirgan. Sharqiy xonlik markazi Bolasog'un bo'lib, uning tarkibiga Talos, Isfjob, Shosh, Farg'onaning sharqiy qismi, Yettisuv va Qashqar yerlari kirgan. Qoraxoniylarning yer, mol, dunyo va davlat talashib g'aznaviylar, saljuqiylar va qoraxitoylar bilan olib borgan kurashlari oqibatida bu davlat kuchsizlanib qoldi. 1130-yilda qoraxoniylar davlati saljuqiy Sulton Sanjarga butunlay qaram bo'lib qoldi. 1211-yilda xorazmshoh Aloviddin Muhammad qoraxoniylarga so'nggi zarbani berdi va qoraxoniylar sulolasini butunlay tugatdi.

Ijtimoiy-siyosiy tuzumi xususiyatlari

XI-XII asrlarda yuz bergan siyosiy voqealar Movarounnahr jamiyati hayotida ham o'zgarishlar yasadi. Alohida mulklarning boshqaruvi, ma'muriy idoralar somoniylar davridagi tartiblarga muvofiq keldi, ijtimoiy mansab va martabalaridagi farq uncha katta emas edi. Ijtimoiy tuzumda mavqeyi ancha baland hisoblangan yirik zamindorlar — dehqonlar qatlami qoraxoniylar davrida o'z ahamiyatini yo'qotdi. O'rta

Osiyo ko'ha zodagon toifasining bunday ahvolga tushishiga asosiy sabab siyosat maydonida yuz bergan sulolalar o'rtasidagi taxt almashuvi, eng ta'sirli jihati esa ko'chmanchilik sharoitiga moslashgan el-uluslarning o'troq aholi hududlarini ishg'ol etish bo'lgan.

Somoniylar zamonida mazkur sulola uchun xos markazlashgan davlat tuzumidan qoniqmagan aslzoda dehqonlar qoraxoniylarni qo'llab-quwatlagan edilar. Yirik xonadon sohiblari qoraxoniylar hokimiyatda uzoq davr turisha olmaydilar va vaqti kelib biz hududimizning asosiy hukmdorlari bo'lib qolamiz deb o'ylashgan edi. Ularning bunday rejalarini tushungan yag'mo va chig'illarning boshliqlari zodagonlarni quvg'in qila boshladilar. Buning oqibatida keksa boy qatlam vakillari o'z ekinzorlari, uy-joylari, mulklari va boyliklaridan mahrum bo'ldilar. Dehqon degan nom endilikda faqat oddiy jamoatchiga nisbatan aytiladigan bo'lib qoldi. Aslzodalar o'zlarining daromad manbai — yer-mulkdan mahrum bo'la boshlagan sari oddiy jamoachi ziroatkorlar ijarachilarga aylana bordilar. Bu paytda yerlar egasiz va qadsiz bo'lib qoldi. Unumdor joylar yaylovlarga aylandi. Biroq keyingi voqealar jarayonida Movarounnahr ijtimoiy hayotida jonlanish yuz berganligi haqida ma'lumotlar bor.

Qoraxoniylar davrida jamiyatning ijtimoiy bo'g'inlari quyidagi shakl va ko'rinishga ega bo'lgan:

1. Elikxon — xoqon ul-hoqondan keyingi pog'onada turuvchi shaxs.

U xoqon xonadoniga mansub bo'lib, viloyatning mulk sohibi hisoblangan.

2. Iqtadorlar — qoraxoniylar davlatining tayanch qatlami, asosiy harbiy harakatlarni amalga oshiruvchi jangovor bo'linmalar vakillari.

Ular o'z martabalariga ko'ra bir-birlaridan farq qilganlar.

3. Islom dinining peshvolari — imomlar, sayyidlar, shayxlar, sadrlar. Qoraxoniylar hukmdorlar musulmon rahbarlari bilan yaxshi munosabatda bo'lganlar. Diniy mansab sohiblarining mavqeyi benihoya katta bo'lgan.

4. Hokimlar, raislar, muxtasiblar va hokazo. Bunday shaxslar somoniylar davridagi singari qoraxoniylar davrida o'z mavqelarini mustahkam saqlay olgan ijtimoiy qatlamlardir.

5. Tariqchilar — ziroatkorlarning turkcha nomi, qishloq-xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlovchi asosiy ijtimoiy qatlam.

6. Hunarmandlar — turli xildagi xo'jalik ahamiyatiga molik ashyo, asbob-anjomlar yasovchi, tayyorlovchi mehnatkash qatlam.

7. Savdogarlar — savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lgan shahar ahli.

8. Ko'chmanchilar - chorvadorlar, ya'ni chorva mahsulotlari yetishtiruvchi asosiy qatlam.

Qoraxoniylarda oddiy xalq budun deyilgan. Soliq to'lovchi fuqaro raiyat deb atalgan. Qabila boshliqlari bek deyilgan. Savdogarlar sail deb atalgan. Qoraxoniylar davlatida hunarmandchilik (kulolchilik,

to'quvchilik, shishasozlik, temirchilik, zargarlik), shuningdek, ziroat va chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlovchi sohalar taraqqiy etgan. Shuningdek, qimmatbaho toshlar, oltin, mis, temir qazib olingan. Shaharsozlik inshootlari pishiq g'ishtdan bunyod etilgan. Xonlikda yer egaligining iqta shakli keng tarqalgan. Manbalardan birida shunday deyiladi: «Iqtaga sohib bo'lganlar muqtalar shuni bilishlari lozimki, ular faqatgina raiyatdan haq molini yaxshilik bilan olishga haqlidirlar va odamlar o'z tanu mollari, bola-chaqalari, asbob-uskunalar bilan xavfsiz bo'hshlari shart. Agar odamlar saroyga kelib, o'z hollarini ma'lum qilmoqchi bo'lsalar, ular qarshilik qilmasinlar va qaysi bir muqta shunday qilsa, qo'lini qisqartirib, iqtasini tortib olish, o'ziga jazo berib, boshqalarga ibrat etib ko'rsatish kerak. Ularga shuni bildirib qo'yish lozimki, mulk ham, raiyat ham xonnikidir. Muqtalar va valiylar ularning boshlarida shahnadek turib, podshohni raiyat bilan birga xavfsizlikda saqlaydilar» («Siyosatnoma»). Xoqon, vaqf, jamoa mulklari qoraxoniylar tasarrufidagi asosiy yer-mulklar hisoblanadi.

Boshqaruvning tashkil etilishi

Qoraxoniylar tomonidan Movarounnahrning ishg'ol etilishi hududning siyosiy hayotida katta o'zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Mamlakat endilikda markazlashgan davlat tizimidan alohida mulk boshqaruv tizimiga o'tdi. Har bir viloyat ma'lum siyosiy mavqega ega holda xondan kichikroq unvonga ega elikxonlar tomonidan boshqariladigan bo'ldi.

Qoraxoniylarda ikki poytaxt — Koshg'ar va Bolasog'un sanalib, ulug' xon shu shaharlardan biridagi qarorgohda o'tirgan. Ulug' xoqon yoki ulug' xon xoqon ul-xoqon degan nomda yuritilgan. Arab manbalarida mazkur unvon sulton ul-salotin, fors tarix asarlarida shahanshohga muvofiq keladi. Aynan yuqoridagi oliy unvon qoraxoniylar davri kitoblarida tamg'achxon deb ham yuritilgan.

Qoraxoniylarga qarashli yerlar tamg'achxon tomonidan uning o'g'illari, qarindoshlari o'rtasida taqsimlangan edi. Shu bois yer-mulk masalasida ota-o'g'il, amaki, jiyanlar hamda aka-ukayu amakivach-chalar o'rtasida doimiy nizolar yuz berib, bu siyosiy ahvolga salbiy ta'sir ko'rsatib turgan.

Yettisuvdan turib Movarounnahrni boshqarish qiyin boigan. Qoraxoniylar davrida Samarqand elixxoni ancha kuchayib ketgan edi. Saroyda somoniylar davlatida bo'lganidek vazir, sohibbarid, mustavfiy, hojib, rais-muhtasib kabi amaldorlar bo'lgan. Qoraxoniylar davlatida imom, sayyid, shayx, sadrlar mavqeyi kuchli edi.

Qoraxoniylar davlati boshlig'i — xoqonning taxti merosiy sanalgan.

Ma'muriy idoralar ikkiga bo'lingan: dargoh va devonga. Xoqonning ulug' hojibi xoqon bilan fuqaro o'rtasida vositachilik qilgan. Xoqon saroyida quyidagi amaldorlar bo'lgan: og'ichi — shoyi kiyimlar xazinachisi; biruk — mehmonlarni qabul qilish bo'yicha mutasaddi; oshchi — xoqon oshxonasi boshlig'i (bovarchi); bitikchi — munshiy; kotib — mirza; qushchi — xoqon ovinining tashkilotchisi. Xoqon harbiy qo'shinlari cherik deyilgan, unga suboshi yoki sipahsolor qo'mondonlik qilgan. Kichik zobitni chovush, sipohiylar to'dasi qo'mondoni xaylboshi deyilgan. Qo'shin o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lingan. Qoraxoniylar xoqoni qo'shini (harbiy lager) xonto'y deyilgan. Xoqon qo'shinida doimo to'qqizta sariq bayroq hilpirab turgan. Xoqonlikda elchini yalavoch yoki yalafar deb atalgan.

Xoqonlik hududlari el, viloyatlarga bo'lingan.

Yusuf Bolosog'uniy o'z asarida bek bo'lish uchun yuksak sifatlar bo'lishini talab qiladi: «Bek — dono, botir, sheryurak bo'lishi lozim. Uning bilimli, zakovatli, mulohazali bo'lishi taqozo etiladi. Ochiq yuzlilik bekning yaxshi fazilatlaridan biridir». Albatta bek kim va qanday bo'lmasin, u xalq bor bo'lgani uchun bekdir. Shuning uchun ham u bek hokimiyatida xalqning o'rniga yuksak baho beradi. «Oddiy aholi — «aratlar» beklarning qanot va parlari bo'lib, ularsiz qush kabi ucha olmas edilar. Qaysi bek hushyor bo'lsa, elini mustahkamlaydi, yov bo'ynini yanchib, uning ustiga balolar yog'diradi, qaysi bek elida to'g'ri (odil) siyosat yurgizsa, elini yashnatadi, uning kunlarini yoritadi. Mana shu ikki narsa tugal bo'lsa, el ham mangu turaveradi». Qoraxoniylar davlatida aratlar — oddiy xalq uchga: boylarga, o'rtahollarga va chig'aylar — yo'qsillarga bo'lingan. Bundan tashqari, kishilar «qul kabi er», «qulsik er», «qulsik kishi» kabi nomlar bilan atalgan qaramlikka tushib qolgan kishilar ham mavjud edi.

Qoraxoniylar davlati huquqining asosiy belgilari

Qoraxoniylar davlatida huquqning asosiy manbayi shariat bo'lib qolavergan. Ma'lumotlarga qaraganda, qoraxoniylardan Ibrohim Tamg'achxon islomning ashaddiy tarafdorlaridan bo'lgan. Demak, qoraxoniylar islom huquqiy tartibotlari — shariatga qat'iy rioya etganlar. Biroq, qoraxoniylar ko'chmanchi turkiy qabila vakillaridan bo'lganliklari uchun o'sha chorvadorlarga xos tartib-qoidalarga ham amal qilganlar. Ibn al-Asir, Yusuf Bolasog'uniy, Narshaxiy va Nizomulmuluk asarlarida bayon qilingan voqealar, tarixiy jarayonlardan Movarounnahrda huquqiy munosabatlarni ham anglash mumkin. Biroq markazlashgan davlatning yo'qligi bu munosabatlarda ham o'zining salbiy ta'sirini o'tkazardi. Ayrim hollarda o'troqlik bilan ko'chmanchilik bir-biriga mutanosib kelmasligi bois mavjud qonun-qoidalarga amal qilmaslikka sabab bo'lardi. Lekin shunga qaramay, islomni qabul qilgan qoraxoniylar rahbarlar shariatga amal qilish bilan o'z davlatlarining huquqiy tartiblarini saqlay oldilar.

Qoraxoniylar davlatida saljuqiylarda bo'lgani singari iqta masalasida ayrim qonuniy cheklanishlar joriy etilgan. Iqta egasi o'z mulkida is'Wayotgan ziroatkorlardan belgilangan miqdorda qonun bilan qayd etilgan soliqdan boshqa ortiqcha mahsulot yoki haq olishga haqli bo'lmagan. Majburiy ravishda biror-bir mahsulot tortib olinsa, bunday vaziyatda iqtaning ma'lum miqdori qirqib olingan yoki umuman tortib olingan.

Raiyatdan biror-bir shaxs amaldoryoki mansab sohibidan aziyat cheksa, bunday vaziyatda mazlum **kishi** davlat boshlig'iga arz qilgan va shundan so'ng zulm qilgan kishi o'z jinoyatiga yarasha jazoga tortilgan. Sud ishlarini har bir viloyat yoki tuman uchun mas'ul qozilar amalga oshirganlar.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Qoraxoniylar davlatining tashkil topishi haqida gapirib bering.*
2. *Qoraxoniylar davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi xususiyatlari qanday bo'lgan?*
3. *Qoraxoniylar davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzumida Somoniylar davlatiga nisbatan qanday o'zgarishlar qilingan?*
4. *Qoraxoniylar davlati ijtimoiy bo'lganlari qanday shakl va ko'rinishga ega bo'lgan?*
5. *Qoraxoniylar davlatining boshqaruv tizimi qay tarzda tashkil etilgan edi?*
6. *Qoraxoniylar boshqaruv tizimining Somoniylar boshqaruv tizimidan farqi nimalardan iborat bo'lgan?*
7. *Huquqining asosiy belgilari haqida gapirib bering.*
8. *Qoraxoniylar davlatiga oid huquq manbalari haqida gapirib bering.*

U-MAVZU: SALJUQIYLAR DAVLATI VA HUQUQI

Saljuqiylar davlatining tashkil topishi. Saljuqiylar davrida yer egaligi shakllari va munosabatlari. Saljuqiylar davlat tuzumi. 4. Saljuqiylar davrida huquq masalalari.

Saljuqiylar davlatining tashkil topishi

O'rta Osiyo xalqlari tarixida muhim iz qoldirgan saljuqiylar davlati dastlab IX asrning ikkinchi yarmi va X asr o'rtalarida Orolbo'yi va

Kaspiybo'yi hududlarida yashagan o'g'uzlar ittifoqi negizida shakllangan edi. Uning dastlabki poytaxti Sirdaryo etaklaridagi Yangikent bo'lgan. Tarixiy manbalarda o'g'uzlarning 22 yoki 24 qabiladan iborat bo'lganligi qayd etiladi. Bular chovdir, chandir, emreli, ichdir, yazir, salir, qoradoshli, bayot, koyi va shu kabilardir.

O'g'uzlarning muayyan sabablar bilan hozirgi Turkmaniston yerlariga o'tib, islomni qabul qilgan va o'sha joydagi yerli aholi bilan singishib ketgan qismi turkmanlar nomini olgan.

O'g'uzlarning yobg'usi (yetakchisi) Saljuqbek saljuqiylar davlatiga asos solgan. Uning avlodlari — To'g'rubek, Chag'irbek va Shakarbeklar bu davlatni buyuk saltanat darajasiga ko'tardilar. O'g'uzlar turli xalqlarning, chunonchi, o'zbek, turkman, turk, gagauz va boshqa xalqlarning etnik jihatdan shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatganlar.

Ko'chmanchi chorvador qabilalar bo'lgan o'g'uz-turkmanlar XI asr o'rtalariga qadar qoraxoniylar va g'aznaviylar hukmdorlari bilan kelishuv asosida bu davlatlarga qarashli turli hududlarda o'z ko'ch-ko'roni, chorvasi bilan ko'chib yurganlar. Ba'zi hollarda esa mahalliy aholi bilan kelisha olmay, ularga hujum uyushtirib, talonchilik, bosqinchilik bilan ham shug'ullanganlar. G'aznaviylar roziligi bilan Niso, Farova va Dehiston, Obivard hududlarida joylashgan turkman o'g'uzlari To'g'rubek boshchiligida tez orada katta kuch bo'lib birlashib, G'azna davlatiga ham jiddiy xavf sola boshlaydi. Xususan, To'g'rubek qisqa muddatda Xuroson yerlarini ham ishg'ol qila bordi. 1040-yilda Saraxs bilan Marv o'rtasidagi Dandanakonda qaqshatqich mag'lubiyatga uchragach, g'aznaviylar hududlari ham saljuqiylar tasarrufiga o'tdi. To'g'rubek saljuqiylar davlatining boshlig'i sifatida (1038-1063) o'z istilochilik yurishlarini g'arb tomon davom ettirdi. U Eron, Iroq, Ozarbayjon, Kurdistan, Ko'histonni zabt etdi. 1055-yilda xalifalik poytaxti Bag'dodni ham o'ziga bo'ysundirdi. Uning davrida Ray shahri (Eron) saljuqiylar davlatining poytaxti bo'ldi. Ali Arslon davrida (1063— 1072) mamlakat poytaxti Marvga ko'chirildi. Saljuqiylar hukmdori Malikshoh (1072-1092) o'z e'tiborini sharqqa, ya'ni Movarounnahr yerlariga qaratdi. 1089-yilda u qoraxoniylar davlatining asosiy tayanch nuqtalari hisoblangan Buxoro va Samarqandni bosib oladi. Asir tushgan qoraxoniylar xoni Ahmad o'zini saljuqiylarga tobeligini tan oladi.

Ulug' saljuqiylar davlati ayniqsa Sulton Sanjar (1118-1157) davrida o'z hududlarini kengaytirdi. Bu davrda Xorazm rasman saljuqiylar nomidan boshqarilgan.

Qoraxoniylar xoni Arslonxon (1102-1130) ham Sulton Sanjar bilan hisoblashishga majbur bo'lgan. 1130-yilga kelib Sulton Sanjar qoraxoniylar poytaxti Samarqandni egallagach, amalda butun Movarounnahrda hukmron bo'lib oladi. Biroq 1141-yilda Katvon cho'lida qoraxitoylar bilan bo'lgan katta to'qnashuvda saljuqiylar qaqshatqich zarbaga uchragach, ularning hukmronligi ham inqirozga yuz tutadi. Sulton Sanjar vafotidan keyin (1157) buyuk saljuqiylar davlatining Movarounnahrdagi ta'siri amalda barham topadi.

Saljuqiylar davrida yer egaligi shakllari va munosabatlari

Saljuqiylar davlatining tashkil topishi o'rta asrlarning rivojlangan davriga to'g'ri kelganligi sababli unda yerga egalik shakllari va munosabatlari ancha taraqqiy etgan. Aholisining anchagina qismi ko'chmanchi hayot tarzini boshdan kechirgan bo'lishiga qaramay, bu hududda qadimdan yashab kelgan xalqlarning bir qismi dehqonchilik, savdo-hunarmandchilik bilan, qolganlari esa chorvachilik bilan shug'ullangan.

Dehqonlar — yer egalari egallab turgan yerlarining hajmiga va iqtisodiy ahvoliga qarab boy, o'rtahol va kambag'allashgan dehqonlarga, yerga nisbatan huquqiy holatiga qarab esa jamoachi dehqonlar, sultonning mulkida ishlovchi dehqonlar (barzigorlar) va ijarachi dehqonlarga bo'lingan.

Saljuqiylar davlatida sulton, u orqali davlat yerning rasmiy egasi hisoblangan. Yer mulkining davlat yer egaligi, nasliy qoldiriladigan yer egaligi, umrbod (bir avlodga) egaligi va shartli (muqto, iqto) egaligi kabi shakllari mavjud bo'lgan.

Davlat yerlari, ya'ni sulton saroyiga tegishli yerlarni boshqarish uchun maxsus davlat boshqaruv organi — amloki xos tuzilib, Maltkshoh davrida bunday yerlar saroyga 21 ming qizil oltin daromad keltirgan. Yerga xususiy egalik mulk shaklida bo'lib, u ham merosiy, sotib olingan va boshqa yer mulklariga bo'lingan.

XI—XII asrlarda saljuqiy sultonlar o'z farmonlari — tauke bilan yirik harbiy boshliq va amaldorlarga tekinga, shartsiz asosda katta-katta viloyatlarni, ya'ni davlat yerlarini bo'lib berishgan. Mashhur vazir Nizomulmulk davrida esa xazina kambag'allashgani uchun ko'p yerlar yer egaligi - iqto tarzida harbiy boshliqlar va amaldorlarga maosh evaziga bo'lib berila boshlangan. Bu voqea Nizomulmulkning yer islohoti deb atalgan. Garchi Nizomulmulk turklarga birinchi bo'lib iqto taqsimlab bergan kishi hisoblangan-da, aslida 1050-yilda Sulton To'g'rubek davridayoq harbiylikni kasb qilib olgan turkiy qo'shinlarga yerni shu tarzda ulashish boshlangan edi. Harbiylar esa mayda va zaif, o'rtahol dehqonlarni o'z himoyalari olib, o'zlariga berilgan yerlar — iqtoni ular yordamida ishlaganlar. Buning natijasida vujudga kelgan homiylikni xuddi G'arbiy Yevropadagidek kommandatsiya deb atash mumkin. Iqtadorlarga o'sha yerda yashab ishlaydigan kishilardan soliqlar olish huquqi berilgan.

Shu islohotdan keyin saljuqiylar armiyasi ta'minotiga qarab, xazinadan maosh oladigan iqtadorlar ro'yxatiga kirgan qismlarga bo'lingan. Saljuqiylar davlatida bu mulk asta-sekinlik bilan umrbod mulkka aylanib borgan.

Saljuqiy sultonlar islom dinining himoyachilari bo'lganliklari uchun ham ular davrida vaqf mulklari rivojlanib,

tegirmonlar, uylar, karvonsaroylar, hatto ko'priklar, yer mulklari masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarga vaqf mulki tarzida o'tkazilgan. Vaqf mulklarini vasiyat qiluvchi tomonidan yoki bosh qozi — qozi-ul quzzot tomonidan tayinlanadigan mutavalli boshqargan. Mulkni boshqaruvchi maxsus davlat devoni — «devoni avqofi mamolik» bo'lib, u vaqf ishlari bilan shug'ullangan, ammo nasliy, vorisiy vaqflarning ishlariga aralashmagan. Sharqiy saljuqiylar sultonligida XI asrning oxiri — XII asr boshlarida vaqflarni boshqarish vaqf merosxo'rlari qo'liga o'ta boshlagan.

Saljuqiylar davlat tuzumi

Saljuqiylar davlati boshqarish shakliga ko'ra mutlaq yakka hokimlik tarzida idora etiladigan davlat edi. Uning tepasida yagona va mustabid hukmdor — sulton turgan. Sulton unvoni rasman Arab xalifaligining yorlig'i bilan berilardi. Sulton aholiga nisbatan va davlatni boshqarishda cheklanmagan vakolatlarga ega edi. Davlatda qonun chiqarish, ijro etish va oliy sud hokimiyati amalda tanho sultonga tegishli bo'lgan. U mansabdorlar ustidan tushgan shikoyatlarni hal qilgan, yer bo'laklarini bo'lib bergan yoki hadya qilgan, amaldorlar va qo'shin boshliqlarini tayinlagan, muhim davlat ishlarini hal etishda kengash chaqirib, sarkarda va qo'mondonlarning fikrlarini olishga harakat qilgan. Masalan, To'g'rulbek Xuroson podsholarining qoidalariga mos holda har haftada ikki kun fuqarosini qabul qilib, nizo va janjallarni shaxsan o'zi hal etgan.

Saljuqiylar davlatining eng yuksalgan davrida Bag'dod xalifasi Sulton Muhammad To'g'rulbekka «Malik al-Mashriq va-l-Mag'rib», ya'ni Sharq va G'arbning podshosi hamda «Rukn-ad-din» — din suyanchig'i unvonlarini bergan. Bu uning hokimiyati naqadar yuksak bo'lganligini ko'rsatadi. Sultonning vaziri bo'lib, u butun ma'muriy idoraga rahbarlik qilgan. Sulton mamlakatni musulmon ruhoniylariga tayanib boshqargan. Saljuqiylarning mashhur vaziri Abu Ali Xasan ibn Ali at-Tusiy (1017— 1092) Nizom al-Mulk — «davlatning tartibotchisi» degan faxriy unvonga sazovor bo'lgan, Nizomulmulk Alp Arslon va Malikshoh davrida ishni oddiy amaldorlikdan boshlab, vazirlik darajasigacha erishgan va shu martabada 20 yil xizmat qilgan. Saljuqiylarda «otabek» mansabi ham bo'lib, u bosib olingan mamlakatlardagi vazirlik mansabiga deyarli to'g'ri keladi.

Alp Arslon ustidan otabek qilib tayinlangan Nizomulmulkni maxsus tauke (farmon)ga ko'ra, «Iliq» va «Ota xo'ja» deb ulug'iyashtirib buyuriladi. «Iliq» atamasi esa, o'g'uzlarda «bayg'u», «sag'un» faxriy unvonlariga teng edi. Shuning uchun, ya'ni otabeklik vazirlikka teng bo'lganligi bois saljuqiylar davlatining parchalanib ketgan bo'laklari otabeklik deb yuritilgan.

Vazirning asosiy vazifasi davlat idorasiga rahbarlik qilish bo'lib, uning huzurida markaziy hokimiyatning oliy organi — devoni a'lo bo'lgan. U bo'lim va devonlardan iborat edi. Davlat mirxazonasi devoni — insho va tug'ro, devoni ashraf, armiya muassasasi devoni — arz al-jayni va boshqalar bo'lgan. Vazirbarcha devonlar ishiga bevosita rahbarlik qilib, xazina ustidan nazorat olib borgan, o'ziga bo'ysungan mahkamalarga mansabdorlarni tayinlash, ishdan bo'shatish, maosh berish, tashqi siyosatni olib borish ishlari bilan shug'ullangan.

Viloyatlarga voliyalar tayinlanib, ular huzurida noiblari, soliq yig'uvchilar — omillar, jamoat tartibini qo'riqlovchi shahna va boshqa mansabdorlar mavjud edi.

Saljuqiylar davrida huquq masalalari

Saljuqiylar davlati huquqining asosiy manbayi shariat hisoblangan. Shuningdek, odat huquqi ham turkiy xalqlar orasida amalda bo'lgan. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar, nikoh-oila, meros hamda jinoyat va jazo masalalari asosan islom huquqi normalari bilan tartibga solingan.

Yuqoridagilar bilan bir qatorda, saljuqiy sultonlarga o'ttiz yil vazirlik qilgan Nizomulmulk tomonidan 1091-yilda yozilgan «Siyosatnoma» yoki «Siyar ul-muluk» («Podsholar turmush tarzlar») nomli asar ham mazkur davlat boshqaruvining asosiy qoidalarini hamda huquqiy masalalarni o'rganishda manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kitob xuddi qissadan hissa, ya'ni hikoyat va undan chiqarilishi lozim bo'lgan xulosalar tarzida tuzilgan.

«Siyosatnoma»da Qur'oni Karim va Hadisi sharif kabi muqaddas manbalarda ko'rsatilgan me'yorlarni aniq bir faoliyat doirasida amalga oshirilishi, hayotga tatbiq etilishi sharhlab, izohlab berilgan. Unda davlat boshqaruviga aloqador qariyb hamma qoida va qonunlar, usul va vositalar, qozi va qozixona ishlari, qo'shin va sarbozlar, xizmatchi va shaxsiy sarbozlar masalalari, saroydagi soqchilaru posbonlar vazifalari, ularning maoshlari, pochta va ayg'oqchilik (razvedka) ishlari, ularning moddiy jihatlar, xazina va baytulmol, elchilarga munosabat, hatto shohning oilaviy ishlari, uning bazm va majlislari, xos xodim va shaxsiy soqchilari haqida ma'lumot va maslahatlar bor. Asarda moliya va xo'jalik ishlari, soliq va xiroj, zakot va vaqf masalalari ham o'rin olgan.

Saljuqiylar davlatida sud qarorlari va qonunlarni ijro etish majburiyligi «Siyosatnoma»ning quyidagi satrlarida namoyon bo'adi: «Viloyat hokimlari qozi va shariat hukmlarini bajarishlari lozim va saroyda shunday olim kishilarni yig'ib, ularning amru qarorlariga ziyor yetkazmasliklari zarur. Agarda biror kishi shariat hokimi majlisiga borishni istamasa, uni majbur qilib olib keladilar, toki haqiqat ayon bo'lsin va hech kim hukmdan bosh tortmasin».

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

7. Saljuqiylar davlatining vujudga kelishi haqida gapirib bering.
2. Saljuqiylar davlatining ijtimoiy tuzumi qanday bo'lgan?
3. Saljuqiylar davlatida yer egaligining shakllari qanday bo'lgan?
4. Yer egaligi munosabatlari qanday bo'lgan?
5. Davlat tuzumi qanday tashkillashtirilgan edi?
6. Saljuqiylar davlat tuzumining avvalgi davlatlar davlat tuzumidan farqi nimalardan iborat bo'lgan?
7. Huquqining asosiy belgilari qanday bo'lgan?
8. Siyosatnoma asarining huquqiy jihatlar haqida gapirib bering.

12-MAVZU: XORAZMSHOHLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. Xorazmshohlar davlatining tashkil topishi.
2. Xorazmshohlar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi.
3. Xorazmshohlar davrida hokimiyat va boshqaruv, sud, politsiya hamda harbiy ishlarning tashkil etilishi.
4. Xorazmshohlar davrida huquqining asosiy belgilari.

Xorazmshohlar davlatining tashkil topishi

Xorazm yerlari Sulton Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olingan bo'lsa, 1044-yildan esa u saljuqiylar davlati tobeligiga tushib qolgan. XII asr o'rtalariga kelib esa sharqiy hududlardan bostirib kelgan qoraxitoylar butun Movarounnahrni ishg'ol etib, o'zlariga qaram qilgan bo'lsalar, bundan Xorazm ham mustasno qolmagan. Biroq shunga qaramasdan, Xorazm va uning iste'dodli, erksevar xalqi mustaqillik sari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'lidan ilgari lab borishda davom etdi.

Xususan, saljuqiylar hukmdori Malikshoh davrida Xorazm mulkini mustaqil boshqarish huquqini qo'lga kiritgan turk o'g'loni Anushtagin va uning avlodlari Qutbiddin Muhammad (1097-1127) va Jaloliddin Otsiz (1127-1156) davrida Xorazmning siyosiy mustaqilligi kengaydi va uning ijtimoiy-iqtisodiy qudrati muttasil o'sib bordi.

Xorazmda anushteginlar sulolasining mustahkamlanishi, o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida Qutbiddin Muhammad garchi muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, biroq uning butun hukmronlik davri saljuqiylar ta'siri doirasida kechdi. Shuning uchun ham Xorazmning mustaqil davlat sifatidagi o'rni va mavqeyi ko'proq uning o'g'li Otsiz (1127-1156) hamda anushteginlarning keyingi avlodlari: El Arslon (1156-1172), Takash (1172-1200) va Alovuddin Muhammad (1200-1220) davrlarida har jihatdan ko'zga tashlandi. So'nggi hukmdorlar Takash va Muhammad Xorazmshohlar davriga kelib esa Xorazm davlati o'rta asrlar davridagi eng qudratli saltanatga aylandi.

1141-yilda qoraxitoylar bilan Sulton Sanjar o'rtasida yuz bergan qonli to'qnashuv va unda saljuqiylarning magiubiyatidan foydalangan Otsiz Xuroson yerlarini, Marv, Nishopur shaharlarini egalladi. 1152-yilda Jandga qo'shin tortib, uni Xorazm davlatiga qo'shib oldi. Otsizning vorisi El Arslon ham mamlakat mustaqilligini kuchaytirish yo'lida qoraxitoylar bilan janglar olib boradi. El Arslon vafotidan (1172) foydalangan qoraxitoylar Xorazm hududiga bostirib kirdilar va uni o'lpon to'lashga majbur etdilar. Ammo Xorazm taxtini egallagan Takash (1172-1200) tez orada mohir davlat arbobi, tadbirkor va uddaburon hukmron sifatida o'z davlati qudratini yuksaltirishga muvaffaq bo'ladi. 1187—1193-yillarda u Nishopur, Ray va Marv shaharlarini bosib oladi. 1194-yilda esa saljuqiylar sultoni To'g'ri II ga kuchli zarba berib, Eronni egallaydi. Uning katta va yirik davlati markazlashgan hokimiyat boshqaruviga ega bo'lgan.

Takashning o'limidan keyin Xorazm taxtiga uning o'g'li Alovuddin Muhammad o'tirdi (1200-1220-yy.). 1203-yilda Muhammad qoraxitoy-larning yordami bilan Xurosonni butunlay bosib oldi. U Hirotni va uning yaqin atroflarini egalladi. 1207-yilda u o'z poytaxtiga qaytib, Movarounnahrni bosib olish uchun tayyorgarlik ko'ra boshladi.

Tez orada Buxoroni bosib oldi va shu tariqa Movarounnahrni Xorazm tarkibiga qo'shib olish boshlandi.

Buxoroni egallagach, Muhammad Xorazmshoh Movarounnahr viloyatlarini, birinchi navbatda Samarqandni qoraxitoylar asoratidan ozod qilishga o'tlanadi. Xuddi shu davrda Chingizxon ta'qibidan qochib Mo'g'ulistondan Yettisuv viloyati tomon chekingan nayman sardori Kuchlik qorluqlar bilan birlashib, qoraxitoylarga qattiq zarba beradi. 1230-yilda u hatto Go'rxonning O'zgandagi xazinasini qo'lga kiritadi. Bunday qulay vaziyatdan foydalangan Xorazmshoh Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibrohim bilan birlashib, Yettisuv tomon askar tortadi.

Yettisuv gacha bo'lgan yerlar Xorazmshohlar davlatiga qarardi. Shunday qilib, XIII asrboshida Xorazm juda keng maydonni egallagan buyuk davlatga aylangan edi. Uning shimoli-g'arbiy va g'arbiy chegarasi Orol va Kaspiy dengizi sohillaridan janubi-g'arbda Iroqqa qadar borar edi, janubi-sharqiy hududlari G'azna viloyatidan, shimoli-sharqiy chegarasi esa Yettisuv va Dashti Qipchoqdan o'tar edi.

Xorazmshoh Muhammad hokimiyati shunchalik kuchayib ketgan ediki, XI asr oxiri - XII asr boshlarida u saljuqiylar podsholarining unvonlaridan bo'lgan sulton — Allohning yerdagi soyasi degan iborani o'z uzugiga o'yib yozdirgan va Iskandari Soniy Zulqarnayn unvonini qabul qilgan. Ammo ko'p o'tmay bu davlat Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul-tatar qo'shinlari tomonidan bosib olinadi. Faqat taxt vorisi Jaloliddin Manguberdining (1220-1231) Xorazmshohlar davlati bo'laklarida tuzgan davlatigina yana o'n yillar yashaydi.

Xorazmshohlar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi

Xorazmshohlar davlati XIII asrga kelib katta-katta o'lka va viloyatlarni o'z ichiga olgan buyuk saltanatga aylangan edi. Aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligi, asosan dehqonchilik bilan shug'ullangan. Mamlakatda yer egaligi va u bilan bog'liq munosabatlar taraqqiy etgan. Yerlar ilgarigidek davlatniki hisoblangan, biroq yirik yer egaligi - iqtidorlik rivojlanib borgan.

Saltanatni hokimlar, noiblar, vazirlar, lashkar boshliqlaridan iborat kuchli harbiy aristokratiya, mustavfiy (daftardor hisobchilar), qozilar va boshqa ko'pgina saroy mansabdorlaridan iborat ulkan arkoni davlat doirasi qurshab turardi. Yuqori amaldorlarning ko'pchilik qismi yirik yer-suvlarga ega bo'lgan mulkdor oqsuyaklar

tabaqasini tashkil etardi. Ko'pgina mansablar odatda, o'rta asrlar jamiyati sharoitida keng tarqalgan, ota-bobodan meros bo'lib o'tar edi. An'anaviy tusga kirgan bunday hoi davlat mansabdorlariga eng munosib shaxslarni tanlab qo'yish imkoniyatidan mahrum qilar edi. Yuqori mansabdorlik davlatdan iqta yerlarini (umrbod foydalanish uchun ajratilgan katta yer maydoni) olish bilan chambarchas bog'langan edi. Masalan, Nasaviyning yozishicha, Naso viloyatiga noib qilib tayinlangan Ziyoulmulkka xizmati uchun yiliga o'n ming dinor daromad keltiradigan butun bir viloyat iqta tariqasida taqdim etilgan edi. Iqtadorlik mahalliy hokimlar, noiblar, vazirlar, yirik yer egalari harbiy aristokratiya vakillari va boshqa yuqori mansabdorlarning iqtisodiy mustaqilligini oshirar va ularning markaziy hokimiyatga nisbatan qarshilik kayfiyatlarini rag'batlantirar edi.

Mamlakat holatining eng achinarli tomonlaridan yana bin shunda ediki, asosiy soliq va muttasil hasharlardan tashqari yiliga bir necha bor to'planadigan turli xil to'lov va yig'implardan tinkasi qurigan mamlakat fuqarosining arkoni davlatga, ayniqsa uning tojdori Sulton Muhammadga nisbatan bo'lgan e'timodi ham, e'tiqodi ham susayib ketgan edi.

Xorazm davlatining aholisi va ularning turli qatlamlari haqida Muhammad Bag'dodiyning kitobida quyidagicha ma'lumotlar beriladi:

1. Sayyidlar — payg'ambar avlodlari sanalib, xorazmshohlar ularni muborak nasab vakillari sifatida hurmat qilganlar hamda ularni hech narsaga muhtoj qilmaslikka intilganlar.

2. Imomlar va olimlar — davlat ishlarida bunday shaxslarning maslahatlari va ko'rsatmalariga amal qilingan. Ijtimoiy hayotda ularning mavqeyi ancha ustun bo'lgan.

3. Qozilar va hokimlar — qonunlar chiqarganlar, shariatning aholi ustidan nazoratini amalga oshirganlar.

4. Tasawuf vakillari — islomda noortodoksal oqim vakillari bo'lib, faqirona hayot kechirganlar. Ular orasidan donishmandlar, mashoyihlar chiqqan va so'fiylarning aksariyati xalq tomonidan e'zozlangan. Hukmdorlar bunday shaxslarni hurmat qilganlar va ko'pincha ulardan duo tilagini so'raganlar.

5. Oqsoqollar — qishloq, urug'-qabila boshliqlari.

6. Amaldorlar va sipohiyar. Xorazmshohlarning joylardagi noiblari qo'li ostida xizmatda turgan shaxslar.

7. G'oziyar — islom dini uchun kurashuvchi kishilar. Mamlakat mehnatkashlarining turli qatlamlari va shuningdek, martabalar o'rtasidagi farqlar somoniylar davlatidagi singari edi.

Xorazmshohlar davrida ham qoraxoniylar davridagidek mulklar iqta tariqasida in'om etilgan. Masalan, xorazmshoh Takash (1172—1200) Naso viloyatini To'g'onshoh g'uzga iqta tariqasida beradi. Yorliqda xorazmshohlar davridagi quyidagi ijtimoiy guruhlar tilga olinadi: ruhoniylar, g'oziyar, ulamolar, davlatmandlar, hakimlar, sarkardalar, zamindorlar. Unda shihna — qishloq va muzofot hokimi, mutasarruf — moliya va xiroj ishlari ma'murlari, mirob — suv taqsimoti bilan shug'ullanuvchi, omil — xiroj yig'uvchi ekanligi ko'rsatiladi. Hujjatda barzgardan ortiqcha xiroj olish xoliq va xalq oldida nomaqbul hisoblanib, o'sha nohiyadagi ayollar nomusi, molu mulk va aholi hayoti muhofaza etilishi ta'kidlanadi.

Xorazmshohlar davrida hokimiyat va boshqaruv, sud, politsiya hamda harbiy ishlarning tashkil etilishi

Xorazmshohlar davlati mutlaq yakka hokimlik shaklida idora etila-digan davlat edi. Uning tepasida «shoh» turgan. Muhammad Xorazmshoh o'zini «Iskandari soniy» («Ikkinchi Iskandar»), «Xudoning yerdagi soyasi» deb atashgacha borib yetadi. Biroq, aslida esa uning saltanati «usti yaltirog'u ichi qaltiroq» edi. Buning asosiy sababi shundaki, birinchidan, oliy hokimiyat chuqur ziddiyatga botgan edi. Hukmdor bilan uning hokimiyatparast, katta siyosat mavqeyiga ega bo'lgan onasi Turkon xotin va uning turkiy zodagonlardan iborat muxolifatchi kuchlari o'rtasidagi ixtiloflar kuchayadi. Ikkinchi tomondan, markaziy hokimiyat tizimi bilan mahalliy hokimlar, beklar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, ularning o'zboshimcha xatti-harakatlarining kuchayib borayotganligi saltanatni inqirozga duchor etmoqda edi. Buning ustiga hukmron tizimdan norozi bo'lgan keng ommaning g'alayonlari tobora faollashib bordi. 1206—1207-yillarda Buxoroda yuz bergan Malik Sanjar boshchiligidagi, **1211-yilda** Samarqandda ko'tarilgan kuchli xalq qo'zg'olonlari Xorazmshohlar davlatining kuchli bo'hronga yo'liqqanligidan dalolat beradi.

Xorazmshohlarning markaziy davlat boshqaruvi «al-majlis ul oliy al faxri at-toji» deb nomlangan bo'lib, unga vazir raislik qilgan. Vazir Xorazmshohga bevosita bo'ysunar va hukmdoming bosh maslahatchisi edi. Vazirning davlatdagi mavqeyi ancha yuqori edi.

U ashob ad-davovin, ya'ni devon amaldorlarining boshlig'i hisoblangan, yuqori mansab sohiblarini ishga tayinlash va bo'shatish bilan shug'ullangan, davlat amaldorlariga nafaqa (arzak) belgilash, davlat amaldorlarini hayot uchun zaruriy ozuqa va ashyolar bilan ta'minlashni belgilash, soliq va xazinani nazorat qilish, hukmdorni xalqaro aloqalar, rasmiy marosimlarda rasmiy ravishda tanishtirish hamda raiyat bilan munosabatlarda vositachilik

qilish, hukmdorga muntazam hamrohlik qilish, ba'zi paytlarda qo'shin yuborish va ularga boshchilik qilish vazifalarini amalga oshirgan.

Vazirlarda sadr, dastur, xojayi buzurg singari unvonlar bo'lgan. Ularning asosan arab-fors amaldorlari muhitidan to'plangan va arab hamda fors **till**, ma'muriy ishdagi qobiliyatlarga, saroy odobi singari bilimlarga ega bo'lishligi hal qiluvchi rol o'ynagan. Xorazmshohlar davlatining vazirlari asosan Xorazm, Buxoro, Nishopur, Isfaxon, Balx, Hirotidan chiqqan shaxslar bo'lgan. Xorazm davlatiga qarashli viloyatlarning ma'muriy boshqaruvida ham vazirlar bo'lgan. Ba'zan shaharlarda vazirlar tayinlangan bo'lib, ular o'sha madaniy va iqtisodiy markazning yagona hokimi ham edilar.

Xorazmshohlar davlatida, uning boshqaruv tashkilotida yana quyidagi mansab va lavozimlar mavjud edi:

—hojib ul-kabir — hukmdor shaxsi bilan bog'liq masalalar, marosimlarning nazorati bilan aloqador ishlarga javobgar edi. U sultonning eng zarur topshiriqlarini bajaigan hamda hukmdoiga doimiy ravishda hamrohlik qilgan. U vazirlik devonining daftarlari, undagi yozuvlar, arxivlar, moliya sohasidagi kotiblar va amaldorlarning xatti-harakatini nazorat qilgan. Hojib ul-kabir bilan bir qatorda hojib ul-xos ham tilga olinadi;

—ustozdor — barcha xo'jalik ishlari: otxona, oshxona, nowoy, saroy xizmatkorlari ustidan idora ishlarini amalga oshirgan saroy a'yoni. U bundan tashqari, saroyning barcha chiqimlarini amalga oshirardi, mamlakat xazinasini va boyliklarining ma'lum qismiga egalik qilar edi. Shu pul hisobidan nowoy, oshpaz, otboqar va boshqa saroy ishlari hamda yumushlariga sarflar edi. Xazinadan chiqadigan sarf-xarajatlar uchun shohga hisobot berib turar edi;

- amir-oxur - otxona boshlig'i lavozimi, sultonga qarashli minib yuriladigan otlarga egalik qilgan. Miroxurlar harbiy yurishlarda faol ishtirok etganlar;

- amir shikor - sultonning ov ishlari boshlig'i;

- tashtdor — sultonning yuvinish ishlarida zarur bo'lgan ashyo va narsalarni saqlovchi shaxs. Uning qo'l ostida g'ulomlar bo'lgan. Sultonning ayrim yashirin amallari borligi uchun ham tashtdor unga eng yaqin kishi hisoblanar edi. Tashtdorlar malik unvoni sohibi ham bo'lishgan. Ayrimlari hatto o'n ming askarlarga boshchilik qilib, harbiy yurishlarda qatnashganlar;

- sharobdor - sulton sharobxonasining boshlig'i. Sharobxonada turli xildagi sharoblar bo'lgan. Sharobdorlar amirlar orasidan tayinlangan;

- qissador — saroy a'yoni bo'lib, hafta mobaynida sultonga kelgan iltimosnoma va shikoyatlarni jamlab, ularni juma kuni hukmdorga topshirgan va so'ngira javobini zulm ko'rganlarga yetkazgan;

- choshnigir — bu ko'p hollarda bakovulning sinonimi, ya'ni sultonga uzatilajak taorinni sinab ko'rgan;

- davotdor — sultonning kotibi;

- farrosh - farroshxona boshlig'i. Sultonga tegishli ko'rpa-to'shaklar, gilamlar, poyondozlar sohibi;

- amir al-a'lam (alamdor) - sulton tug'ining sohibi.

Sud vazifasini qozilar, qozi askar - harbiy qozi, mirshabchilik va jazolash vazifalarini shixna deb ataluvchi mansabdorlar bajargan. Bu mansablarga turk harbiy boshliqlari, amirlar tayinlangan. Ular hokimiyatga xavf tug'diruvchi barcha ishlarga aralashishlari mumkin bo'lgan. Xorazmshohlar davlati juda katta harbiy kuchga va harbiy xo'jalikka tayangan davlat edi. Turli manbalarda ular armiyasining soni turlicha ko'rsatilishidan kelib chiqib, uning o'rtacha soni 400—600 minggacha bo'lgan deb hisoblash mumkin.

Armiya otliq askarlar, piyodalar, urush vaqtida xalqdan chaqiriladigan olomon (himoyachilar), sultonning shaxsiy qo'riqchilari (gvardiyasi) -xaros, armiya qismlariga xabarlar yetkazib turuvchi qismlar - chovush va dushman qo'shinlarining holatini kuzatib, ma'lumot beruvchi josuslar va boshqalardan iborat edi.

Harbiy boshqaruv maxsus davlat idora organi, harbiy nozirlik — devon al-ard (yoki devon al-joyish) deb atalib, u harbiylarning maoshi

(non, pul), ularga beriladigan yerlar, to'lovlar, qurollar, harbiylarni ro'yxatga olish, ular ta'minotini nazorat qilib turishlarini o'z ichiga olar edi. Qo'shinlar qo'mondoni qoid yoki muqaddam deb atalgan.

Qo'shin amirlari xizmatlari evaziga iqta olganlar, ular ustidan amir ul-umaro, ya'ni amirlar amiri tayinlangan. O'nlik otliq askarga qo'mondonlik qilgan kishiga «malik» unvoni, urushlarda jasorat ko'rsatgan maliklarga esa «xon» unvoni berilgan.

Xorazmshohlar davlati huquqining asosiy belgilari

Xorazmshohlar davlatida huquqning asosiy manbayi shariat bo'lgan. XII-XIII asrlarda tashkil topgan Xorazm fiqh maktabi vakillarining asarlari ham shundan dalolat beradi. Bu maktab namoyandalarining ishlari asosan shariat manbalarini sharhlashga bag'ishlangan. Masalan, XII asrning birinchi yarmida yashab o'tgan Najmiddin Abu Ya'qub

Yusuf bin Ahmad al-Xorazmiyning «Fatvoyi sag'ir» («Kichik fatvolar to'plami») nomli asarida islom huquqshunosligi masalalari chuqur tahlil etilgan.

Xorazmshohlar davlatida odat huquqi ham amalda bo'lgan. Davlat va armiya hamda qisman oila, nikoh munosabatlari odat huquqi bilan tartibga solingan.

Xorazmshohlar davlati va huquqi tarixini o'rganishda bizgacha yetib kelgan o'sha davrdagi ish yuritish hujjatlari majmuasidan iborat bo'lgan «at-Tarassul» to'plami ham ahamiyatga ega.

Xorazmshohlar davlatida nikoh-oila, meros, jinoyat va jazo, sud ishlarini ko'rib hal qilish masalalari shariatga binoan tartibga solingan. Shuningdek, ba'zan odat huquqi ham qo'llanilgan bo'lishi mumkin.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Xorazmshohlardavlatining tashkil topishi xususiyatlari haqida gapirib bering.*
2. *Xorazmshohlar davlatining ijtimoiy qatlamlari haqida gapirib bering.*
3. *Xorazmshohlar hokimiyat va boshqaruv qanday tashkillashtirilgan va unda qanday mansab va lavozimlar mavjud edi?*
4. *Xorazmshohlar davlatida sud ishlarining yuritilishi qanday tartibda amalga oshirilgan?*
5. *Mulkiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari qanday edi?*

O'ZBEKISTONDA HUQUQ MANBALARI VA ULARNING RIVOJLANISHI

13-MAVZU: O'ZBEKISTONDA HUQUQ MANBALARI VA ULARNING RIVOJLANISHI

1. Huquq manbalariga umumiy tavsif.
2. Movarounnahr fiqh maktabi.
3. «Hidoya» — tarixiy-huquqiy manba.

Huquq manbalariga umumiy tavsif

O'zbekiston huquqi to'g'risida so'z ketar ekan, zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»ning huquq manbayi sifatidagi ahamiyatini, turklarning odat huquqlari, shuningdek, ulardagi yozma qonunchilik -Kan (Samarqand)dagi ibodatxonada saqlangan turk qonunnomasini, So'g'd huquqi, islom huquqi, dunyoviy qonunchilikning eng yirik kodeksi — «Temur tuzuklari», o'zbek xonlarining shariatning asosiy qoidalaridan tuzilgan qo'llanmalari (masalan, Suluk-al muluk), shuningdek, o'zbek xonliklarida sud, jinoiyjazo masalalariga oid og'zaki yoki yozma farmonlar bilan o'rnatilgan, shariatda ko'zda tutilmagan jazo huquqlarini nazarda tutmoq kerak. Islom huquqi esa ana shu tarixiy manbalar ichida VIII asrning birinchi yannidan boshlab hozirgi O'zbekiston doirasida uzoq amalda bo'lgan huquqning asosiy tarixiy manbayidir.

Islom huquqi nima? Keng ma'noda olganda, islom huquqi deb, islom dini hukmron e'tiqod hisoblangan biror bir davlatdagi diniy va dunyoviy huquqiy normalar to'plamiga aytiladi. Tor ma'noda olib qaralganda, islom huquqi shariat va uning barcha manbalaridagi normalar, qoidalar yig'indisidan iborat. Ba'zilar musulmon huquqi va shariatni bir narsa deb biladilar. Fikrimizcha, shariat islom huquqining birinchi va asosiy manbayidir.

Ming yildan ko'proq vaqt mobaynida davlat boshliqlari bir vaqtning o'zida din boshlig'i ham bo'lib kelishgan. Ya'ni, u xon, amir, sulton yoki podsho deb atalishi bilan birga amir ul-muslimin, ya'ni musulmonlar amiri yoki boshqa diniy unvonlarni ham olgan. U har qanday yo'l bilan islom huquqini qo'riqlash, uni qo'llash va rivojlantirish choralari ko'rgan. Shuni ta'kidlash lozimki, islom huquqi O'rta Osiyoga keng yoyilgan vaqtlarda ham yagona huquq tizimi bo'lmagan. Masalan, arablardan keyin bu yerni bosib olgan saljuqiylar hamda qoraxoniylarning ham odat huquqlari bo'lgan.

Islom huquqi manbalarining guruhlanishi masalasida ohmlar o'rtasida yagona fikr yo'q. Ba'zilar fiqh maktablari tomonidan muayyan masalalarning tan olinishini ularni tasniflash (klassifikasiya qilish) asosiga qo'yadilar va shundan kelib chiqib, darajalarga ajratadilar. Jumladan, M.I.Sadagdar shu asoslarga ko'ra ularni uch guruhga bo'ladi: 1) barcha yuridik maktab va yo'nalishlar tomonidan tan olingan manbalar — Qur'on va Sunna — hadislar; 2) Qur'on va Sunnada bevosita ko'rsatma bo'lmasa-da, yuridik maktab va yo'nalishlarning fikriga ko'ra, ularning ruhiga mos keladigan yuridik normalar: a) Qiyos — taqqoslash (anologiya) vositasi bilan hukmlar chiqarish; b) fatvo — oliy martabali musulmon fiqhshunoslarining diniy va yuridik masalalar bo'yicha qabul qilgan qarorlari; v) ijmo — muayyan masalalarda musulmon huquqi bilimdonlarining kelishilgan fikrlari; g) ijthod — yuridik maktab asoschilari va ularning eng yaqin shogirdlari (mujtahidlar) tomonidan diniy va yuridik normalarning ijodiy ishlanishi; 3) islom dinini qabul qilgan xalqlarning shariatga zid bo'lmagan odat va udumlari¹.

Bundan ko'rinib turibdiki, muallif dunyoviy qonunlar va farmonlarni manbalar guruhiga kiritmagan. Islom huquqining nazariyasi va yangi davrda qo'llanilishini har tomonlama tadqiq etgan olim L.R.Syukiyanen ham o'z ishlarida xuddi shunday tasnifni keltiradi². Jahonning huquqiy tizimlarini chuqur o'rgangan fransuz olimi R. David musulmon huquqini to'rt manba: 1. Qur'on. 2. Sunna va Hadislar. 3. Ijmo yoki musulmonlar jamoasining qarorlari.

4. Qiyos — analogiya yo'li bilan chiqarilgan hukmlarga ajratadi. Arab xalifaligi va islom huquqi asoslari yoritilgan barcha darsliklarda esa uning manbayi uchta: shariat, dunyoviy qonunchilik va odat huquqlari deb ko'rsatiladi. Biz ham ana shunday guruhlashni maqsadga muvofiq deb bilamiz.

Movarounnahr fiqh maktabi — ,

VHI-IX asrlardan boshlab Turkiston ko'proq sunniy, ya'ni Hanafiya maktabining ta'limoti rivojlangan joyga aylana bordi. «Shu ta'limot asosida, — deb yozadi professor A.X.Saidov, — Movarounnahr fiqh maktabi shakllandi. Bu maktab butun musulmon dunyosida shuhrat topdi va tan olindi»³. Bu yerda alohida fiqh maktabi bo'lganligi va uning butun islom dunyosi tomonidan e'tirof etilganligi XII asrlardayoq ilmiy adabiyotlarda yoritilgan edi. Jumladan, o'sha paytda yashab ijod qilgan va islom huquqiga oid 12 jildidan iborat «Kitob al-ansob» nomli asar yaratgan Abdusamad

Muhammad Sam'oni (1179—1229) Markaziy Osiyoning yirik shaharlarida musulmon huquqining alohida maktablari mavjud bo'lganligini ko'rsatgan. Fiqh olimi Mahmud ibn Sulaymon al-Kafaviyning (1582-yilda vafot etgan) o'rta asrlarda yozilgan, fatvolar mualliflari darajasida bo'lgan, faqihlarning tarjimaiy hollari yoritilgan «Katta ib ul-a'lom al-axyor fi-taboqat fuqaho va mashoyih mazhab an-Nu'mon» asarida Movarounnahr fiqh maktabi, uning faoliyati to'laroq yoritilgan. Bu diyorda ilohiyotga doir ilm va fiqh bobida butun musulmon dunyosiga xos belgilardan tashqari alohida xususiyatlar ham mavjud ekanligini, aynan shu yerda yetishgan faqihlar islomni mahalliy sharoitga moslashtirganliklarini akademik V.V.Bart old ham ta'kidlagan edi. Sobiq sho'rolar davrida bu maktab va uning merosiga deyarli ahamiyat berilmay kelindi. Faqat 1990-yildasharqshunosolim A.K.Mo'minova al-Kafaviyning yuqorida nomi keltirilgan kitobiga suyangan holda birinchi bor Movarounnahr fiqh maktabi va uning faoliyatini yoritib berdi¹.

Hanafiy mazhabi doirasida mahalliy odatlar, udumlar va huquqiy tasawurlarni yuzaga chiqarish qoraxoniylar davridagi faqihlarning xizmati bo'ldi. Hanafiylar udumlari uchinchi darajali majtahidlar darajasi (mujtahidi multoq)²ga qoraxoniylar davrida yashab ijod qilgan olti yirik faqihni kiritadilar. Bular: 1) Shams al-Aimma al-Halvoniy, 2) Shams al-Aimma as-Saraxsiy (1096—67-yilda vafot etgan), 3) Faxr ul—Islom al-Pazdaviy (Bazdaviy), 4) Iftixor ad-din al-Buxoriy (1147—48-yilda vafot etgan), 5) Burhoniddin Muhammad bin Ahmad al-Buxoriy (1174—75-yilda vafot etgan), 6) Faxriddin Xasan ibn Muhammad al-O'zgandiy (1196-yilda vafot etgan)lardir. Ularning qanchalik yirik faqih olim bo'lganliklari «islomning faxri», «dinning dalili», «dinning iftixori» kabi unvonlaridan ham ko'rinib turibdi. Al-Kafaviy o'z asarida shu davrlarda Movarounnahrda 71 nafar yirik faqih tomonidan 491 ta fatvo chiqarilganligini yozgan. Ularning 117 tasi diniy marosimlar, odat va udumlarga oid, 96 tasi savdo-sotiq, pul va mulkiy, fuqarolik huquqiy munosabatlariga tegishli, 73 tasi sud yuritish, 21 tasi vaqf, 54 tasi oila va nikoh masalalariga taalluqli bo'lgan. Ushbu fatvolar, yuqorida tilga olingan yirik faqihlar asarlarida ko'rsatilganidek, Movarounnahrning ko'pgina shaharlaridagi faqih olimlarni yetishtirgan, o'z udumlari va qoidalariga ega fiqh maktablari bo'lganligini yana bir bor tasdiqlaydi.

«Hidoya» — tarixiy-huquqiy manba

Farg'ona viloyatining Rishton shahrida tug'ilgan va Qoraxoniylar poytaxti Samarqandga kelib yashab ijod qilgan Burhoniddin al-Marg'inoniyning mashhur «Hidoya» asari islom huquqshunosligining o'ziga xos qomusi bo'lgan. «Hidoya» kitobi butun musulmonlar olamida mashhur bo'lib, islom huquqi — fiqh ilmi bo'yicha eng aniq, izchil, mukammal asar sifatida tan olingan.

«Hidoya» kitobida huquqiy masalalarning yechimi dastlab fiqh ilmining yirik olimlari fikrlarining bayoni va unga boshqa mualliflar e'tirozlari yoki qo'shilishlarini izhor etish yo'li bilan berilgan. Ana shu obroii faqihlar fikrlaridan kelib chiqib, muayyan huquqiy masalalarda eng ma'qul yechimni tanlab olish yo'liga amal qilingan. Shu tariqa unda qonunning aynan ifodasigina emas, balki uning mukammal sharhi ham asoslab keltirilgan.

Burhoniddin Marg'inoniy yozgan to'rt jildlik «Hidoya» kitobi, sunniylik oqimida hanafiy mazhabi bo'yicha, eng muhim va mukammal huquqiy manba sifatida 57 ta kitob, 165 bob, 152 fasldan tarkib topgan bo'lib, meros huquqidan tashqari, furu-1 fiqhning barcha sohalarini qamrab olgan. Burhoniddin Marg'inoniy meros huquqini o'z kitobiga kirgizmaganining sababi shundaki, imom A'zam Abu Hanifa meros muammolarini bir mustaqil fan sifatida fiqh ilmidan ajratib, uni «faroiz ilmi» deb atagan.

«Hidoya»ning har bir jildi turli-tuman muammolar huquqiy yechimiga bag'ishlangan.

«Hidoya»ning birinchi jildi 5 kitobdan iborat bo'lib, tahorat va amaliy ibodatlar (namoz, ro'za, zakot va haj)ga bag'ishlangan. Bu jild 47 bob va 37 fasldan iborat.

Ikkinchi jildga nikoh, emizish, taloq, qullarni ozod qilish, topib olingan bolalarning nasabini aniqlash, topib olingan narsa, qochib ketgan qullar, bedarak yo'qolganlar, sherikchilik va vaqf huquqi kabi masalalar kiritilgan. Bu jild 60 bob, 36 fasldan tashkil topgan.

Uchinchi jildga (14 kitob) oldi-sotdi, pul muammolari, kafolat, pulni birovga o'tkazish, qozilarning vazifalari, guvohlik, berilgan guvohlikdan qaytish, vakolat, da'vo, iqror bo'lish, sulh, bir ishda pul bilan sherik bo'lish, pulni saqlashga berish, qarz berish, sovg'a, ijara, voliylik (patronat), majbur qilish, homiylik, qisman ozod bo'lgan qullar va bosqinchilik xususidagi masalalar o'rin olgan. Bu jildga 36 bob, 37 fasl bor.

To'rtinchi jildga (76 kitob) esa shafolat, merosni taqsimlash, dehqonchilik hamda bog'dorchilik xususida

shartnoma, qurbonlikka so'yiladigan jonzot haqida, umuman qurbonlik qilish haqida, shariatga zid yomon narsalar haqida, tashlandiq yerlarni o'zlashtirish xususida, taqiqlangan ichimliklar haqida, ovchilik, garovga berish, jinoyatlar xususida, xun haqi to'lash, vasiyat kabi masalalar yoritilgan. Bu jild 23 bob, 38 fasldan iborat. Shunday qilib, «Hidoya»da fiqh ilmining 57 ta mavzusi olingan bo'lib, ular alohida bittadan kitobga sarlavha qilib olingan va har bir fiqhiiy mavzu o'z navbatida bob va fasllarga bo'lingan holda yoritilgan.

Xullas, «Hidoya» islom dunyosida e'tiborli kitoblardan biri sifatida madrasalarda islom huquqi bo'yicha qo'llanma darajasida o'rganilib, uning muallifi esa yuridik amaliyotda o'xshash holatlar (presendent) va ishlarda qo'llanilishi mumkin. Presendent bo'la oladigan qaror (fatvo)lar qabul qilishga huquqli hisoblangan. Shuning uchun ham kitobning ko'pgina joylarida muallif huquqiy masala yechimida fikrini bildiradi. Sharhlar berilgan joylarda Abu Hanifa maktabi hamda uning yirik shogirdlari fikrini keltiradi. Shuning uchun ham asarni ingliz tiliga o'g'irgan olimning uni «Hanafiylar maktabi» fikrlarining keyingi olimlar tomonidan ma'lum darajada yuridik amaliyot va odatlarga hamda boshqa (Arabistondan tashqari) joylarga moslashtirish uchun berilgan sharhlar bilan qisman o'zgartirilgan to'plamidan iborat asar deb hisoblash mumkin, degan fikri ma'qullashga loyiqdir.

«Hidoya» faqat musulmon dunyosida fiqhni o'rganish manbayigina bo'lib qolmasdan, yuridik (huquqiy masalalarni hal etishda qo'llanma) manbaga aylanib qolgan. Unga o'z zamonasining amaliyotchi qonunshunoslari murojaat qilib turganlar va sharhlar yozganlar. Jumladan, Husomiddin al-Husayn bin Ali as-Sig'noqiy (1313—14-yillarda vafot etgan) bu kitobga «Nihoya» nomli to'liq sharh yozgan.

«Hidoya» islom dunyosida fiqh borasida asosiy qo'llanmalardan bo'lib, barcha madrasalarda o'qitilgan. Uning fors, ingliz, rus tillariga tarjima etilish sababi ham ana shundadir. Asarning 1-jildi 2001-yilda «Adolat» nashriyotida ilk bor o'zbek tiliga tarjima qilinib, chop etildi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Huquq manbalari va uning ahamiyati haqida gapirib bering.*
2. *Islom huquqi manbalariga ta'rif bering.*
3. *Movarounnahrdagi fiqh maktabining o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirib bering.*
4. *«Hidoya» asari tarixiy-huquqiy manba ekanligi haqida gapirib bering.*

VI BOB. MO'G'ULLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA DAVLAT VA HUQUQ

14-MAVZU: MO'G'ULLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA DAVLAT VA HUQUQ (1219-1370-YY.)

1. Mo'g'ullar istilosi va Chig'atoy ulusining tashkil topishi.
2. Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'zbekistonning ijtimoiy tuzumi.
3. Chig'atoy ulusida hokimiyat va boshqaruvning amalga oshirilishi.
4. Huquqdagi o'zgarishlar.

Mo'g'ullar istilosi va Chig'atoy ulusining tashkil topishi

Mo'g'ul qabilalari va elatlarining qudratli davlatga birlashuvi va jipslashuvi jarayoni mo'g'ul xoni Temuchin (1155—1227) nomi bilan bog'liq. U mo'g'ullarnigina emas, ular bilan yonma-yon yashab kelayotgan jaloyir, o'yrot, keroit, nayman, qoraxitoy, qirg'iz, uyg'ur, qorliq singari turkiy qabilalarni ham o'z qo'li ostida birlashtirib, kuchli davlatga asos soldi.

Temuchinning ulug' xoqon sifatida mavqeyining mustahkamlanishida 1206-yilda Qoraqurumda chaqirilgan umummo'g'ul qurultoyi alohida o'rin tutdi. Qurultoyda, birinchidan, barcha mo'g'ul urug'-qabilalari hamda ularning qo'l ostida birlashgan boshqa qabila va elatlar yo'lboshchilari jam bo'lgan edi. Anjumanda Temuchinni ulug' xon qilib ko'tarish, unga vujudga kelayotgan birlashgan qudratli harbiy davlatni mustahkamlash, istilochilik urushlari olib borish uchun cheklanmagan vakolatlar beriladi. Shuningdek, qurultoy mo'g'ullarning hukmron tabaqalari — no'yonlar, bahodurlar va tarxonlarga juda katta imtiyozlar berdi, ularning manfaat-qiziqishlarini qonunlashtirdi. Qurultoyda mo'g'ullarning dunyoga hukmron bo'lishdan iborat uzoqqa mo'ljallangan asosiy maqsad va vazifalari ham belgilab olindi.

Qurultoyda Temuchin barcha mo'g'ul-tatar xonlarining ulug' xoni (qooni) deb e'lon qilindi va unga Chingizxon laqabi berildi. Chingizxon iborasi mualliflar tomonidan «kuchli», «qudratli», «toza» va hokazo ma'nolarda talqin qilinadi.

Qurultoy qabul qilgan «Yaso» hujjati ulug' xon hokimiyatini yanada mustahkamlash, yangi feodal tabaqa — tarxonlar mavqeyini kuchaytirish, davlatning harbiy qudratini yuksaltirishning muhim qonuniy asoslarini yaratib berdi.

Chingizxon ulug' xoqon deb e'lon qilingan birinchi kunning o'zidayoq o'zining eng yaqin kishilaridan 95

nafarini bahodur —

mingboshilar etib tayinladi va bir necha ming kishi tarxonlik yorliqlari bilan siylandi. U ayni paytda 10 ta oliy hokimiyat lavozimlarini ta'sis etdi va 150 kishidan iborat shaxsiy gvardiya hamda 1000 nafar dovyurak jangchilardan iborat shaxsiy drujina tuzdi. Keyinroq shaxsiy drujina tarkibi 10 ming nafarga yetkazildi.

Chingizxon o'z markaziy hokimiyatini mustahkamlab olishga erishgach, kuchli, har tomonlama harbiy tayyorgarlik ko'rgan jangovar armiya tuzib, qo'shni davlatlarnibirin-ketin istilo etishga kirishadi. 1206— 1211-yillar davomida Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari (buriyat, yoqut, oyrat, qirg'izlar) bo'ysundiriladi. Mo'g'ul sarkardasi Xubilay Yettisuvning shimoliy hududlarini zabt etadi. 1211 -yilda uyg'urlar yeri istilo etilgach, Chingizxon Xitoy hududlarini bosib olishga kirishadi.

1215-yilda Shimoliy Xitoy poytaxti Pekin ishg'ol qilinadi. 1217-yilga kelib, Xuanxe daryosining shimolidagi barcha yerlar mo'g'ullar qo'l ostiga o'tadi. 1218-yilga kelib esa Yettisuv hududining qolgan qismi ham mo'g'ullarga tobe bo'ladi.

Mo'g'ul hukmdori Xorazmshoh bilan bo'lgan o'z diplomatik aloqasida shu qadar ustakorlik yo'lini tutdiki, bunda uning tomonidan yuborilgan elchilik missiyasi faqat yaxshi qo'shnichilik, savdo-sotiq aloqalarini yaxshilash, mustahkamlashga qaratilgan nomayu samimiy tilaklarni Xorazm hukmdoriga yetkazib turdi. Amalda esa o'z bosqinini qanday yo'llar bilan amalga oshirish choralarini ko'rib bordi, bunga sababu bahonalar izladi. Nihoyat, 1218-yil kuzida Chingizxon jo'natgan, tarkibi musulmon savdogarlaridan iborat 450 kishilik boy savdo karvonining O'trorda Xorazmshoh ishorasi bilan talanishi va yo'q qilinishi mo'g'ullar uchun shunday muhim ashyoi dalil bo'ldiki, bu hoi ikki o'rtada yuz berishi muqarrar bo'lgan katta urushga sabab bo'ldi.

Mo'g'ul hukmdori Chingizxon o'zining ko'p sonli qo'shini (ba'zi manbalarda ta'kidlanishicha, uning tasarrufida 600 minglik jangovar armiya to'plangan edi) bilan Movarounnahr sarhadlariga istilochilik yurishlarini boshlaydi.

O'zini «Iskandari soniy» (Ikkinchi Iskandar) deb atagan Muhammad Xorazmshoh mo'g'ullar hujumi boshlanishi bilanoq butunlay vahimaga tushib, dushmanga qanday zarba berishni ham, mamlakat mudofaasini tashkil etishni ham bilmay qoladi.

1219—1221-yillar oralig'ida Movarounnahr va Xorazm hududlari mo'g'ullar asoratiga tushib qoldi.

Mo'g'ullar saltanatining ulug' hukmdori Chingizxon vafotidan so'ng uning vasiyatiga binoan itoatga keltirilgan ajnabiy hududlar o'g'illari — Jo'jixon, Chig'atoy, O'qto'y va To'lixonlarga bo'lib berilgan edi. Shu jumladan, Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkiston Chig'atoy tasarrufiga berilganligidan bu hududlar Chig'atoy ulusi nomi bilan atala boshlandi.

XIV asrning 40-yillariga kelib Chig'atoy ulusi ikki qismga: Yettisuv, Farg'onaning sharqiy qismi, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'uliston va G'arbiy ulus — Movarounnahr bo'linib ketdi. Xorazmning sharqiy qismi ham G'arbiy ulusga qaragan.

1340—1360-yillar iitna-fasod, o'zaro feodal kurash va ulusda siyosiy tarqoqlikning kuchaygan davri bo'ldi. XIV asrning 50-yillari oxirida Chig'atoy ulusining har ikkala qismi mayda boshqaruv tizimlariga bo'linib ketdi.

Movarounnahrda	avj	olib	ketgan	ijtimoiy-siyosiy	tarqoqlik,	mo'g'ul
va turk xonlari,	amirlari	o'rtasidagi	o'zaro	nizolar	va besamar	kurashlar
o'lka hayotiga	chuqur	salbiy ta'sir	o'tkazdi,	uning	uzil-kesil	parchalanib
ketish xavfini	keltirib	chiqardi.	Bunday	murakkab,	keskin	vaziyatda
Movarounnahr	yaxlitligini	saqlash,	mahalliy	hukmdorlarning		o'zboshim-
cha xatti-harakatlarini	jilovlash,	yurtni	mo'g'ullar	istibdodidan		xalos
qilish, uni mustaqil	taraqqiyot	yo'lga	solib	yuborishdan	iborat	birdan-
bir tarixiy vazifa	ko'ndalang	bo'lib	turardi.	Uni	muvaaffaqiyatli	uddalash

ulug' bobomiz Amir Temurga nasib etdi.

Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'zbekistonning ijtimoiy tuzumi

Mo'g'ul bosqini O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan ijtimoiy tuzumni o'zgartira olmagan bo'lsa-da, mamlakatdagi turli sinflar hayotida turlicha namoyon bo'ldi.

Ruhoniylar, savdogarlar va yirik yer egalari ko'p o'tmay mo'g'ul istilochilarining tayanchiga aylandilar. Muarrix Rashiduddinning ma'lumot berishicha, mo'g'ul xonlari va shahzodalari yirik yer egalari va savdogarlarga — mahalliy aholidan soliqlar yig'ishlariga asoslanib, saxiylik bilan qimmatbaho hadyalar ulashganlar. Ammo, shaharlarda ham, qishloqlarda ham mehnatkashlarning ahvoli nihoyatda og'ir edi.

Dehqonlar va hunarmandlar ishlagan yerlaridan davlatga to'laydigan yillik soliq-xirojdan tashqari yana ko'plab soliqlar to'lashlari kerak edi.

Chig'atoy ulusida yer solig'i o'ndan bir hajmda belgilangan. Oliy mansabdorlar soliq to'lamaganlar. Gap shundaki, yirik mulkdorlar, savdogarlar, islom peshvolari mo'g'ullar bilan yaqinlashib, katta imtiyozlarni qo'lga kiritgan, har xil yengilliklar olgan edilar. Soliq turlaridan yana bin ko'pchur edi. U chorvador xo'jaliklardan olingan.

Chorvadorlardan yana shulsi solig'i olingan. Bunda har suruvdan bir qo'y va qimiz uchun har ming bosh otdan bir biya undirilgan.

Yana bir soliq targ'u deb atalgan. U hunarmand, savdogarlardan olingan. Targ'u ishlab chiqarilgan va sotilgan molning o'ttizdan bir ulushi hajmida olingan. Yana mahalliy xalq tuz solig'i, jon yoki kumush solig'i to'lagan.

Ma'lumki, mo'g'ul xonlari noiblarga barot (ijara yorlig'i), payza berganlar, noiblar soliq yig'ish paytida rasmiy belgilangan hajmdan ziyodroq undirib olishlari mumkin edi.

Aholi maxsus yorliqlarga asosan o'zlari yashab turgan hududlardan o'tuvchi amaldorlar, savdogarlar, ruhoniylar va xonning qarindoshlarini (ular to'xtaydigan joylar «yom» — «bekat» deb atalgan) turar-joy, oziq-ovqat va ot-ulov bilan ta'minlashga majbur edi.

Ko'p sonli mansabdorlar, harbiylar, tarxonlar, dorug'a va tamg'achilar yomlarda (bekat)larda to'xtab o'tganlarida, har bir oila bir szin (596,8 gr.) go'sht, bir shin guruch va bir shisha aroq yetkazib berishlari zarur edi. 1235-yil xoqon farmoniga ko'ra har bir yomdagi aloqa xizmati ikki tuman aholisiga yuklatiladi. Ikki tuman aholisi yom uchun 20 bosh ot, so'yishga qo'y-echki, sog'ishga biyalar, arava va boshqa zarur anjomlar ajratishlari lozim edi.

Shuningdek, shahar va qishloqlarda joylashgan harbiy guruhlarini kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta'minlash ham oddiy aholi zimmasida edi. Hunarmandlar ayniqsa qattiq nazorat ostiga olingan bo'lib, ular yuqorida eslatilgan soliqlardan tashqari mo'g'ul hukmdorlariga ma'lum miqdordagi mahsulotlar ishlab berardilar.

Chig'atoy ulusi xonlari o'z uluslariga inju tarzida egalik qilganlar, ya'ni xonu xonzodalar o'zlariga berilgan yurtning daromadidan foydalanish huquqiga ega bo'lganlar, xolos. Yer solig'i (xiroj) umumiy hosilning o'n foizini tashkil etgan. Ko'chmanchilar to'laydigan ko'pchur yuz bosh moldan bir bosh hisobida bo'lgan. Savdodan targ'u jarimasi olingan. Munka qoon nomidan pul zarb etilgach, 1270-yildan soliq va jarimalar pul bilan olina boshlagan. Pul ulusning ko'plab yirik shaharlarida, masalan, Olmaliq, Buxoro, O'tror, Taroz, Koshg'ar, Toshkand, O'sh, Marg'ilon, Oqtepa, O'zgand, Xo'jandda zarb qilingan.

Mas'udbek tashabbusi bilan 1271-yilda pul islohoti o'tkazildi. Chig'atoy ulusining barcha shahar va tumanlarida bir xil vazndagi kumush tangalar zarb etish va muomalaga kiritish bu islohotning asosiy mohiyatini tashkil etar edi, Bu hoi ichki savdo va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solardi: endi kumush tangalar zarb etish erkinligi vujudga keldi; xohlagan kishi o'z ixtiyoridagi kumush buyumlarini zarbxonaga olib kelib kumush tangaga aylantirishi mumkin edi.

Mo'g'ullar hukmronligi yillarida yangi yer mulki egaligi vujudga keladi. Bu davrda yerlar: devon, ya'ni davlatga, feodallarga tegishli yerlar, vaqf yerlari va ozod dehqonlarga taalluqli yerlarga bo'lingan. Mo'g'ullar o'zlari bosib olgan yerlarini qabilalar va harbiy amaldorlarga

xizmat evaziga bo'lib bera boshlaydilar. Bunday yer egaligi shartli bo'lib, «suyurg'ol» deb atalgan, u vorislikka o'tkazilgan hamda soliq bobida va ma'muriy sohada to'liq daxlsizlikdan foydalangan (Mang'itlar sulolasi davrigacha). Shunday qilib, bu mulkning uchta asosiy belgisi: shartliligi, merosiyligi va daxlsizligi xarakterlidir.

Mo'g'ullar bosib olingan xorazmshohlar davlatining aholisini o'nlik, yuzlik, mingliklarga bo'lganlar. Ana shu tartibda 10.000 aholidan iborat ma'muriy birlik tumanlar jorjy qilingan. 1235—1251-yillarda ikki marta aholi ro'yxati o'tkazilib, hatto hunarmandlar ham mo'g'ul feodallariga, oilalar hazora — mingliklarga birlashtiriltan. Minglik deganda, shahzodalarga soliq to'lovchi aholi tushunilgan. Mo'g'ullar soliq islohoti o'tkazganlar. Unga ko'ra, Ug'adoyxon davrida dehqonlar (ekinchilar)dan hosilning 10 foizi, molchilardan molining 1 foizi bir yillik soliq sifatida olinishi belgilangan bo'lsa, Munka (Munxa) xon soliqlarni pul bilan belgilab, har kishidan 11 dinorgacha soliq olishni joriy etgan.

Kebekxon Chig'atoy ulusida pul va ma'muriy-hududiy islohot o'tkazadi. Uning pul islohotiga ko'ra, yangi tangalar: katta va kichik kumush tangalar, dirham va dinorlar zarb qilingan. Ularga «Qutlug' bo'lsin» degan turkiycha (chig'atoy) so'zlar uyg'ur harflarida bitilgan edi.

O'tkazilgan ma'muriy islohot asosida esa mamlakatni ma'muriy-hududiy birliklar — tumanlarga bo'lish yotadi. Bundan maqsad — davlatni markazlashtirish, feodal bekliklarning o'zboshimchaliklariga chek qo'yish bo'lib, ular o'rniga tumanlar tashkil qilindi. Endi tuman boshliqlari xonning amirlari sanalardi. Markaziy Osiyoda qullar mehnatining unumsizligi bois ularni ozod qilib, krepostnoy qaramlikka tashlash ham shu davrdan boshlangan bo'lishi mumkin. Bu haqda 1326-yildagi vaqf yorlig'i guvohlik beradi.

Chig'atoy ulusida hokimiyat va boshqaruvning amalga oshirilishi

Mo'g'ullar asos solgan davlat yarim ko'chmanchi tipidagi, asosan harbiy tartiblarga muvofiq kelgan davlat boshqaruviga ega siyosiy tashkilot edi. Chingizxon va uning avlodlari xon unvoni sohiblari edilar. Ularning qo'li ostidagi boshqaruv tizimida turli unvon, martaba va mansab egalari bo'lgan. Bunday amallarning aksariyati harbiy tartiblarga mos tushardi. Yirik harbiy bo'linma boshida no'yonlar, bahodirlar va merganlar turgan. O'n ming askardan iborat tumanga xonning farzandlari ham boshchilik qilishgan. Xonning shaxsiy soqchilik bo'linmasi - keshik ham bo'lgan. Favqulodda holatlarda mazkur bo'linmaning harakati qo'l kelgan.

Tumanlar o'z navbatida minglik, yuzlik, o'nliklarga bo'lingan va har bir bo'g'inda harbiy boshliqlar: mingboshi, yuzboshi va o'nboshilar turgan. Tartib-intizom borasida so'z yuritmoqchi bo'lsak, bunda mo'g'ullarning qo'shini eng intizomli va o'z boshliqlarining so'zini ikki qilmaydigan keskin, o'z zamonasining haqiqatan ham qat'iy jangovar armiyasi sanalardi. Jangchilar esa botir, qo'rqmas va chaqqon bo'lgan.

Chig'atoy ulusi davrida Movarounnahrni boshqarish ishlari mahalliy hukmdorlarga topshirilgan edi. Movarounnahrning boshqaruvchisi yirik savdogar va Mahmud Yalavoch bo'lgan. U Xo'janddan turib o'z qo'li ostidagi mo'g'ul harbiy bo'linmalari yordamida davlatni boshqargan, soliqlarni yiqqan. Buxoroda esa mahalliy zodagonlar va ruhoniylar rahbarlar mamlakatda boshqaruvni o'z qo'llariga olgan edilar. Bular mahalliy amirlar va

sadrlar hisoblangan.

Mahalliy boy-zodagonlar qatlamiga tayangan holda mo'g'ul xonlari O'rta Osiyodagi viloyat va hududlarni idora qilganlar. Ishonchli kishilarga maxsus hujjat — payzalar berganlar. Alohida yorliqlarga ko'ra mahalliy aholi amaldorlar, savdogarlar, ruhoniylar, xon xonadoni vakillariga o'sha yerlardan o'tib qolsa, turar joy berganlar hamda ularni oziq-ovqat va ot-ulov bilan ta'minlaganlar.

Huquqdagi o'zgarishlar

Bu davrda huquqdagi asosiy o'zgarishlar Chingizxon tomonidan mo'g'ul-tatarlar odat huquqlarining yozma nusxasi — Yaso qonunlarining qabul qilinishi bilan yuz bergan edi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, Chingizxonning «Yaso qonunlari» islom huquqini tugatmadi. Movarounnahr aholisi juda ko'p va asosiy ijtimoiy-huquqiy munosabat-larda islom huquqiga asoslanganlar. Mo'g'ullar islomni qabul qilgandan keyin esa islom huquqining ta'sir doirasi yanada kengaygan.

Temuchin o'zidan oldin o'tgan Qoraxoniylar xonining buyuk xon yoki xonlar xoniga teng kelgani uchun ham barcha mo'g'ullar bajarishi shart bo'lgan «Yaso qonunlarini» e'lon qilgan. «Shaboshou» yoki «Yaso qonunlari» deb ataluvchi bu to'plamga barcha sultonlar va xonlar bo'ysunishi shart bo'lgan. Qurultoylarda bu qonunlar o'qib turilgan. Chingizxon «yaso»ga amal qilish ustidan nazorat qilishni katta o'g'li Chig'atoyga topshirgan. Bu qonunlar Turkistonda mo'g'ullar hukmronligi tugatilgandan so'ng ham qisman ta'sir etib turgan.

1206-yilda Qurultoyda qabul qilingan «Chingizxon yusunlari» yoki «Yaso qonunlari» nomi bilan ataluvchi mazkur to'plam 33 qismdan iborat bo'lib, O'zbekiston hududida ham amal qilgan. Unda jinoyat va jazo, harbiy qismlarni boshqarish va ularda qat'iy tartib-intizomni joriy qilish, oila va nikoh, mulk masalalariga bag'ishlangan me'yorlar belgilangan.

Yusunlarga binoan suv va olovni haqoratlash, sutni yerga to'kish, asirdagilarga yordam ko'rsatish, qulni egasiga qaytarmaslik, qo'riqlash uchun topshirilgan makonni qarovsiz qoldirish, yolg'on gapirish va guvohlik berish, xoinlik, harbiy intizomni buzish kabilar og'ir jinoyat hisoblangan. Bunday xatti-harakatlar uchun o'lim jazosi belgilangan.

Mol o'g'rilari molni to'qqiz barobar miqdorda egasiga qaytarishi, agar mablag'i bo'lmasa, bolalarini qul sifatida berishi kerak edi. Agar bolalari ham bo'lmasa, o'lim jazosiga hukm etilardi.

Chingizxon yusunlarida harbiy qo'shinning tashkiliy ishlari va vazifalari, unga hukmronlik qilish, harbiy intizom, uni buzganlik uchun javobgarlik haqidagi qoidalar o'rin olgan. O'nta jangchi o'n boshiga, yuzta jangchi yuzboshiga, o'nta yuzboshi mingboshiga, o'nta mingboshi tumanboshiga, bir necha tumanboshilar no'yonga, ikki-uch no'yon esa bosh qo'mondonga bo'ysungan. Barcha jangchilar bir-biriga kafil bo'lib, bir jangchi yoki bir necha jangchining aybi uchun o'nlik a'zolari javobgarlikka tortilgan, asosiy jazo — o'lim jazosi hisoblangan.

«Yusun»larda barcha dinlarga erkinlik berish, dindorlarni va ruhoniylarni soliqlardan ozod qilish, urush vaqtlarida ayollar gunohidan kechish, imtiyozlar, ov qilish tartiblari ham o'rin olgan.

Unda davlat huquqi, harbiy qurilish, davlat boshqaruvi, beklar, no'yonlar va amaldorlar o'rtasidagi o'zaro munosabatga oid qoidalar, jinoyat, fuqarolik, sud yuritish, jazo va uning turlariga oid qoidalar metall taxtalarga o'yilib yozilgan. Shulardan 33 parchasi Chingizxonning davlat, harbiy va jinoyat huquqi bo'yicha: 27 nutqi biliklar tarzida qolgan. Jazo berishda, agar mo'g'ul-tatar urug'idan bo'lgan kishi yaso qoidasini 1 marta buzsa, unga ijtimoiy jazo — so'z bilan tanbeh berish; 2-marta buzsa, bilikka asosan jazoga tortish, 3-marotaba esa uzoq Boljin Suljurga surgun qilish qo'llanilgan. Shundan keyin ham buzsa, oyog'iga kunda urib qorong'i qamoqxonaga tashlangan.

Agar qarz olgan kishi o'z vaqtida qarzini qaytarmasa, qaytarishni imkoniyati bo'lmasa, bolalari qarzdor holatiga tushgan. Jazo ijtimoiy va milliy tengsizlikka asoslangan: bir begunoh mo'g'ulning o'limi uchun xun bahosi 40 tangaga (kumushga) teng bo'lsa, xitoylikning o'limi uchun bir eshakning bahosi belgilangan. Ayg'oqchilik, aldamchilik, soxta guvohlik, tabiatni ifloslantirgani uchun, poraxo'rlik, fohishalik uchun ham o'lim jazosi nazarda tutilgan.

Mol-mulkka qarshi qaratilgan jinoyatlardan o'g'rilik uchun o'g'irlangan narsaning 3—9 baravarigacha jarima to'latilgan, to'lay olmasa, 7 tadan 700 tagacha qamchi urish bilan jazolangan. Katta miqdordagi o'g'rilik uchun esa - o'lim jazosi berilgan.

Yorg'u va yaso qoidalariga uluslarning xonlari qattiq amal qilishlari lozim bo'lgan. Sud ishlari markazda bevosita xon noibining huzurida uning nazorati ostida olib borilgan. Mo'g'ullarga taalluqli ishlarda sud yuritish yasoga asoslangan edi. Diniy ishlar shariat huquqi asosida yorg'uchilar (sudyalari) tomonidan hal etilgan. Sudyalari — yorg'uchilar obro'li, e'tiborli kishilardan tayinlangan. Sud funksiyasi kundalik ish bo'lgan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *Mo'g'ullarning hukmronligi o'rnatilishi haqida gapirib bering.*
2. *Chig'atoy ulusining tashkil topishi haqida gapirib bering.*
3. *Mo'g'ullar hukmronligi davrida ijtimoiy tuzumda qanday o'zgarishlar yuz berdi?*
4. *Yer mulki egaligining vujudga kelishi va islohotlar haqida gapirib bering.*
5. *Chig'atoy ulusida hokimiyat va boshqaruv qanday amalga oshirilgan?*
6. *Huquqda yuz bergan o'zgarishlar haqida gapirib bering.*

**AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR
DAVLATI VA HUQUQI
(XIV asrning ikkinchi yanni — XVI asr boshlari)**

**15-MAVZU: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVL^{AT}I VA
HUQUQI**

1. XIV asrda Movarounnahrda markazlashgan davlatning tashkil topishi.
2. Temur va temuriylar davrida Movarounnahr ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari.

XIV asrda Movarounnahrda markazlashgan davlatning tashkil topishi

Mo'g'ullar O'rta Osiyoda XIII asrning 20-yillaridan XIV asrning 70-yillarigacha hukmronlik qilib, xalq ommasini ayovsiz ekspluatatsiya qildilar, yuz minglab kishilarni o'ldirdilar, tarixiy va madaniy boyliklarni yo'q qildilar, shaharlarni, sug'orish tarmoqlarini buzib tashladilar. Mo'g'ullar zulmi mamlakatning ishlab chiqarish kuchlariga og'ir zarba yetkazdi va hunarmandchilik, dehqonchilik, savdo-sotiq taraqqiyotini uzoq vaqt to'xtatib qo'yishga sabab bo'ldi. Shuning uchun ham O'rta Osiyoda xalq ommasi mo'g'ul istilochilariga qarshi bir necha marta bosh ko'tarib chiqdi. Ayniqsa, XIV asrning I yarmida Xurosonda boshlangan va mo'g'ullar istibdodiga qarshi qaratilgan sarbadorlar¹ harakati mashhur bo'lgan. Sarbadorlar o'z oldilariga mo'g'ullar va mahalliy feodallar hokimiyatini ag'darib tashlashni, so'ngra esa mamlakatda mehnatkashlar keng ommasining — dehqonlar, hunarmandlar, mayda savdogarlar, ziyolilar manfaatlarini himoya qiladigan o'z tartiblarini o'rnatishni maqsad qilib qo'ygan edilar. Ular ozodlik kurashi davomida Xurosonda mustaqil davlat tuzganlar. Markazi Sabzavor shahri bo'lgan bu davlat 1337-yildan 1381-yilga qadar, ya'ni deyarli 45 yilcha yashagan. Biroq sarbadorlar davlatidagi siyosiy tuzum va sotsial tartiblar to'g'risida aniq ma'lumotlar yo'q. Faqat shu narsa ma'lumki, sarbadorlarning dunyoqarashi islom dini hukmron bo'lgan mamlakatlardagiga qaraganda boshqacharoq edi. Sarbadorlar davlatida boshqa mamlakatlarda bo'lgani kabi davlat boshlig'i hukmdor sulolasi prinsipi bo'yicha tayinlanmas edi. Bu davlat davlat boshlig'i xalq demokratiyasiga asoslanib saylangan

¹ «Sarbadorlar» - «dorga osilganlar» degan ma'noni anglatib, «agar mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonsak xalqni ozod qilamiz, agar yengilsak dorga osilishga tayyormiz*» shiori bilan kurash boshlaganlar. bo'lsa kerak, sarbadorlar mamlakatdagi oliy mansabga goh qassobni, goh kosibni yoki shularga o'xshash kishilarni tayinlab qo'yar edi. Ular o'zlariga yoqmagan hukmdomi yo haydab yuborar yoki o'ldirib yo'q qilar edilar.

Sarbadorlar harakati 1365-yilda Samarqandga ham yetib keldi. Samarqand, Buxoro va Movarounnahrning boshqa shaharlarida mo'g'ullar va mahalliy feodallarning o'zboshimchaligi tufayli taraqqiyot turg'unlikka uchrab qolgan edi. Har bir mo'g'ul xoni butun Movarounnahrni bosib olishga tobora ko'proq intilar edi. Jumladan, Yettisuv va Sharqiy Turkiston xoni Tug'luq Temur 1360-yilda Movarounnahrda bostirib kirib, hech qanday qarshiliksiz Qashqadaryo-gacha yetib borgan. Tug'luq Temurdan so'ng taxtga uning o'g'li Ilyosxo'ja o'tirgan. Biroq Movarounnahr amirlari Ilyosxo'jaga it o'at etmay qo'yganlar. Shu sababli 1365-yilning boshida Ilyosxo'ja katta qo'shin to'plab, itoatsiz Movarounnahrda yurish qilgan.

O'sha davrda Movarounnahrda Temur bilan Husaynlar Ilyosxo'ja uchun kuchli raqiblar hisoblanar edi. 1365-yilning bahorida ularning qo'shinlari Ilyosxo'ja qo'shinlari bilan jang qilgan, lekin mag'lubiyatga uchrab Amudaryoning narigi tomoniga o'tib ketganlar.

Ilyosxo'ja qo'shinlari Samarqandni uzoq vaqt qamal qilib tursa-da, uni ololmagan. Samarqandni mudofaa qilishga shaharning eng o'qimishli kishilaridan biri bo'lgan Mavlonzoda Muhammad Samarqandiy boshchilik qilgan. Unga Samarqand sarbadorlari — paxta tituvchilar rastasining oqsoqoli Abubakr Qumut, temirchilar rastasining oqsoqoli Xo'rdakiy Buxoriy va boshqalar ko'makdosh bo'lganlar. Shahar himoyachilari mo'g'ul sarbozlariga ustiga tinmay tosh yog'dirganlar, ularni kaltaklab haydaganlar. Natijada Ilyosxo'ja dastlab Samarqandni atrofini, so'ngra esa Movarounnahrni tashlab ketishga majbur bo'lganlar.

Shunday qilib, Samarqandda mo'g'ullar hukmronligi tugatilib, sarbadorlar hokimiyati o'rnatilgan.

Bu vaqtga kelib Movarounnahrda markazlashgan davlatning tashkil topishi uchun shart-sharoitlar yetilgan edi. Bundan endilikda tobora ko'proq mahalliy hukmron doiralari ham manfaatdor edilar. Chunki mo'g'ullar hukmronligi muayyan doiralarning manfaatlarini cheklab qo'ygan edi. Mo'g'ullar hukmronligiga qarshi bo'lgan tabaqalar, ayniqsa savdogarlar zarar ko'rinoqda edi. Savdo, hunarmandchilik doiralari asosiy karvon yo'llarini qo'lga kiritish hamda ichki va tashqi savdoni rivojlantirish imkoniyatini beradigan markazlashgan davlat tuzishni talab qilib chiqqanlar. Ularga mo'g'ullardan norozi bo'lgan katta ruhoniylar va amirlar ham qo'shilganlar. Bu esa 1366-yilda Amir Temur va Xusayn qo'shinlarining Samarqandga kelib, sarbadorlarni bostirib, taxtni egallashiga sabab bo'ladi.

Zo'r harbiy va tashkilotchilik iste'dodiga ega bo'lgan Temur hukmron doira orasida katta obro' qozondi. XIV asrning 60-yillari boshida Kesh viloyatining hukmdori bo'lib oladi. 1361-yilda, u nufuzli turkiy amir Qazag'onning nabirasi amir Husayn bilan ittifoq tuzgan. Amirlar ittifoqi Movarounnahrda katta kuchga aylangan. Ammo ular o'rtaida ittifoq uzoqqa cho'zilmadi, chunki ularning har biri o'z hokimiyatini kuchaytirishga va boshqa yerlarni bosib olib o'z hududini kengaytirishga intilaverdi. Mamlakatda feodallar anarxiyasi uzoq davom etolmadi, chunki mamlakatni birlashtirishdan va mustahkam davlat tuzilishidan manfaatdor bo'lgan kishilar tobora ko'payaverdi. Temur o'zining siyosiy yo'lga xayrixoh bo'lgan ruhoniylarni to'play berdi. Natijada Temur Husayn qo'shinini tor-

mor etib, uni o'ldiradi va Husaynning beva qolgan xotiniga uylanib, o'ziga amir Ko'ragoniy degan nom oladi. 1369-yil 8 aprelda (771-yil 10 ramazon oyi) Balxda yig'ilgan millat majlisi — Qurultoyda Temur Movarounnahrning yagona hokimi etib saylandi. Qurultoyda Chig'atoy xonligining buyuk to'ralari, Temurning yoshligidagi quroldoshlari va awalgi dushmanlari ham ishtirok etgan edilar. Temur qadimgi turk odatiga ko'ra oq kigiz ustiga o'tkazilib, yuqori ko'tarilardi. So'ngra Temurning phi Said Baraka duoyi fотиha qilgan. Qurultoyda ulus amirlari Movarounnahrning yagona qonuniy hokimi sifatida Temurga sodiqliklari haqida qasamyod qilganlar.

Temurning yirik bir davlat tuzishda yuqori tabaqa namoyondalari, ruhoniylar yordam berdilar. U hukmronligining birinchi yilidayoq Samarqandni o'ziga poytaxt qilib, uni feodal isyonlariga qarshi mustahkam qal'aga aylantirdi.

Bu vaqtda Temur Xo'jand atrofida mo'g'ul xoni Ilyosxo'ja qo'shinlarini to'liq mag'lubiyatga uchratgan edi. Shu tariqa 130-yildan ortiq davom etgan mo'g'ullar istibdodiga chek qo'yildi.

Temur qisqa muddat ichida Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'idagi yerlarni, Farg'ona va Shosh mulklarini birlashtirdi va ularni o'ziga bo'ysundirdi.

Temur o'z davlatini Mo'guliston tomonidan bo'ladigan hujumdan saqlab qolish tadbirlarini ko'rdi. 1372-yilda Oltin O'rdadan ajralib chiqqan va mustaqil davlat bo'lib qolgan Xorazmga hujum qildi. Biroq Xorazmshohlar mag'lubiyatga uchragan bo'lsada, Temurga qarshi bosh ko'tarib turdilar. Shuning uchun ham Temur Xorazmga besh marta harbiy yurish qildi, bu yurishlar natijasida 1388-yilda Xorazmni uzil-kesil zabt etdi va o'z imperiyasi tarkibiga qo'shib oldi.

Temur Oltin O'rda xoni To'xtamishga qarshi 1389, 1391, 1394—1395-yillarda uch marta yurish uyushtirib, uni tor-mor etishga muvaffaq bo'ldi. Yirik va kuchli Oltin O'rda qudrati sindirildi.

Natijada Temur qo'shinlari uchun quyi Pavolje, Astraxan, Moskva knyazligi, Shimoliy Kavkaz va Azov bo'ylariga chiqish uchun keng yo'l ochilgan. «Amir Temur qo'shini ikki yarim yilda o'rus viloyatigacha bordilar... O'ruslar mamlakatining poytaxti Moskva ham zabt etiladi...

Janglar juda qattiq kechadi... Oq malikaning yaqin kishilari sotqinlik yo'liga kiradilar. Amir Temurga xizmat qilishga o'tadilar... Moskov knyazligi to' Shohruh vafotiga qadar Temuriylarga boj to'lab turgan».¹ Temur Eronga qarshi 1386, 1392 va 1399-yillarda qonli urushlar uyushtirib, uni o'ziga bo'ysundiradi. 1398-1399-yillarda Hindistonni, uning poytaxti Dehlini egallab oldi. 1401-yili Suriya yerlari bosib olindi. 1402-yilda Anqara yonida jangda Temur tomonidan Sulton Boyazid mag'lubiyatga uchratildi va asir qilib olindi. So'ngra 1404-yilda Xitoyga yurish qilib, 1405-yil boshida Sirdaryo bo'yidagi O'tror shahrida vafot etadi.

Temur o'zining harbiy yurishlari natijasida nihoyatda katta hududni istilo qildi. Uning davlatiga O'rta Osiyodan tashqari Oltin O'rda hududi, Turkiya, Suriya, Shimoliy Afrika, Eron, Kavkaz orti va Shimoliy Hindiston kirgan.

Temur juda ko'p qo'shni mamlakatlarni o'ziga qaratib, juda katta imperiyani vujudga keltirdi. Temuraing Xorazm, Movarounnahr yerlariga va Oltin O'rdaga yurishlari O'rta Osiyoda markazlashgan davlatni qaror topaborishiga qaratilgan bo'lsa, uning Eron, Kavkaz, Hindiston, Kichik va Old Osiyo yerlariga qarshi yurishlari o'z imperiyasini kengaytirish maqsadini ko'zlagan edi.

Temur va temuriylar davrida Movarounnahr ijtimoiy tuzumining asosiy belgilari

XIV asrning oxiri va XV asrda Movarounnahrda markazlashgan davlatning tuzilganligi, feodal tarqoqlik tugatilganligi O'rta Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim ijobiy oqibatlariga olib keldi, mamlakatdagi ishlab chiqaruvchi kuchlarni va mo'g'ullarning ko'p yillik hukmronligi davrida vayron bo'lgan iqtisodni tiklash uchun qulay shart-sharoitlar vujudga keldi.

Bu davrda Movarounnahrning iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida ancha yuksalish alomatlari ko'zga tashlandi. Temur tashkil etgan markazlashgan davlat sharoitida ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi bilan birgalikda Temurning ko'pdan ko'p harbiy yurishlari ham mamlakatning iqtisodiy va harbiy yuksalishiga yordam berdi.

Amir Temur harbiy feodal davlat arbobi sifatida feodallar, zodagonlar va ruhoniylar manfaatini himoya qildi. Yer, suv zodagonlar ixtiyorida edi. Odatda yer feodal hokimiyati namoyondalariga «suyurg'ol» sifatida abadiy foydalanish uchun berilardi. Temur bosib olingan o'lka va shaharlarni ham o'zining yaqin qarindosh-urug'lari va ishonchli odamlariga suyurg'ol qilar edi. Bunday suyurg'ol olgan kishilar o'z qo'l ostidagi yerlardan va aholidan keladigan daromadlarga egalik qilar, xalqqa shafqatsiz ravishda zulm o'tkazar edilar. Ular mahalliy va ayniqsa bosib olingan mamlakatlardagi aholini qattiq ezdilar va xo'rladilar. Shuning uchun ham 1358-yilda Hirot va Sabzavorda, 1387-yilda Isfaxonda va 1401 -yilda Bog'dodda xalq qo'zg'olonlari ko'tarilgan edi. Bu qo'zg'olonlar Temur qo'shinlari tomonidan bostirilgan.

O'troq aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lgan. Dehqon-chilikning muvafaqqiyati ko'proq irrigatsiya tarmoqlarining holatiga bog'liq bo'lgan. Suvning yetishmasligi qishloq xo'jaligiga katta talofat keltirishi mumkin edi.

Qishloq xo'jalik qurollari juda primitiv, qoloq edi. Omoch, mola, yog'ochdan yasalgan barana, ketmon, lopatka va boshqalar unchalik takomillashmagan edi. Dehqonlarda buning uchun mablag' yo'q edi, feodallar esa qullarning va dehqonlarning arzon mehnatidan foydalanib, mehnat qurollarini yaxshilashdan uncha manfaatdor emas edilar.

Bu davrda xo'jalikning yana bir muhim tarmog'i chorvachilik bo'lgan. Qishloq xo'jaligi bilan mustahkam aloqada bo'lgan to'quvchilik va tutchilik, hunarmandchilik ancha taraqqiy etgan. Bundan o'sha vaqtlardagi erkak va ayollarning kiyib yuradigan liboslari ham darak beradi. Masalan, Xerman Vamberining yozishicha, «Saroy

a'yonlarining ipak, duxoba va atlas kiyimlari arab yoki musulmon rasm-rusmida tikilganedi*.¹

Temur davlatining irqiy tarkibi ham bir xil emas edi. Temur tuzuklarida bu davlatda 40 aymoq mayjud bo'lganligi eslab o'tiladi va bulardan quyidagi 12 tasi sanab ko'rsatilgan: barlos, tarxon, arg'un, jaloir, tulkichi, dulday, mo'g'ul, suldus, tug'oy, qipchoq, arlot. Umuman, Temur imperiyasiga kirgan aholini 2 ga ajratish mumkin: Movarounnahrda yashovchi tub xalqlar va bosib olingan o'lka va viloyatlar xalqlari.

Movarounnahr	hududida	asosan	o'zbeklar,	tojiklar,	turkmanlar,
qozoqlar,	qoraqalpoqlarva	qirg'izlar	yashaganlar.	Mamlakatning	rasmiy
tili	har	vaqt	turkcha	bo'lgan.	Temurning
					o'zi
					ham
					turk
					shevasida
					yozgan.

Uning tuzuklari fikrimizning dalilidir.

Temur imperiyasida davlatning asosini quyidagi 12 ta ijtimoiy toifa tashkil etgan: 1) sayyidlar, ulamo, mashoyih, fozil kishilar; 2) ishbilarmon, donishmand odamlar; 3) xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar; 4) no'yonlar (tuman boshliqlari)—10.000 kishilik qo'shin boshliqlari-amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiy kishilar; 5) sipoh va raiyat (solliq to'lovchi xalq, qora xalq); 6) maxsus ishonchli kishilar; 7) vazirlar, sarkotiblar; 8) hakimlar (faylasuf, alloma, donishmand), tabiblar, munajjimlar, muhandislar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli hunar va san'atchilar; 11) sufiylar; 12) savdogarva sayyohlar.

Temur imperiyasida yerga va irrigatsiya tizimiga egalik feodal munosabatlarning asosini tashkil etgan. Davlatdagi barcha yerlarni 3 turga ajratish mumkin: 1) davlatga yoki amirga qarashli bo'lgan yer; 2) suyurg'ol sifatida olingan yoki meros tariqasida avloddan-avlodga o'tib kelgan xususiy egalikdagi yerlar; 3) vaqf yerlar - machit, madrasa yoki boshqa diniy muassasalar ixtiyorida yerlar.

Eng yirik yer egasi — amir barcha umumdavlat yerlarining oliy egasi hisoblangan. Amir bunday yerlarni xohlasa suyurg'ol qilgan, xohlasa tortib olgan. Lekin amalda bunday yerlar feodallarga suyurg'ol tarzida abadiy foydalanish uchun berilgan.

Feodal hukmdorlar ko'pdan ko'p soliqlar olish va majburiy ishlatishlar yo'li bilan dehqonlarni qattiq ekspluatatsiya qilar edilar. O'sha vaqtlarda solliq to'lovchi xalqdan asosan xiroj, molu jihot, sovurun, qo'nalg'a, boj, shilon puli singari solliq va jarimalar undirilgan. Xiroj ba'zan sug'oriladigan yerlardan olingan hosilning 1/3 qismi, yong'ir suvi bilan bitgan yerlarda umumiy daromadning 2/4 qismi hajmida to'plangan.

Amir Temur aholidan solliq yig'ishda, feodallarning o'zboshim-chaligiga va haddan oshishlariga qarshi bo'lgan. Bunda uning o'ziga xos falsafasi bo'lib, u «Temur tuzuklari»da shunday ifoda etilgan: «Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlanish kerak. Negaki, raiyatni xonavayron qilish (davlat) xazinasining kambag'al-lashishiga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa, sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi*.¹ Tuzuklarda ko'rsatilishicha, qonunda ko'rsatilgan hollardan tashqari, boshqa qo'shimcha tarzda, aholidan hech qanday «olliq-solliq» talab qilinmasligi lozim edi.

Yuqoridagilardan tashqari aholi zimmasidagi jon solig'i, kasb-hunardan hamda o'tloq va suvloqdan olinadigan soliqlar ilgaridek saqlanib qolgan.

Shubha yo'qki, Temur davlatida qullar ham mavjud bo'lgan. QuUikning asosiy manbayi ko'plab bosqinchilik urushlari natijasida qo'lga Idrtilgan harbiy asirlar bo'lgan. Qullarning mehnati bilan juda katta shaharlar, minoralar, hashamatli binolar, machit-madrasalar, irrigatsiya inshootlari, ko'priklar va hokazolar qurilgan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *XIVasrda Movarounnahrda markazlashgan davlatning tashkil topishi haqida gapirib bering.*
2. *Markazlashgan davlat tuzishda Amir Temurning o 'rni qanday bo 'lgan ?*
3. *Amir Temur davrida Movarounnahrning ijtimoiy tuzumida yuz bergan o 'zgarishlar haqida gapirib bering.*
4. *Davlatning asosini tashkil etgan toifalarni sanab bering.*
5. *Amir Temur davrida yerga egalik shakli qanday bo'lgan?*

16-MAVZU: AMIR TEMUR DAVLATIDA BOSHQARUV TIZIMI

1. Amir Temur davlatining markaziy hokimiyat va boshqaruv organlari.
2. Davlatning harbiy-boshqaruv tizimi.
3. Mahalliy boshqaruvning amalga oshirilishi.
4. Sud va politsiya hokimiyatining tashkil etilishi.

Amir Temur davlatining markaziy hokimiyat va boshqaruv organlari

XIV asrning II yarmi - XV asrning boshlarida Amir Temur o'zining buyuk imperiyasiga asos soldi. Movarounnahrda uzoq vaqt hukm surgan feodal tarqoqlikka chek qo'yilib, nisbatan markazlashgan kuchli davlat

tashkil etildi. Yakka hokimlik shaklida idora etiluvchi mazkur davlatning tepasida monarx — yakka hokim — amir turar edi. Davlat boshlig'i — amir hokimiyati cheklanmagan. U qonunlar chiqargan, o'zi ularni bekor qilgan. Davlatdagi hamma mansablar amir tomonidan ta'sis etilgan. Amir barcha mansabdor shaxslarni tayinlagan va bo'shatgan. Amir mamlakat harbiy qo'shinlarining yagona qo'mondoni hisoblangan.

«Temur tuzuklari»ning «Saltanatni o'z erkimda saqlash uchun amal qilgan tuzugim» deb nomlangan maxsus bobida quyidagi ko'rsatmalar mavjud: «raiya podshosining aytgan so'zini, qilgan ishini o'zi aytadi, o'zi qiladi, hech kim bunga aralasha olmaydi..., boshqalar saltanat ishlarida podshohga sherik, yoxud ustun bo'lmasliklari shart.... Butun

mamlakatda buyruq-farmon berish ishlari, podshoning o'z ixtiyorida bo'lishi lozim. Podshoh har ishda o'zi hukm chiqarsin, toki hech kim uning hukmiga aralashib, o'zgartira olmasin... Podshoh hukmi joriy etilishi darkor, ya'ni qanday hukm chiqarishidan qat'iy nazar, amalga oshirilishi shart... Biron kimsa unga monelik qilolmasin... Saltanat ishlarida, hukm yurgazishda podshoh o'zini yagona bilib, hech kimni o'ziga saltanat sherigi qilmasin*.¹ Shu tariqa, amir davlat hayotining barcha masalalarini mustaqil hal qilgan va cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan.

Amir Temur davlatni idora qilishda adl adolat, qonun ustuvorligiga asoslanib ish ko'rishga, fuqaro manfaatlarini ko'zlab siyosat yurgizishga alohida e'tibor berdi. Mamlakat hayotiga daxldor har bir katta-kichik masalada o'ziga yaqin tutgan xos kishilar, dinu ilm ahlari, har sohaning bilimdon vakillari bilan maslahatlashib, kengashib faoliyat yuritdi. Uning aql-zakovati va donishmandligi mahsuli bo'lgan «Tuzuklar»da buyuk davlatni boshqarishning barcha asosiy tamoyillari, yo'l-yo'riqlari har jihatdan asoslab berilgan edi. Taniqli xorijlik olim D. Logafetning yozishicha, «Yevropada konstitutsiya haqida oddiy tushunchaga ham ega bo'lishmagan davrlarda uning davlatida konstitutsiyaviy qonunlar majmuasi — «Tuzuk» mavjud bo'lgan*.

«Temur tuzuklari»da davlat tuzilishining asosiy bo'g'inlari, ularning vazifa, funksiyalari, vazirlarning faoliyatlari, turli xil ijtimoiy guruhlar, tabaqalarga munosabat, qo'shin tuzilishi, davlatning moliya va soliq siyosati, mulkiy munosabatlar hamda shu singari dolzarb masalalar, ularni hal etish yo'llari aniq-ravshan ifodalangan. Shuningdek, «Tuzuklar»da har bir masalani hal etishda, voqea, hodisalarni tahlil etganda, xolisko'z bilanyondashish, fuqaro ahligajabr qilmaslik, yurtga xiyonat etmaslik, dinu diyonatga, qonun ustuvorligiga qat'iy amal qilish, adolat va haqiqat mezonlari bilan faoliyat yuritish lozimligi qayta-qayta ta'kidlab o'tilgan. Bular Sohibqironning nechog'liq yurtparvar, fuqaroparvar bo'lganligini, mamlakat xalqi, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi totuvlik, ahillikka, ularning manfaatlarini qonun yo'li bilan himoya qilishga birinchi darajali e'tibor berganligini ko'rsatadi.

Amir Temur o'z davlatini barpo qilishda o'tmishda mavjud siyosiy boshqaruv tajribalaridan keng foydalandi. Mazkur davlat o'z tarkibiy tuzilishiga ko'ra ko'pincha harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan edi. Qudratli hukmdor tarix faniga ixlos qo'yganidan bo'lsa kerak, qadimgi va O'rta asr Sharq mamlakatlaridagi turli davlatlar va ularning siyosiy hamda ma'muriy idora usuli, boshqaruv tizimlari haqida keng tasavvurga ega edi. Biroq, uning davlat boshqaruv tizimi qo'l ostidagi butun hududda yagona markazlashgan siyosiy tartib asosiga qurilgan bo'lib, bu sohadagi tajribalar O'rta asrlardagi O'rta Osiyo davlatlarida keng qo'llanilgan idora usullari tajribasi bilan boyitilgan edi. Amir Temurning Nizomulmulk tomonidan yaratilgan «Siyosatnoma» asaridan davlat ishlarida keng qo'llanma sifatida foydalanishi, «Temur tuzuklari»da «Siyosatnoma»dan fikrlar keltirishi bunga yorqin misoldir.

Amir Temur o'ziga qadar mavjud bo'lgan davlatchilikning sakkizta asosiga amal qildi:

- davlat siyosiy jihatdan mustaqil bo'lishi;
- davlat va jamiyatning siyosiy yaxlitligi buzilmasligi;
- davlat va jamiyat muayyan qonunlar, tartiblar, mafkura asosida

boshqarilmog'i;

—boshqaruv tizimini muvofiqlashtirib turuvchi qoidalar shakllangan bo'lishi;

- jamiyatdagi ijtimoiy-iqgisodiy munosabatlar ahvoli davlat e'tiborida bo'lishi;
- fan va madaniyat ravnaqi to'g'risida doimiy qayg'urish;
- har bir davr shart-sharoiti, tartiblariga ko'ra davlat jamiyat ichki

taraqqiyoti masalalarini tashqi dunyodagi mavjud omillardan foydalangan holda olib borishi;

- davlat tepasidagi kuchlar o'tmish, zamona va kelajakni teran

tafakkur, mustahkam imon, g'oyat yuksak ma'naviyat va millatparvarlik ila anglamog'i.

Amir Temur davlatchilikning bu asoslariga to'qqizinchisini, jamiyat rivoji va barcha ijtimoiy tabaqalar, manfaatlarini ta'minlashni qo'shdi.

Temur muhim davlat ishlarini jamiyatning yuqori qatlami vakillaridan iborat majlis (kengash)da ko'rib hal qilgan. Majlisda kimlar ishtirok etishi va ularning taxtga nisbatan joylashish tartibi Temur tuzuklarining «Saltanat saroyida o'tirish va o'rin olish tuzugi» degan bobida batafsil ko'rsatib berilgan. Unda aytilishicha, sayyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, shayxlar, ulug'lar va ashrof (sharaf va e'tiqodli kishilar), oliy tabaqaga mansub kishilar taxtning o'ng tomonida, amir ul-umaro, beklarbegi, amirlar, no'yonlar, ulus, tumanlar va qo'shinlarning sardorlari va amirlari, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar chap tomonda o'tirishlari lozim bo'lgan. Devonbegi va vazirlar taxtning qarshisida, turli mamlakatlar, el-uluslarning kalontarlari (shahar boshliqlari) va kadxudolari (qishloq, jamoa oqsoqollari) vazirlar orqasida, bahodirlar, o'g'lonlar taxtning orqasidan o'ng tomonda, qorovulbegilar (qo'shinning

oldida boruvchi xabarchi qism boshliqlari) esa taxtning orqasidan chap tomonda o'tirishlari kerak edi. Xirovul (qo'shinning ilg'or qismi ketidan boruvchi bo'linma) amir taxti ro'parasidan o'rin olgan, ichki (kichik lavozimdagi saroy xizmatchisi), xususiy yasovul esa katta chodir eshigi oldida, dodxohlar (arz-dod bilan kelganlarning arizasini qabul qilib olib, podshoga yetkazuvchi mansabdorlar) o'ng va chap tomonda tik turganlar. Qolgan sipohiylar va xizmatkorlar o'z martabalariga qarab saf tortib tik turganlar. Majlis tantanali, bayramona o'tgan. Podsho yig'ilganlarga shohona ziyofat bergan. Biroq majlis maslahatchi organ bo'lgan. Majlisda hal qiluvchi ovoz amir-podshoning o'ziga tegishli bo'lgan.

Bundan tashqari, Temur tor doiradagi kishilar bilan ham kengash o'tkazib turgan. Bu davlat kengashida asosan shahzodalar va harbiy boshboshlar (amirlar ishtirok etib, urush va tinchlik masalalarini, ayniqsa uzoq mamlakatlarga yurish bilan bog'liq masalalarni muhokama qilganlar.

Davlat kengashi tinchlik vaqtida Samarqandda amir saroyida chaqirilgan. Unda amirning qarindosh-urug'lari, ruhoniylarning oliy vakillari, bosh amir, beklarbegi, amirlar, uluslar va tumanlarning boshliqlari, mingboshilar, yuzboshilar, vazirlar, devonbegi va boshqalar ishtirok etganlar.

. Saltanatda markaziy boshqaruv organlari vazifasini devonbegi boshchiligidagi maxsus devonxona amalga oshirgan. Devonxonada quyidagi vazifani amalga oshiruvchi vazirlar bo'lgan: 1) mamlakat va raiyat vaziri - mamlakatdagi muhim xo'jalik va qurilish ishlarini, raiyat ahvolini va boshqalarni kuzatib turishgan; 2) sipohi vazirlari - sipohilarning maoshlari va armiyaning holatidan xabardor bo'lib, boshqarib turganlar; 3) davlat daromadlarini omonat saqlovchi vazir - egasiz qolgan, o'lib ketgan va qochganlarga tegishli mollarni, savdogarlar mol-mulkidan olinadigan zakot va bojlarni, mamlakat chorvalarini, ularning o'tloq-yaylovlarini boshqarib, bulardan yig'ilgan daromadlarni omonat saqlagan; 4) saltanat ishlarini yurituvchi vazir - butun saltanat idoralarining kirim-chiqimlarini, xazinadan xarajatlarni kuzatib turgan.

Bundan tashqari, yana 3 vazirdan iborat davlat hay'ati (xolisa) tuzilib, u sarhad va bosib olingan mamlakatlardagi moliyaviy ishlarni va keladigan daromadlarni - boshqarib turgan.

Yuqoridagi yettita vazir devonbegiga bo'ysungan. Devonbegi ushbu vazirlar bilan birgalikda davlatdagi muhim moliyaviy ishlarni boshqargan va vazirlar faoliyatini nazorat qilib turgan.

Devonbegi yonida arkbegi ham bo'lib, u davlatdagi turli marosimlarni uyushtirgan va o'tkazgan.

Shunday qilib, boshqaruv ikki idoradan: dargoh va vazirlik (devon) dan iborat bo'lgan. Dargohni oliy hukmdor boshqargan. Dargoh faoliyatini boshqarish, uning devonlar, mahalliy hokimiyat idoralari bilan bog'lanib turish ishlari Oliy devon zimmasida bo'lgan.

Oliy devonda — ijroiya hokimiyatda bosh vazir, harbiy vazir,

mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri turgan. Sarhadlar va tobe mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi yana uch vazir bo'lgan va devonbegiga hisobot berib turgan. Markaziy hokimiyat tizimida shayx-ul-islom, qozikalon, qoziyi ahdos (odat bo'yicha hukm chiqaruvchi qozi), qozi askar, sadri a'zam (vaqf yerlari, mulklari mutasaddisi), dodxoh (shikoyatlarniko'ruvchi), eshikog'a, saroy vaziri, yasovul (hukmdorning shaxsiy buyrug'ini bajaruvchi), qalakchi (xiroj miqdorini aniqlovchi), muhassil (soliq undiruvchi), tavochi (asosiy qo'shinlarni to'plash ishiga mutasaddi amaddor), qorovulbegi, qutvol (qal'abon), muhtasib (shariat qoidalarini ijrosini, bozor tartiblarini nazorat qiluvchi) va boshqalar bo'lgan.

Shuningdek, dargohda bosh hojib, hojiblar, xazinabon, xonsolar, jibachi, qushchi, bakovul, kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozandalar, dorixonachilar bo'lgan.

Amir Temurning tarixdagi xizmati shundan iboratki, u davlatchilikning boshqaruv tizimi, ichki va tashqi siyosatining tartib-qoidalarini, huquqiy asoslarini yangi tarixiy sharoitda takomillashtirdi. Tashqi va ichki favqulodda voqealardan voqif etib turuvchi ming nafar piyoda, ming nafar tuya mingan, ming nafar ot mingan choparlari bo'lgan. Butun saltanat bo'ylab bir kunlik yo'l oralig'ida yomxonalar tashkil etilgan. Har bir yomda 50-200 boshdan ot-ulov tutilgan.

Sohibqiron mamlakatni boshqarishda o'z yaqinlariga suyandi.

Davlatning harbiy-boshqaruv tizimi

Amir navkarlaridan iborat bo'lgan armiyaning tashkil etilishi va boshqarilishi davlat hayotining muhim jabhasi hisoblanadi. Amir Temurning o'zi butun qo'shinlarning bosh qo'mondoni edi. U o'z navkarlari ichidan 313 kishiga amirlik (harbiy boshliq) mansabini bergan va ularning har biriga o'rinbosar («amirlikka nomzod»—muntazir-ul-amarot) tayinlagan.

313 kishidan 4 nafarini beklarbegi, bir kishini amir ul-umaro etib tayinlagan. Amir ul-umaro bevosita amirning o'rinbosari bo'lib, uning hukmi amirlar va sipohiylar uchun majburiy bo'lgan.

Yuqoridagilardan tashqari, yana 12 kishi amirlik darajasiga ega bo'lgan. Bulardan birinchisi ming kishilik askarga, ikkinchisi ikki ming kishilik, uchinchisi uch ming kishilik va hokazo askarga, o'n ikkinchisi o'n ikki ming kishilik askarga amir hisoblangan. Amirlik tartibiga qarab biri ikkinchisiga noib bo'lgan. Masalan, birinchi amir ikkinchi amirga, ikkinchi amir uchinchisi amirga va hokazo noib etib tayinlanganlar. O'n ikkinchi amir esa amir ul-umaroning noibi bo'lgan. Amir ul-umaro Amir Temur noibi hisoblangan.

313 kishidan yuztasi — o'nboshi, yuztasi — yuzboshi, yuztasi — mingboshi bo'lib, jang paytida amir ul-umaro — amirlarga, amirlar — mingboshilarga, mingboshilar — yuzboshilarga, yuzboshilar — o'nboshi-larga boshliq edi.

Jang vaqtida amirning birinchi yordamchisi — amir ul-umaroga qo'shinlarning amirlari bo'ysunganlar.

Qo'shinlar yetti korpusga ajralganlar: qorovul (old qism), chapovul (hujum qiluvchi qo'shin), shiqovul (qo'shinning so'l qanotini qo'riqlab turuvchi bo'linma), chindovul (armiyaning orqa qismi), gul (markaz), barong'or (qo'shinning o'ng qanoti) va jarong'or (qo'shinning so'l qanoti). Bundan tashqari qorovullar (qo'shinning oldida boruvchi xabarchi qism) ham mavjud bo'lgan.

Temurga sodiq bo'lgan jangchi va lashkarboshilar mukofotlanganlar. Jang vaqtida bhinchi marta botirlik va mardlik qilgan bo'lsa — o'nboshi, ikkinchi marotabasida — yuzboshi, uchinchisida — mingboshi qilib tayinlangan. Agar mingboshi dushmanning birorta harbiy bo'linmasini mag'lubiyatga uchratsa, birinchi amir etib tayinlangan. Birinchi amir dushman lashkari safini buzib, tarqatib yuborsa, ikkinchi amirlik darajasiga ko'tarilgan. Shu tariqa, xizmat ko'rsatgan amirlar o'z martabasidan yuqori ko'tarilaverganlar. Agar sipohiy mardlik ko'rsatsa, maoshi oshirilgan. Bundan tashqari unga in'om tariqasida chumoq, qimmatbaho toshlar qadalgan o'tog'a (bosh kiyimiga taqiladigan belgi), qilich va ot berilib, o'nboshilik martabasiga ko'tarilgan. Agar o'nboshi dushman qo'shinlarini sindirsa, unga shahar hokimligiberilgan. Yuzboshi bo'lsa, uni biror mamlakatga hukmdor etib tayinlangan. Mingboshilar ham bunday xizmatlari uchun mamlakat hukmdori lavozimini olganlar.

Mahalliy boshqaruvning amalga oshirilishi

Temur tuzuklariga asosan har bir sarhad, viloyat, shahar va lashkarda xabar yozuvchilar tayinlangan. Ular hokimlar, raiyat, sipoh va lashkarlarning xatti-harakati haqida, atrofdan kirgan-chiqqan mol-mulk, begona kishilar, qo'shni davlatlar va boshqalar haqida xabar yetkazib turishlari lozim edi. Shu bilan birga, ular armiyadagi holat, lashkarlarning jangovor tayyorligi va ma'naviy sifatleri to'g'risida ham axborot berib turganlar. Bundan tashqari yana «mingta tezyurar tuya mingan, mingta ot mingan yelib-yuguruvchi kishini chopqunchi, ming nafar tezyurar piyodani chopar etib tayinlangan».¹ Ular turli mamlakatlar, sarhadlarning

etuvchi qo'shin boshliqlari) tayinlanib, yo'llarni qo'riqlab, o'tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarni manzildan-manzilga yetkazib qo'yish majburiyatiga ega bo'lganlar. Yo'lda birortasining narsasi yo'qolsa, o'zi o'ldirilsa yoki boshqa kor-hol yuz bersa, hamma uchun javob berganlar.

Temur arzbegi mansabini ta'sis etgan. U sipoh, raiyat yoki ariza va shikoyat bilan kelganlarning ahvolini, mamlakat obodonchiligini, muhim ishlardan qaysi biri bitgan-bitmaganligini hal qilgan.

Temur hokimiyati ostidagi o'troq dehqon ommasi va shahar aholisini boshqarish viloyatlarning hokimlari — valilar, o'lkalar — beklar va shaharlar — hokimlar tomonidan amalga oshirilgan.

Kentlar (uye zd) va qishloqlar tepasida arbobl ar turgan. Ular viloyat va okruglarning hokimlari tomonidan tayinlangan.

Mahalliy hokimiyat boshliqlari asosan aholidan soliq va o'lponlarni yig'ishni va bularni davlat xazinasiga o'z vaqtida yetkazishni kuzatib turganlar.

Har bir viloyat, tuman va shaharlarda moliya ishlarini 3 ta vazir yuritgan: 1) xiroj va miqdorini belgilashi va uni yig'ish bilan shug'ullanuvchi vazir; 2) navkarlar o'rtasida soliqlardan tushgan mablag'larni taqsimlovchi vazir; 3) egasiz mulklarni boshqaruvchi vazir.

Ko'chmanchi	va	yarim	ko'chmanchi	aholi	ichida	mahalliy	hokimiyat	
tumanlar	va	uluslarning	hokimlariga	tegishli	bo'lgan.	Bu	yerlarda	aholi
orasida	urug'—qabilachilik	an'analari	saqlanib	qolgan	bo'lib	,	u	asta-

sekin shariat normalari tomonidan siqib chiqarilgan.

Sud va politsiya hokimiyatining tashkil etilishi

Temur davlatida sud ishlari qozilar tomonidan amalga oshirilgan. Sudlar ochiq ko'rinishdagi toifaviy xarakterga ega bo'lgan. Aholi uchun, qo'shinlar uchun, ruhoniylar-dindorlar uchun va xizmatchilar uchun alohida sudlar (qozilar) mavjud bo'lgan.

Umuman sud hokimiyati 3 xil ko'rinishga ega bo'lgan: 1) ma'muriy sudlar; 2)shariat qozisi, ya'ni shariat normalariga asoslanib ish yurituvchi sudya; 3) ahdos qozisi — odat huquqi asosida ish ko'ruvchi sudya.

Diniy martabadagi kishilarni shayx-ul-islom sud qilgan.

Barcha sudlarda qozilarga fuqarolik va jinoyat ishlari bo'yicha xulosalarni mufti (qonunshunos yurist) bergan. Sud jarayoni juda sodda

va oddiy bo'lgan. U tortishuv xarakteriga ega bo'lib, tomonlarning o'zlari ayblovchi va oqlovchi ma'lumotlarni, hujjatlarni to'plaganlar, guvohlarni keltirganlar. «Temur tuzuklari»ga asosan, qozilar, har kimni qilmishiga yarasha javobgarlikka tortishi, «asosli qarorlar va hukmlar» chiqarishi lozim edi. Tomonlar qozilarning hukmlari va qarorlaridan norozi bo'lsalar faqat amiiga shikoyat qilishlari mumkin edi. Amirning hukmi vojib bo'lgan. Temur davlatida muxtasiblar (arabcha nazorat qiluvchilar) alohida mavqega ega edilar. Ular diniy marosimlar, urf-odatlar va shariat qonunlarining bajarilishi ustidan nazorat qilib turardilar.

Butun imperiya bo'yicha odil sudlov holatiga qozikalon (oliy sudya) javob bergan. U raiyat qozilari faoliyati ustidan nazorat qilib turgan.

Temur davlatida davlatni boshqarish tartibiga qarshi qaratilgan hamda mansablarni suiiste'mol qilishga qarshi qaratilgan jinoyatlar bo'yicha sud ishlarini yurituvchi maxsus organ — adolat devoni mavjud bo'lgan. Javobgarlikka tortishda va jazo berishda shaxsning ijtimoiy holatiga alohida e'tibor berilgan. Masalan: bosib

olingan o'lkalami idora etuvchi taxt vorisi markaziy hokimiyatga bo'ysunmasa, unga tan jazosi qo'llanishi mumkin emas edi. Bunday holda uni tergov tugaguncha qamoqda (zindonda) saqlash va amirga ma'lum qilish kerak edi. Uni ustidan sudni amirning o'zi amalga oshirgan.

Temur juda ko'p davlatlarni bo'ysundirgan. U bosib olgan mamlakatlarning aholisining itoatkorligini, hukmron sinflarning yurish-turishlarini qattiq kuzatib turgan. Temurning maxfiy agentlari bo'lgan. Shu bilan birga har bir mamlakatning ahvolini, sipohu raiyat kayfiyatini, turish-turmushlarini, qilish-qihnishlarini kuzatib turish uchun voqeanavis (yurtda bo'ladigan voqealarni kunma-kun yozib boruvchi odam)lar tayinlangan. Voqeanavis maxfiy politsiya funksiyasini bajargan. U o'ziga tegishli hududdagi aholi orasida, harbiy boshliqlar va lashkarlar orasida nima voqealar bo'layotganidan doimo xabardor bo'lib turishi va bular haqida Temurga har kuni ma'lum qilib turishi kerak edi.

Maxfiy politsiya funksiyasini mingta tezyurar tuya mingan, mingta ot mingan chopqunchilar, ming nafar choparlar amalga oshirganlar. Ular turli mamlakatlar va sarhadlarning xabarlarini, qo'shni hukmdorlarning maqsadlari va niyatlarini bilib amirga yetkazib turganlar. Temur tuzuklarida yozilganidek, har bir sarhad, viloyat, shahar va lashkarda xabar yozuvchi (xabamavis)lar tayinlanib, ular hokimlar, raiyat, sipoh va begona lashkarning xatti-harakati haqida amirni xabardor qilib turganlar. Ular atrofdan kirgan-chiqqan mol-mulk, chetdan kirgan va chetga chiqqan yot kishilar har mamlakatdan kelgan karvonlar va hukmdorlik haqidagi xabarlar, qo'shni podshohlar, ularning gaplari, ishlari va chekka o'lkalardan kelgan ulamo, fuzalo haqida batafsil xabarlarni to'g'ri yozib turishlari lozim bo'lgan. Bundan tashqari yo'l ustiga kuzatuvchilar, zobitlar (boshqaruvchilar) tayinlanib, ular yo'llarni qo'riqlaganlar, o'tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarining daxlsizligini himoya qilganlar. Yana har bir shaharda qo'rchilar (qo'riqchilar, posbonlar) ham bo'lib, ular aholini qo'riqlab turganlar.

Temur har bir mamlakatda mehnatga layoqatli gadolarni aniqlab, ularga vazifa yuklab ish berilishi haqida buyruq chiqargan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Amir Temur davrida markaziy hokimiyat qanday tashkil etilgan ?
2. Amir Temur qanday davlatchilik asoslariga amal qilgan ?
3. Markaziy boshqaruv organlari vazifalari qanday bo'lgan va ularni kim amalga oshirgan?
4. Boshqaruv nechta idoradan iborat edi va ularning tizimi qanday bo'lgan?
5. Harbiy-boshqaruv tizimi qanday ko'rinishda bo'lgan?
6. Mahalliy boshqaruv qay tarzda amalga oshirilgan ?
7. Sud ishlarini amalga oshirilishi qanday bo'lgan ?
8. Politsiya hokimiyatini amalga oshirish qanday tashkillashtirilgan ?

17-MAVZU: AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATIDA HUQUQ MANBALARI

1. Huquq manbalariga umumiy tavsif.
2. «Temur tuzuklari»da davlat huquqi masalalarining tartibga solinishi.

Huquq manbalariga umumiy tavsif

O'rta asrlarda juda qudratli va kuchli saltanat hisoblangan Amir Temur davlati va uning o'rnida vujudga kelgan temuriylar davlati mexanizmi yaxshi tashkil etilgan ichki tartib va mustahkam intizomni ta'minlab turadigan barqaror huquqiy tizimga ega edi.

Bu davrning huquqiy manbalarini islom huquqi, unga asoslangan va mazmunan dunyoviy xarakterga ega bo'lgan «Temur tuzuklari», qadimgi turk huquqiy odatlari (to'ralar) hamda Temur va temuriylar tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjatlar, jumladan, farmonlar, buyruqlar, tarxon yorliqlari va hokazolar tashkil etgan.

Amir Temur davlati doirasida asosan uning turkiy xalqlari ichida keng yoyilgan islom sunniylik oqimining hanafiylik mazhabi mustahkam qaror topdi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Burxoniddin Marg'loniyning «Hidoya» to'plami bu mazhabning asosiy shariat qo'llanmasi sifatida qabul qilingan edi. Hanafiya qonunlari nisbatan yumshoqroq va qulayroqligi, xalqlarning mahalliy an'analarini e'tiborga olganligi sababli mamlakatimiz hududida mustahkam qaror topgan edi. Unga binoan mahalliy huquq normalari (huquqiy odatlar) shariat bilan moslashtirilib, muvofiqlashtirilib joriy etilgandi. Shu tariqa, islom huquqi mazkur davrda o'zgarishsiz, bir xilda amalda bo'lgan, deb bo'lmaydi. Chunki bu yerda islom huquqi xuddi «Temur tuzuklari» singari dunyoviy qonunchilik normalari bilan to'ldirib borilgan.

Davlat harbiy monarxiya davlati bo'lganligidan armiya va aholining unda xizmat qiluvchi tabaqasi turk va turkmo'g'ul urug'laridan chiqqan kishilardan tashkil topib, qadimiy turk huquqiy odatlari (to'ralar) huquqning ikkinchi manbayi vazifasini bajardi. Ayniqsa, davlat boshlig'ini saylash, armiya va uning tuzilishi hamda ta'minoti, oila va

nikohning ba'zi masalalari, masalan, yesirlik, shuningdek, suvdan foydalanish borasida ko'plab huquqiy odatlar mavjud bo'lgan. Keyinchalik, «Tuzuklar» yozilganida bu odatlar, harbiy qurilishga oid masalalar yozma qonunchilik bilan mustahkamlangan.

Temur va tefnuriylar davlatining eng muhim huquqiy manbayi «Temur tuzuklari» bo'lgan. Uni konstitutsiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan hujjat deb atash mumkin. Chunki unda davlat hokimiyati va idora organlarining tuzilishini, ularning vazifalarini, sud, harbiy va moliya tizimini tartibga soluvchi normalar o'z ifodasini topgan. Huquqshunos olim Z.Muqimov «Temur tuzuklari»ning huquqiy jihatlarini ko'rsatib, quyidagilarni ta'kidlaydi: «Undagi huquqiy normalarni hozirgi zamon huquq tarmoqlari bo'yicha guruhlantirganda quyidagicha holatni ko'rish mumkin: a) davlat huquqiy normalari — davlat boshlig'i, vazirlar, devonlar (tarmoq boshqaruv organlari), devonbegi, davlatni boshqarish prinsiplari (mashvarat, kengash, maslahat, to'ra va tuzukka asoslash), mahalliy boshqaruv, harbiy va fuqaro boshqaruvini amalga oshirish maqsadida chegara viloyatlarini suyurg'ol qilib berish va hokazo; b) fuqarolik va moliya huquqi normalari — yer, mulkning shakllari: suyurg'ol, iqta, tanho, ularni berish tartibi, bunday mulklarni olganlarning majburiyatlari, omonatlar, soliqlar, jangda yarador va halok

bo'lgan askarlar ta'minoti va boshqalar; d) jinoyat va jinoyat-protsessual huquqi — jinoyatlarga jazo berish, har bir shaharda adolat uylari, qozixona — dorul-amorat tashkil qilish, qozi askar, ahdos va raiyat qozilari, ularni tayinlash, yolg'on guvohlik uchun jazo tayinlash va boshqalar; e) harbiy huquqiy normalar — armiyani tuzish, uning qo'mondon tarkibi va ta'minoti, harbiy xizmat va xizmatchilarni moddiy-ma'naviy rag'batlantirish, harbiy guruhlar, to'plar va bo'limlarni tuzish kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Temur o'z davlatida qadimiy turk-mo'g'ul an'analari, udumlariga rioya qilganligi uchun uning davlatida Chingizxonning Yaso qonunlari ham huquq manbayi sifatida qo'llanilgan.

Chingizxon bilan Turkistonga kelgan mo'g'ullar va turkiy qabilalar dastlab musulmon bo'lishmagan. Shuning uchun ular musulmonchilikni qabul qilgunlaricha Yaso va huquqiy odatlar huquqning asosiy manbayini tashkil qilgan. Temur davlati esa musulmon davlati edi. Shuning uchun Yasoga harakatdagi huquq manbayi deb qaralishi shariat huquqiga xilof hisoblanardi.

Ammo jinoyat va jazo masalalarida Yasoga ham amal qilinganligini ko'rish mumkin. Jumladan, «Tuzuklar»da: «O'g'rilar xususida buyurdimki, ular qayerda bo'lmasin, kim tutib olsa, Yaso bo'yicha jazolansin», deyiladi. Bu ba'zi hollarda Yaso normalari ham huquq manbayi sifatida amalda bo'lganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, harbiy qurilish masalalarida Yasodan qabul (retsepsiya) qilingan hukmlar ham yo'q emas. Masalan, sipohning yaroq-jabduqdari va anjom-jihozlari tuzugi Yaso bilan bir xil talablarni qo'ygan.

Temurbek davlatida bu kabi huquq manbalarining mavjudligi, ularning harakati, bajarilishi va rioya qilinishi ustidan qattiq nazoratning bo'lishi, shubhasiz, qonunchilikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

«Temur tuzuldari»da davlat huquqi masalalarining tartibga solinishi

«Tuzuk» iborasi turkiy so'zdan olinib, «qonun», «qoida», «nizom», «tartib» ma'nolarini anglatadi. «Temur tuzuklari» o'sha davrning qonunlar to'plami bo'lgan. Unda yuqorida qayd etilganidek, ko'pgina o'ziga xos konstitutsiyaviy me'yorlar o'z aksini topgan.

«Temur tuzuklari» XIV asrning ikkinchi yarmiga oid ijtimoiy-siyosiy voqealarni, Temur saltanati, uning davlat tizimi, boshqarilishi, sud qurilishiga oid juda muhim qoidalar va ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan tarixiy hujjatdir.

Tuzilishiga ko'ra ikki qism (maqola)dan iborat bo'lib,

birinchi qismi tarjimaiy hoi mazmuniga ega. Unda 150 yil davom etgan mo'g'ul-chig'atoy sulolasi istibdodidan qutulish, O'rta Osiyoda markazlashgan davlatni tuzish bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy voqealar bayon etiladi. Ikkinchi qismi esa ulkan davlatning valiahd va amirzodalar tomonidan qay tarzda boshqarilishi, yirik mansabdorlarni tayinlash, harbiy qurilish, sud yuritish, armiyani tuzish, saflash ta'minoti kabi masalalarni o'z ichiga oladi, «Saltanat qurish, davlat ishlarini bir necha tuzukka bog'ladim va saltanatda boshqarish haqida qo'llanma yozib qoldirdim», — deyiladi «Tuzuklar»da'.

«Temur tuzuklari» — Temur kodeksi, ya'ni Amir Temurning davlatni idora qilish qonun-qoidalarining tamoyillari to'plamidir. Undan biz o'rta asrlardagi mavjud hukmron siyosiy qarashlar, qoidalar, qonunlarni va ular haqidagi asosli tamoyillarni o'rganamiz.

Temur o'z «Tuzuklari»da aniq va ravshan qilib davlatni idora qilishda o'n ikki tamoyilga asoslanganligi haqida hikoya qiladi. Bular quyidagilardan iborat edi:

Birinchisi — **islom dini va shariat qoidalariga rioya qilganligi, uni qo'Uab-quwatlaganligi edi**. Uning o'zi «Tuzuklar»da shunday deb yozadi: «Birinchisi — davlat va saltanatimga bog'lagan mening birinchi tuzugim — tangri taoloning dini va Muhammad Mustafoning shariatiga dunyoda rivoj berdim. Har yerda va har vaqt islom dinini quwatladim». Demak, Amir Temur o'z saltanatini tuzishda, boshqarishda yangi diniy ideologiyani yaratmasdan, tayyor ota-bobolarining dini — islomni tanlaydi. Asosiy qonun qilib ana shu islom dini zaminida vujudga kelgan shariatni qabul qiladi.

Navbatdagi ikkinchi muhim tamoyil esa **davlat, mamlakat ustunlarini tashkil qilgan turli tabaqalar va toifalar bilan birgalikda bamaslahat ish ko'rish, siyosat yurgizish** bo'ldi. Amir Temurning ulug'ligi va donishmandligi shundaki, u faqat qo'shinga, zo'rlikka emas, birinchi navbatda ommaga, xalqqa tayangan holda davlatni boshqardi, muhim ishlarni ular bilan kelishgan holda olib bordi.

Sohibqiron o'z vorislariga vasiyat qilar ekan, jamiyatni turli tabaqalarga va toifalarga bo'linishi va ularning

tutgan o'rinlari muhim ekanligini, davlatni boshqarish ularsiz mumkin emasligiga ishora qiladi. Sinfiy kurash emas, balki tabaqalar o'rtasida kelishuv siyosatini olib borishni vasiyat qiladi.

Uchinchi tamoyil **maslahat, tadbirkorlik, faoliyat va hushyorlik-ehtiyotkorlik bilan g'anim qo'shinlarini yenggani, boshqa davlatlarni o'z saltanati tarkibiga qo'shib olganida** edi. Gap shundaki, Amir Temur uchun tadbirkorlik, kengash bilan ish ko'rish, ehtiyotkorlik bir qonunday edi.

Saltanatim ishlarini murosayu madora, muruwat va sabr-toqat bilan yurgizdim.

To'rtinchisi — **davlat ishlarini saltanat qonun-qoidalariga asoslangan holda boshqarish tamoyili.**

Amir Temurning hukmronligi to'ra va tuzukka, ya'ni davlat va huquqqa tayangan holda amalga oshirildi. Shuning uchun ham uning kuch va qudrati beqiyos bo'ldi. Amirlar, vazirlar, sipoh, raiyat (omma) hammasi o'z vakolatlariga — huquq va burchlariga ko'ra harakat qildi. Bu yerda biz Amir Temur davlatini faqat harbiy diktaturaga emas, ko'proq huquqiy davlat tamoyillariga asoslanganini ko'ramiz.

Beshinchisi — **amirlar va sipohiylar bilan yaxshi munosabatda bo'lish, ularga izzat va hurmat ko'rsatib, martaba va unvonlarini hurmatlash tamoyili.**

Oltinchisi — **adolat va insof bilan ish ko'rish, gunohkorga ham, begunohga ham rahm-shafqat qilish-tamoyili.** «Haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim», — deb yozadi Amir Temur.

Yettinchisi — **sayyidlar, ulamoyu mashoyix, oqilu donolar, muhandislar, tarixchilarni e'tiborli shaxslar deb izzat va hurmat qilish tamoyili.** Ular bilan suhbatda bo'lgan hamda ulardan maslahatlar so'ragan. Aksincha, buzuqi va og'zi shaloq g'iybatchi odamlarni o'z majlisiga yaqinlashtirmagan, ularning gaplariga quloq solmagan.

Sakkizinchisi — **azmu jazm bilan ish tutish, ya'ni qanday ishni amalga oshirishga qaror qilgan boisa, unga butun vujudi bilan kirishib, oxiriga yetkazish tamoyili.** Nimaiki degan bo'lsa, unga amal qilgan. Odam Atodan Hotam ul-anbiyo (payg'ambarning oxirgisi Muhammad)gacha o'tgan shohlar va payg'ambarlarning ishlarini, qonun va qoidalarini surishtirgan, o'rgangan va yaxshi tomonlarini qabul qilgan.

To'qqizinchisi — **raiya (oddiy xalq) hol-ahvolidan doimo ogoh bo'lish tamoyili.** Ularning ulug'larini og'a qatorida, kichiklarini esa farzand o'rnida ko'rgan. Har shahar va qishloqning urf-odatiga, qonun va qoidalariga hurmat bilan qaragan.

O'ninchisi — **turku tojik, arabu ajamning turli toifalaridan o'z panohiga kirgan kishilarga hurmat bilan qaragan.** Do'stlik qilgan kishilarga nisbatan muruwat, ehson, izzatu ikrom haqqini ado etgan. Kimki dushmanlik qilib, keyin undan pushaymon bo'lib, tavba qilgan bo'lsa, dushmanligini unutgan. Unga muruwat ko'rsatgan.

O'n birinchisi — **farzandlar, qarindoshlar, oshna-og'ayni, qo'ni-qo'shnilar va u bilan do'stlashgan kishilarni davlat martabasiga erishganda ham ularni unutmagan.** Ularga hamma vaqt birdek izzat va hurmat ko'rsatgan. Do'stu dushman bilan kelishib yashagan.

O'n ikkinchisi — **do'st-dushmanligiga qaramay, har joyda ham sipohiylarni hurmat qilgan.**

Temur, saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilgan, ya'ni: 1) kengash; 2) mashvaratu maslahat; 3) qat'iy qaror, tadbirkorlik va hushyorlik; 4) ehtiyotkorlik.

Amir Temur hukumatni, xususan, vazirlarni tanlashga katta e'tibor beradi. Uning fikriga ko'ra, vazirlikka da'vogar shaxs to'rt sifatga ega bo'lishi kerak. Birinchisi — asillik, toza nasl; ikkinchisi — aql-farosatlilik; uchinchi - sipohi raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo'lishlik; to'rtinchisi - sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik. Sohibqiron kimda-kim ana shu to'rt sifat egasi bo'lsa, uni vazir yoki maslahatchi etib tayinlash mumkin deb hisoblagan. Mamlakat ishlarini, raiyat va sipoh ixtiyorini unga ishonib topshirsa bo'ladi, deydi u. O'z navbatida u hukmdor tomonidan bunday vazirga to'rt imtiyoz berish kerak, deb hisoblaydi: ishonch, e'tibor, ixtiyor va iqtidor. Ana shunday ikki tomondan ko'rsatilgan sifatlar va imtiyozlar berilgandagina vazir o'z vazifasini mustaqil, ishonchli bajaradi, deb hisoblaydi Amir Temur.

Sohibqironning fikriga ko'ra, agarda vazir uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o'ziga yoqmagan kishilarni yo'qotish payida bo'lsa, bundaylarni vazirhkdan tushirish lozim. «Nasliyu zoti yomon, hasadchi, gina-kek saqllovchi, qora ko'ngilli kishilarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin» (75-bet).

Amir Temurning fikriga ko'ra, ayniqsa, moliya, mulkiy ishlar bilan shug'ullanuvchi vazir nihoyatda pok, adolatli bo'lishi kerak. Chunki, u to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya ishlarini diyonat, savob bilan, nafs buzqlik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga ko'tarish zarur. Va aksincha, buzqlik ishlari bilan vazirlikni boshlasa, ko'p o'tmay, unday saltanatdan xayri baraka ko'tariladi. Dono vazir shuldirdi, deb hisoblaydi Amir Temur, o'z o'rniga qarab, goh qattiqqo'llik, gohida esa muloyimlik bilan ish yuritadi, gohida esa ortiqcha qattiqqo'llik ham qilmaydi, muloyimlik ham. Ana shunday ish tutgan vazir saltanat ishlarini to'g'ri yuritadi, deb hisoblaydi.

Amir Temur muhim masalalardan bo'lgan davlatning uch belgisi to'g'risida juda aniq o'z fikrini bildiradi: «...davlatu saltanat uch narsa bilan: mulk, xazina va lashkar bilan tig'dir» (76-bet). Bundan aniq ko'rinib turibdiki, Amir Temur davlat saltanatini xazinasiz, lashkarsiz tasavur qilolmaydi. Har qanday mustaqil davlat ana shu yuqoridagi belgilarga ega bo'lishi shart, aks holda esa unday davlat mustaqil bo'la olmaydi, deydi u va vazirlarni raiyatga, elga, vatanga xizmat qilishda halollik, poklik, adolatlilik tamoyillariga amal qilishga da'vat etadi.

Sohibqiron vazirlar kabi amirlarga ham katta e'tibor bilan qarab,

ularni asosiy jang maydonlarida sinab tanlaydi. U o'zining amirlarini asli toza, pok naslli, aql-farosatli, bahodir, dovyurak, tadbirkor, sergak, ehtiyotkor, oldini va orqasini o'ylab ish ko'radigan bahodirlar deb ta'riflaydi. U shunday tizim o'rnatadiki, birining o'rniga ikkinchisi, boshqacha qilib aytganda, biri bo'lmasa, boshqasi ishni boshqarib ketavergan. Masalan, amirlar to'g'risidagi tuzuklarda, agarda amirlardan jangda birortasi halok bo'lsa, uning o'rnini o'rinbosari egallaydi va uni «amirlikka nomzod» («muntazir ul-amorat») deb ataganlar.

Amirlarning eng kattasi — amir ul-umaro, ya'ni amirlarning amiri bo'lib, shohning yo'qligida uning vazifasini bajarib, sipohga buyruq bera oladigan darajadagi shaxsdir.

Amir Temur uch yuz o'n uch kishidan to'rt nafarini beklar begi etib, bir kishini esa, amir ul-umaro etib tayinlaydi. G'ayratli, or-nomusli bo'lgan yana o'n ikki kishiga ushbu tartibda yuqori daraja berganligini aytadi.

Bundan tashqari, Amir Temurning qayd etishicha, o'sha uch yuz o'n uch amirdan yuztasi - o'n boshi, yuztasi — yuzboshi, yuztasi — mingboshi bo'lgan. Jang paytlarida amir ul-umaro — amirlarga, amirlar - mingboshilarga, mingboshilar - yuzboshilarga, yuzboshilar - o'n boshilarga boshliq degan buyruq ham berilgan. Shu bilan bir vaqtda o'n boshining ishini yuzboshiga, yuzboshining ishini mingboshiga, mingboshining ishini amirga, amirnikini esa, amir ul-umaroga buyurmasligi ham tayin etiladi. Ana shunday temir zanjir timsolida tashkil qilingan sipohning jangovarligi doimo yuqori darajada bo'lgan.

Amir Temur davlatning belgilari, bayroqlari, nog'ora-tug'lariga ham jiddiy e'tibor bergan. Ularni amirlarga taqdim etish qoidalari ham qat'iy qilib belgilab qo'yilgan. Uning farmoniga binoan o'n ikki katta amirlarning har biriga bitta bayroq (alam) va bir nog'ora berilgan. Amir ul-umaroga esa bayroq va nog'ora, tuman tug'i va chortug'i taqdim etgan. Mingboshiga esa bir tug' va karnay (nafir) berilgan. Yuzboshi va o'n boshilarga esa har biriga bittadan burg'u taqdim etilgan. To'rt beklar begining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u berilgan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. *«Temur tuzuklari»ning siyosiy ahamiyati va xususiyatlari haqida gapirib bering.*
2. *«Temur tuzuklari»da qanday huquqiy masalalar yoritilgan?*
3. *«Temur tuzuklari»dagi davlatni boshqarish tamoyillarini sanab bering.*
4. *Amir Temur saltanat ishlarida nimalarga amal qilgan?*
5. *«Temur tuzuklari»da vazirlarni tanlash ishlarida nimalarga e'tibor qaratilgan?*
6. *Amir Temur davlatning uch belgisi haqida qanday fikrlarni bildirgan?*
7. *Amir Temur davrida davlat ramzlari qanday bo'lgan?*

XVI ASR-XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA DAVLAT VA HUQUQ

18-MAVZU: SHAYBONIYLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. Shayboniylar davlatining tashkil topishi.
2. Shayboniylar davlatining ijtimoiy tuzumi.
3. Shayboniylar davlati boshqaruvining tashkil etilishi.
4. Shayboniylar davlati huquqining asosiy belgilari.

Shayboniylar davlatining tashkil topishi

Tarixdan ma'lumki, XI-XVI asrlarda g'arbda Dnepr daryosi va Qora dengiz, shimoli-sharqda Irtish daryosi va Balxash ko'ligacha, janubda esa Xorazm va Sirdaryoning quyi oqimlari oralig'idagi yerlar Dashti Qipchoq deb yuritilgan. Bu hududda dastlab Jo'ji ulusi nomi bilan Oltin O'rda xonligi tashkil etilgan.

XIV asr oxirlarida Oltin O'rda xonligi Amir Temur tomonidan tor-mor etilganidan so'ng parchalanib, bir necha xonliklarga bo'linib ketdi. Volga daryosining o'rta va quyi oqimlarida Qozon va Ashtarxon (Hojitarxon) xonliklari, Qrim yarim orolida Turkiya ta'sirida bo'lgan Qrim xonligi vujudga keldi. Dashti Qipchoqning sharqiy qismida esa Oq O'rda tashkil topdi. Bu katta hududda qiyot, mang'it, do'rmon, qushchi, o'rtachi, nayman, tuba, toymas, jot, xitoy, uyg'ur, qorluq, ushun (usun), karlavut, ichki, ming, tangut, qo'ng'iroq va boshqa qabilalar yashagan. Bu ulus O'zbeklar davlati, uning aholisi «o'zbeklar» deb atalgan.

Dashti Qipchoqning sharqiy qismi, ya'ni Oq O'rda shayboniylardan bo'lgan Abulxayrxon (1428—1468) tarqoq bo'lgan mayda xonliklarni birlashtirib, katta davlatga asos soldi. Keyinchalik mang'it urug'lari ham Abulxayrxon qo'l ostiga birlashtirildi. Qozoq urug'lari XV asrning 40-yillarida Abulxayrxonga bo'ysunishdan bosh tortib Chu va Yettisuv vohasiga ko'chib ketdilar va keyinchalik Qozoq xonligiga asos soldilar (1465).

Dashti Qipchoqda siyosiy tartibsizliklar, katta yer egalari bilan dehqonlar va chorvadorlar o'rtasida ichki ziddiyatlar kuchayishi natijasida davlat zaiflashib bordi. Ana shunday sharoitda hokimiyatni qo'lga olgan Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxon (1451-yilda tug'ilgan, yoshlik yillarida Samarqand va Buxoro madrasalarida o'qigan) Dashti Qipchoqdagi qabilalarni birlashtirib, davlat hokimiyatini yanada mustahkamlaydi.

Amir Temur vorislari o'rtasida olib borilgan to'xtovsiz feodal urushlar

temuriylar davlatining kuchsizlanishiga olib keldi va birin-ketin ular qaramidagi davlatlar va mulklar ajralib chiqib ketdi. Xorazmdan Astrobodgacha bo'lgan keng masofada joylashgan turkmanlar bir necha qabilalardan tashkil topgan bo'lib, ko'pincha o'zaro kelisha olmas edilar. Lekin ular qulay vaziyatdan foydalanib Temuriylar davlatidan ajralib chiqdilar. Farg'ona vodiysi ham ajralib mustaqil davlat tashkil etdi. Bundan tashqari forsiy dehqon aholi joylashgan Hisor va Badaxshon ham mustaqil davlatga aylandi. Movarounnahrda temuriy hukmdorlarning o'rnini Abulxayrxonning nevarasi Shayboniy asos solgan o'zbeklar davlati egalladi.

Temuriylar davlatining zaiflashganligi, tarqoqlikning kuchayishi va hokimlikka da'vogarlarining o'zaro to'xtovsiz urushlari shayboniylarning Turkistonga hujumi uchun zarur shart-sharoitlar yaratdi. Shayboniyxon XV asr oxirlarida Turkistonga bir necha bor yurishlar qilib O'tror, Sabron, Yassi (Turkiston) shaharlarini bosib oldi.

U 1499-1507-yillarda Buxoro, Samarqand, Toshkent, Shohruhiya, Farg'ona, Qunduz, Xorazm, Balx va Hirotini ishg'ol qilib, Movarounnahr va Xurosonda o'z hokimiyatini o'rnatdi.

Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbeklar XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonni egallab, temuriy shahzodalar hukmronligiga chek qo'ydilar va bu ulkan hududda o'zlarining markazlashgan davlatiga asos soldilar. Bu davlat poytaxti avval Samarqandda bo'lgan bo'lsa, XVI asr o'rtalaridan boshlab Buxoroga ko'chiriladi. Shundan keyin bu davlat Buxoro xonligi deb ham atala boshladi. Butun XVI asr mobaynida hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab kelgan shayboniylar sulolasi hukmronligi o'zbek davlatchiligi tarixida katta ahamiyatga ega bo'lib, xuddi shu davrda o'zbek xalqining etnik shakllanishidagi uchinchi davr boshlandi. Dashti qipchoqlik o'zbeklar Movarounnahr va Xurosondagi mahalliy turkiy xalq o'zining azaliy qon-qarindoshlari bilan qo'shib ketdi va ularga ham o'zining nomini berdi.

Tarixiy manbalar va tadqiqotlarda XV asrning 20-yillarida Qipchoq dashtining Sharqiy yerlarida tashkil topgan, qirq yildan ziyodroq hukm surgan Abulxayrxon (1428—1468) hamda Movarounnahrda tashkil topgan Muhammad Shayboniyxon (1450—1510) davlatlarini ko'chmanchi o'zbeklar davlati deb atashgan. Ammo bu unchalik to'g'ri emas, chunki ushbu davlatlarning asosiy aholisi mol chorvachiligi bilan shug'ullangani holda, ular tarkibiga, shuningdek, Sirdaryoning quyi qismida, qisman Xorazm vohasining chekkalarida hunarmandchilik, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi urug' va qabilalar ham kirgan.

Shayboniylar davlatining ijtimoiy tuzumi

Shayboniylar davlatida xo'jalikning asosi dehqonchilik bo'lib, dehqonlar asosiy ishlab chiqaruvchi kuch edi. Mamlakatdagi tarqoqlik, to'xtovsiz urushlar mamlakat iqtisodini inqirozga, dehqonlarni esa qashshoqlanishiga olib keldi. Urush harakatlari natijasida soliqlar ko'paydi. Farg'ona va Andijon vodiylaridan dehqonlar qocha boshladi. Shayboniyxon va uning avlodlari - xonlar dehqonchilikni jonlantirish maqsadida soliqlarni ma'lum vaqtgacha kamaytirdi.

Dehqonchilikning har qaysisida o'ziga xos, ayrimlaridan pul hisobida, ayrimlaridan natura shaklida soliq olinardi. Masalan, paxtakorlardan «g'o'za puli» olingan.

Agrar munosabatlar eskicha qolib, yerlarning asosiy qismi mamlaka-i-podshoh yoki mamlaka-i-sulton deb atalgan, bu umumdavlat erlari bo'lib, uning egasi davlat boshlig'i - xondir. Bu yerlarga nafaqat ekinzorlar, balki shahar yerlari, bozorlar ham kirgan. Bulardan umumdavlat yeriga <<tashlandiq yerlar*, «ekin ekilmaydigan yerlar» ham kirgan va bu yerlardan foydalangan mahalliy oqsuyaklar, shu jumladan, ruhoniylar yerni dehqonlarga foydalanishga topshirgan. Dehqonlar ham davlatga, ham zodagonga soliq to'laganlar. Bu soliq «malvadjihat» deb atalgan. Bundan tashqari yana bir qancha kattayu kichik soliqlar yig'ilar edi. Jumladan, dorug'ash — soliq yig'uvchilar va viloyat hokimlari foydasiga, zakot — moliy boshiga, umuman mol-mulkdan olinadi. Zabitona — hukmdor foydasiga maxsus soliq; tanobona — bog' va bog'chadan olinadi; madadi lashkar - harbiy soliq. Soliqlar hajmi har yerda, har davrda turlicha bo'lgan.

Zodagonlar egallagan davlat yerlarining shakllari har xil: suyurg'ol, iqta, tanho va boshqalar edi. Suyurg'ol hukmron sulola a'zolari, yirik davlat arboblari va harbiy qo'mondonlarga berilib, ular yerni to'lig'i bilan o'zlari boshqarar va soliqlar yig'ib olar va bir qismini davlat xazinasiga topshirardilar. Suyurg'ol egalari g'oyat katta siyosiy huquqqa ega bo'lishgan. XVII asrdan boshlab suyurg'ol xonga sodiqligi uchun din arboblari, shoirlar, olimlarga mukofot sifatida beriladigan bo'ldi.

XV asrda temuriylar davrida mavjud bo'lgan yerga egalik shakli - iqta saqlanib qoldi. Bu erlar hukmron xon avlodlariga, yirik davlat va harbiy arboblarga berilgan. Iqta hajmi har xil bo'lib, iqta egalari - iqtadorlar o'zlarining harbiy kuchlariga ega bo'lgan. XVI asrdan boshlab O'rta Osiyoda yangi yer egaligi tanho, kichik xizmatkorlarga beriladigan yerlar paydo bo'ldi. Tanho hajmi — tanhodorlar xizmatiga yarasha — bir necha uydan yoki bir necha qishloqlardan olinishi mumkin edi. Tanhoga ekin ekiladigan yerlarga emas, balki tegirmon, moyjuvozlardan keladigan daromadlar ham qo'shib berilgan.

Yerning kichik va yirik zodagonlarga, amaldorlarga har xil shaklda tarqatib berilishi davlat xazinasidagi daromadni kamaytirdi va xon hokimiyatini zaiflashtirdi, mamlakatda tarqoqlik kuchaydi.

Yer egaligining alohida ko'rinishini vaqf yerlar tashkil qilgan. Vaqf yerlar xon tomonidan musulmon ruhoniylariga mos qilib beriladigan yerlar bo'lib, bu yerlardan kelgan daromadlar ko'pincha qozi kalonlarga, mutavallilarga (vasiylarga) tushardi. Vaqfga tarqatilgan yerlardan tashqari mulklarning hajmi ba'zan katta miqdorni tashkil qilardi.

Shayboniylar davridagi aholining asosiy qismini dehqonlar, yarim ko'chmanchilar va qisman ko'chmanchi—chorvadorlar tashkil etardi. To'xtovsiz o'zaro to'qnashuvlar mehnatkash aholining turmush darajasiga salbiy ta'sir

qildi. Dehqonlarni ezishning asosiy shakli — davlat, vaqf va mulk yerlarini ijaraga berishdan iborat edi. Bu yer dehqonning merosi hisoblansa ham yer egasi xohlagan vaqtda tortib olishi va boshqaga sotishi mumkin edi. Shuning uchun dehqon mehnat unumdorligini oshirishdan manfaatdor emasdi. Undan tashqari, dehqonlar uchun o'z mahsulotlarini bozorga chiqarib sotish ko'p qiyinchiliklarni bartaraf etishni talab qilardi.

Jamiyat hayotida, davlat boshqaruvida tutgan o'rni, mavqeyiga qarab quyidagi bir nechta ijtimoiy tabaqalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- Oliy tabaqa. Unga xon va uning yaqinlari, o'zbek sultonlari, yirik saroy amaldorlari (vaziru vuzaro) kirgan. Davlat boshqaruvini ana shu ijtimoiy tabaqa amalga oshirgan.

- Umaro. Harbiy-ma'muriy amaldorlar, yirik sarkardalar, viloyat hokimlari, qo'shin va qabila boshliqlari. Mahalliy boshqaruv ular qo'lida bo'lgan.

- Ulamolar. Yirik din peshvolari, shayxlar, xojalar. Ular nafaqat diniy, balki dunyoviy boshqaruvda ham faol ishtirok etganlar.

- Fuzalo. Jamiyat madaniy-ma'naviy hayotini aks ettirgan ijtimoiy tabaqa: olimlar, shoirlar va boshqalar.

- Raiyat (fuqaro). Jamiyatda asosiy ishlab chiqaruvchi, moddiy boylik yaratuvchi, xazinaga soliq to'lovchi ijtimoiy tabaqa bo'lib, ularga do'kondorlar, hunarmandlar, o'rtahol dehqonlar va chorvadorlar, yollanib ishlaydigan aholi kirgan.

- Qullar. Bu davrda qulchilik saqlanib qolingan bo'lib, qullarni asosan harbiy talonchilik yurishlari paytida asirga tushirilgan, o'lja qilib olingan kishilar tashkil etgan. Ma'lum haq evaziga ular ozod bo'lishi mumkin bo'lgan. Qullar mehnatidan saroyda, yirik amaldorlar va ulamolar xo'jaliklarida foydalangan.

Shayboniylar davlati boshqaruvining tashkil etilishi

Shayboniylar davrida davlatning ma'muriy tuzilishi ham o'ziga xos edi. Hokimiyat tepasida xon turardi. Xon taxtga taklif qilingan vaqtda u oq kigizga o'tqazilib to'rt tomonidan eng mo'tabar va nufuzli zodagon ko'tarib borardi.

Davlatdagi eng oliy hokimiyat xonga tegishli bo'lib, u qonunlar chiqarish, ularning ijrosini nazorat qilish, o'lim jazosi berish vakolatlariga ega edi.

Xonlikning siyosiy tizimida, boshqaruvda Amir Temur va temuriylar davrida qaror topgan tartib-qoidalar, xususiyatlar bilan birga ko'chmanchi o'zbeklar davlatiga xos an'analar ham mavjud edi. Davlat boshqaruvida islomiy shariat va odat qonun-qoidalariga amal qilingan. Davlatni boshqarishda xon saroyidagi oliy darajali amaldorlardan tashkil topgan markaziy boshqaruv va viloyat hokimlari qo'lidagi mahalliy boshqaruv asosiy o'rin tutib, ular mamlakatning amaldagi haqiqiy egalari edilar. Ular yordamida va bevosita ishtirokida xon ma'muriy boshqaruvni amalga oshirardi.

Markaziy boshqaruv davlatning ichki va tashqi hayotiga bog'liq barcha masalalarni hal qiladigan dargoh — saroy devonida jamlangan edi. Davlatning oliy darajali amaldorlari a'zo bo'lgan va odatda bosh vazir tomonidan boshqariladigan bu mahkama mamlakatning siyosiy, moliyaviy, harbiy, tashkiliy va boshqa masalalarini ko'rib chiqar edi. Bu yerda qabul qilingan qarorlar xonning tasdig'i bilangina kuchga kirar va hayotga joriy etilardi.

Xondan keyingi o'rinda **otaliq** mansabi turgan. U xonning murabbiysi, homiysi, maslahatchisi bo'lish bilan birga birinchi vazirlik lavozimini ham bajargan. Keyinchalik esa unga Zarafshon daryosi suvini boshqarish vakolati ham yuklangan. Undan keyin turadigan devonbegi mansabidagi kishi moliya va soliq ishlarini yuritish bilan shug'ullangan.

Shayboniylar davrida quyidagi oliy martabali davlat lavozimlari mavjud edi: Ko'kaldosh (bir onadan sut emgan ma'nosida) muassasalarni boshqarar hamda butun mamlakatdagi xonning do'stlari va dushmanlari haqida ma'lumotlar to'plovchi shaxs; mushrif — xon ma'lum shaxslarga in'om etadigan ashyolarni ro'yxatga olib boruvchi hamda soliqlar yig'ilishini boshqaruvchi shaxs; qushbegi — xonlar va sultonlar shikorga" chiqqan paytda ov anjomlarini nazorat qiluvchi shaxs; munshi (mirza) — xonning farmonini yozuvchi shaxs. Bulardan tashqari Shayboniylar davlatida mirshab, dodxoh (aholidan shikoyat tinglovchi shaxs), miroxo'r (otxona boshlig'i), parvonachi (yorliq topshiruvchi shaxs) kabi lavozimlar ham muhim ahamiyatga ega edi.

Davlatda amaldorlardan tashqari ruhoniy zodagonlar ham hukmron

sinf toifasiga kirardi. Ulamolarhing bir qismi o'zlarini Muhammad payg'ambar avlodlari — sayyidlar deb hisoblar edilar, bir qismi o'zlarini Muhammad payg'ambarning choryor xalifalari — Abubakr, Umar, Usmon va Ali avlodlari deb hisoblardilar va ular xo'jalar deb atalardi. XVI asrning o'rtalariga kehb xo'jalarning obro'yi nihoyatda oshib ketdi, hatto kimning xon bo'lishi ham ularga bog'liq edi. Xo'jalar orasida eng obro'lilari jo'ybori shayxlar edi.

Davlat boshqaruvida harbiy-ma'muriy amaldorlardan tashqari, ulamolar, din peshvolari, shayxlar va xo'jalarning, xususan, shayx-ul-islom, qozi kalon, mufti kabi diniy mansab egalarining ham ta'siri katta bo'lgan. Bu davrda, ayniqsa, Buxoro yaqinidagi Jo'ybor qishlog'idan chiqqan xo'jalarning mavqeyi juda oshib ketdi.

Mahalliy boshqaruv viloyat hokimlari qo'lida bo'lib, ular ham o'z boshqaruv tizimiga ega bo'lgan. Unga qo'shinga boshchilik qiladigan, aholidan soliqlarni yig'ib oladigan, shariat qonunlarining to'g'ri bajarilishini nazorat qiladigan amaldor (rais)lar kirgan. Viloyatlar o'z navbatida kichik ma'muriy birliklar: tuman, kasaba va mavzelarga bo'linib idora qilingan. Mahalliy boshqaruvning eng quyi bo'g'ini oqsoqol (kalontaron) tomonidan boshqariladigan qishloq jamoalari edi.

Buxoro xonligining bu davrdagi asosiy ma'muriy birligi viloyat (ulus) bo'lib, manbalarda Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Hisor, Balx, Termiz, Karmana, Qorako'l, Miyonko'l, Shosh (Toshkent), Turkiston, Farg'ona, O'ratepa, Marv kabi viloyatlar tilga olinadi. Poytaxt shahar va unga tegishli tumanlar xonning o'zi tomonidan boshqarilgan. Viloyat hokimlari xon tomonidan tayinlangan. Odatda bunday yuksak mavqega xonning yaqin va ishonchli kishilari, qarindoshlari, yirik qabila boshliqlari, harbiy yurishlarda o'zini ko'rsatgan o'zbek sultonlari muayassar bo'lgan. Shuni alohida aytib o'tish kerakki, xonlikning davlat chegaralari doimiy bo'lmay, tez-tez o'zgarib, kengayib yoki qisqarib turgan. Ba'zi viloyatlar tashqi va ichki siyosiy vaziyatga qarab markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ygan va ularni qayta bo'ysundirish uchun harbiy yurishlar olib borilgan.

Shayboniylar qo'shini asosan otliq va piyoda askarlardan tashkil topgan.

Qo'shin tarkibi, uning jangovar saflanishi, jang qilish tartibi Chingizxon va Amir Temur qo'shinlari harbiy tuzilishi, urush taktikasiga asoslangan bo'lib, unga Shayboniixon davrida ko'chmanchi o'zbeklarga xos bo'lgan bir qancha yangi jang usullari kiritildi. Xususan, Bobur Mirzo Shayboniixon qo'shini «Tulg'ama» jang usulini mukammal o'zlashtirganliklari haqida ma'lumot beradi.

Shayboniylar qo'shini asosan qalb (qavl) deb ataluvchi markaziy qism, barong'or (o'ng qanot) va javong'or (so'l qanot) qismlaridan

hamda xirovul (qo'shinining orqa qismi)dan tashkil topgan. Ularga xonning o'zi va tajribali o'zbek sarkardalari boshchilik qilgan. Qo'shinning qanotlariga boshchilik qilgan sarkarda o'g'lon deb yuritilgan. Qo'shin oldida manglay (avangard) deb ataluvchi harbiy qism yarim doyra shaklida saf tortib borgan. Uning oldida esa tez harakatlanuvchi kichik jangovar qism — ilg'or bo'lgan. Shayboniylar qo'shinida umumiy qism oldida boruvchi «Qorovul» deb atalgan maxsus qism, qo'shinning o'ng va so'l qismlari oldida boruvchi kichik g'o'l deb yuritilgan bo'linmalar va ortidan boruvchi maxsus yordamchi bo'linma — chanoh bo'lgan.

Qo'shin tarkibida tug'chi qism, ya'ni bayroq ostida ehtiyotda turuvchi (tug'ni qo'riqlovchi) 20—30 ming kishilik jangovar harbiy bo'linma hamda zabongiri, ya'ni dushman tomonidan yashirin ravishda «til» tutib keluvchi maxsus bo'linma va xabargiri — dushman to'g'risida umumiy ma'lumot keltiruvchi bo'linmalar ham bo'lgan.

Harbiy yurishlar paytida xon uchun rasmiy qabul marosimlari o'tkaziladigan maxsus joy — bargoh hozirlangan. Qo'shinda saralangan o'zbek navkarlaridan tuzilgan xonning qo'riqchilari ham katta rol o'ynagan.

Shayboniylar qo'shini ham Chingizxon va Amir Temur qo'shinlaridek, 10 minglik korpuslar — tumanlarga bo'lingan. Unga no'yon deb ataluvchi harbiy sarkarda boshchilik qilgan. Tumanlar o'z navbatida minglik, yuzlik, o'nliklarga bo'lingan.

Qo'shinni jangga hozirlash, ularning maoshini to'lash va boshqa tashkiliy ishlar bilan maxsus amaldor — tavochi shug'ullangan. Qo'shinni qurol-yarog' bilan ta'minlashga mas'ul bo'lgan amaldor — jevachi bo'lib, u xonning qurol-aslahalariga ham javobgar bo'lgan.

Harbiy amaldorlar va navkarlarga xazinadan beriladigan yillik maoshdan tashqari harbiy yurishlar paytida qo'lga kiritiladigan o'ljadan ham berib turilgan.

Shayboniylar davlati huquqining asosiy belgilari

Shayboniylar davlati islom davlati edi. Shu sababli unda islom huquqi asosiy huquq manbayi hisoblangan. Shuningdek, odat huquqi va xonlarning turli farmonlari ham huquq manbalarini tashkil qilgan. Huquq manbalari orasida odat huquqining ahamiyati ancha katta bo'lgan.

Muhammad Shayboniixon markazlashgan davlatni tuzish bilan birga unda huquq-tartibotning mustahkamlanishiga ham e'tibor beradi. Tarixchi Ro'zbexon Isfaxoniy «Mehmonnomayi Buxoro» asarida yozishicha, ungacha Samarqand atrofidagi katta yo'llarda talonchilar va zo'ravonlar ko'payib, hatto Samarqanddan Turkiston yo'li bo'ylab «xon hazratlarining asrga tatigulik davlati paydo bo'lgunga qadar to'rt

farsax uzoqlikda joylashgan Aliobodga biror kishi bora olmay qolgan». U davlat yo'llarini ana shu talonchi va bosqinchilardan tozalab, yo'llarning xavfsizligini ta'minlaydi. Muhammad (Shohbaxt) Shayboniixon o'qimishli, shariat huquqi bobida o'z zamonasining bilimdon kishilaridan bo'lganligi uchun qonunchilik va yuridik masalalarni ulamolar bilan maslahatlashib hal etishga e'tiborli bo'lgan. Uning huzurida hech qachon shariat huquqi va qonunlariga zid majlis bo'lmagan.

Isfaxoniy xonning topshirig'iga binoan 1513—1515-yillarda unga bag'ishlab davlatni boshqarishga oid qisqa hajmli axloqiy-yuridik «Suluk al-muluk» — «Podsholarning xulq-atvorlari» nomli qo'llanma yozadi.

Unda davlat ishlari, musulmonlar bilan o'zaro munosabatlarda, dorug'alar tayinlashda, xiroj, ushr, juz'ya kabi soliqlar yig'ib olishda nimalarga asoslanish lozimligi yoritib berilgan. 15 bobdan iborat mazkur asarda mansabdorlarni tayinlash, ularning huquq va majburiyatlari, soliqlarni yig'ish tartibi, qo'zg'olonlarni bostirish haqidagi qoidalar keltirilgan.

Ashtarxoniya davridan Subxonqulixon davrida (1680—1702) ham uning farmoniga ko'ra turli yuridik masalalarni hal etish uchun qabodiyonlik muftiy tomonidan musulmon huquqining asosiy qoidalaridan iborat to'plam tuzilgan.

Garchi Markaziy Osiyoda huquqning asosiy manbayi shariat bo'lsa-da, u odat huquqining yashashiga chek qo'ya olmagan edi. Ilmiy adabiyotlarda huquqiy odatlar va huquqiy bo'lmagan odatlar bir-birlaridan farqlanadi. Davlat tomonidan tan olinib, mustahkamlangan va o'z sanksiyasiga ega bo'lgan odatlarga yuridik odatlar hisoblanadi.

Akademik V.V.Bartoldning ko'rsatishicha, turkiy tilda xalq ma'nosini «budun» degan so'z anglatib, «to'ra»

davlat ma'nosida ham ishlatilgan. «To'ra» — qonun bilan birlashgan xalq ommasi, qonun degan ma'nolarni anglatgan.²

Markaziy Osiyoda hukmron sulola bo'lgan turk-o'zbek o'troq va chorvador xalqlari orasida juda ko'p turli odatlar, ayniqsa, davlat huquqiy odatlari mavjud bo'lib kelgan.

Turkiy xalqlarning davlat huquqiy odatlari xon ko'tarish, voris tanlash, vassallikni rasmiylashtirish kabilarni tashkil qilib, ularning paydo bo'lishi eng qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Turkiylar xonni taxtga o'tkazishda maxsus marosim o'tkazganlar: amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tkazib, quyosh yurishi bo'ylab to'qqiz marta aylantirishgan.

Temur davrida ham davlat boshlig'ini saylashda shunday odat bo'lgan.

Oq kigizga o'tqazib xon ko'tarishdek turk odati o'zbeklarda XIX -XX asrlarda ham mavjud bo'lgan.

Ko'rinib turibdiki, xonlik - davlat boshlig'i mutlaq vorislik bilan emas, ma'lum ma'noda nasabli va mansabli kishilar kengashida tanlanib, saylanib, keyinchalik huquqiy odat bilan rasmiylashtiriladigan lavozim bo'lgan.

Turk xalqlarida taxtga vorislik masalasida uni egallash tartibi bo'yicha ham o'ziga xos odat bo'lgan.

Bu odat «zinapoya usuli» deb atalib, mohiyati shundan iborat bo'lganki, ota vafot qilganidan keyin o'g'il taxtga vorislik qila olmaydi, balki vafot qilgan xonning ukasi bo'lmagan taqdirdagina o'g'li da'vogar bo'lishi mumkin. Shu odat Shayboniy o'zbeklarida ham saqlanib qolgan.

Tarxonlik instituti yirik askarboshi, mansabdor shaxslar, ba'zan fuqarolarning bir guruhiga beriladigan odat huquqidan kelib chiqqan institut bo'lib, keyinchalik ulardan maxsus imtiyozli tabaqa — tarxonlar vujudga kelgan.

O'tmishda jangovor, harbiy harakatlarda mohir bo'lgan turkiy xalqlarda **harbiy odatlarning** ustuvor mavqeyi bois harbiylar hayotiga oid ayrim masalalar odat huquqlari bilan tartibga solingan. Jumladan, dasht o'zbeklarida biron-bir xursandchilik munosabati bilan katta bayramlar uyushtirish, undan keyin janqi (yoki chang'i) qurish va unda yaqin orada bo'ladigan muhim rejalarni, masalan, biror davlatga qarshi urush harakatlarini olib borishni muhokama qilish odati bo'lgan.

O'zbek qo'shinlarida garovga olib turish ham juda keng qo'llanilib, garovga olingan shaxslarni o'ldirish, qul qilish, sotib yuborish yoki boshqa shaxslar bilan kelishib, qo'yib yuborish mumkin bo'lmagan. Garovga olish ba'zi hollarda «oq uylik qilib olib ketish» deb atalib, uzoq muddatlarga — oylar va yillarga cho'zilgan.

Markaziy Osiyo musulmon aholisi orasida islomga umuman aloqasi bo'lmagan odatlarning ham mavjudligi ko'zga tashlanadi. Masalan, dehqon don ekinlarini o'rib, yanchib bir uyum xirmon qilgach, bu uyum sarkorning kelishiga qadar daxlsiz hisoblangan. Uning vazifalaridan biri g'allaning soliq sifatida olinadigan qismini o'lchashdan iborat edi. Ammo, odatga ko'ra, sarkor o'z vazifasiga kirishmasidanoq don yetishtirgan dehqon uning bir qismini o'z qishlog'iga yoki mahalla masiidiga yoxud o'zi e'tiqod qiladigan biror mozar shayxi hissasi (haqqi-ulli)ga ajratgan. Qur'onda bu haqda hech narsa deyilmagan bo'lsa-da, yangi yetishtirilgan hosil shu yo'l bilan poklab olinadi, deb hisoblangan. Vaqt o'tishi bilan Markaziy Osiyoda Xudo yo'liga olinadigan bu ushrlar solig'i xiroj va tanob kabi oddiy davlat soliqlariga aylandi, birinchisi ekin maydonlaridan, ikkinchisi bog'lardan, uzumzorlardan, poliz va bedazorlardan olingan hosilning beshdan bir, hatto uchdan bir qismigacha to'g'ri kelgan.

Har bir madrasa (oliy diniy o'quv yurti) unga asos solgan kishi tomonidan berilgan yoki aholi o'z xohishi bilan in'om etgan va ko'p hollarda qo'zg'almas mulk tarzida bo'lgan vaqfga ega bo'lgan. Vaqfni boshqarish mutavallilarga topshirilgan bo'lib, ular mulkning foydalanilishi, qo'riqlanishi, ijaraga berilishi, vaqf daromadlarining bo'linishi ustidan nazoratni amalga oshirganlar. Ko'pincha, daromadning taqsimlanishi vaqfni vasiyat qilgan shaxs tomonidan tuzilgan vaqfnomada ko'rsatilgan. Ana shu yorliqqa asosan, mutavalli vaqf mulkning bir yillik yangi daromadidan undan bir hissasini xizmat haqiga olgan. Shu bilan birga, madrasa mutavallilarining ishini asta-sekinlik bilan nazorat qilish maqsadida bosh mutavalli mansabi joriy qilindi, ammo ularning maoshi to'g'risida gapirilmaydi. Hukumat unga maosh to'lamagan, odatga ko'ra, mutavalliboshi o'ziga bo'ysungan har bir mutavalli yillik daromadining o'ndan bir qismini olgan.

Turk xalqlarida oila-nikoh munosabatlari shariat huquqi bilan tartibga solingan, ammo shunga qaramasdan, bu borada ham ko'pgina odatlar mavjud edi. Jumladan, oilaga, xotinlarga til tekkizish katta gunoh hisoblangan. Hatto xotin-qizlarning ismlari talaffuz qilinmay, har birini boshqa bir ibora bilan atashgan. Masalan, xotinlarni bosh farzandining ismi bilan chaqirish odati bizgacha saqlanib qolgan. «Xotinlarga til tekkizish chig'atoylarda va turk qabilalarida eng katta gunoh bo'lib, oila haqiga qilingan xiyonatdan ham azimdir.» Bu qadimiy odat barcha turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar ongidan hozirgacha chuqur joy olib kelmoqda.

Turkiy oilalarda vafot etgan akaning oilasini saqlab qolish, bolalarini boqib, katta qilish uchun uning beva qolgan xotiniga ukalaridan biri uylangan. Bu eski odat hatto turkiy xalqlarning qadimgi avlodlari — xunnlarga borib taqaladi.

Qishloq xo'jaligiga oid odatlar suv, yer o'lchamlari, ularni yuritishda odat huquqiga rioya qilish, hamma joyda yagona, hatto bir odatga emas, qaysi jug'rofiy hududda qanday odat bo'lsa, o'shanga rioya qilish haqidagi ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan.

Qovun sotish. Poliz boshida qovun sotish odat bo'lmay, u yerga kelgan kishi to'ygunicha yeb ketishi rasm bo'lgan, olib ketishi mumkin emas edi. Bu haqda «Boburnoma»da ham ma'lumot bor. Jumladan, Bobur Andijon qovunlarini maqtab: «Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas», — deb yozadi.²

Yurtchilik odati. Bu odat qarzini to'lay olmagan qarzdorning qarzlarini uning qarindoshlari o'zaro bo'lib olib, to'lashlari bilan belgilanadi. Bundan bosh tortgan qarindosh lozim hollarda o'zi ham ana shunday yordam olish huquqidan mahrum bo'lgan.

O'zaro yordam. O'zbek-qozoqlarda amalda bo'lib, **jilu odati** deb yuritilgan. Bu qahatchilik yoki tabiiy ofat oqibatida o'z mol-holini yo'qotgan, qiynalib qolgan qarindoshlarga qoramollar berib yordam ko'rsatish odatini bajarishdan bosh tortgan qarindosh zarur bo'lganda o'zi ham shunday yordamdan mahrum etilgan.

Hamkorlik (o'rtoqlik) odati — jamoa yoki qarindoshlar o'rtasida ko'proq qo'l mehnati talab qiladigan ishlarni bajarishda, masalan, beda o'rish, quduq yoki hovuz qazish, uy-joy qurishda (hashar deyiladi) yordam ko'rsatishdan iborat. Undan bosh tortish, o'z navbatida, shunday yordam olish huquqidan mahrum qilgan.

Davlat va jamiyat hayotini tartibga soluvchi muhim manbalardan bo'lib xizmat qilib kelgan o'zbek 6"dat huquqi normalari vaqt o'tishi bilan o'z o'rnini zamonaviy huquq qoidalariga bo'shatib berdi. Ular o'rnini turli qonunlar egalladi.

Turkistonning o'rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy va huquqiy tarixini o'rganishda XV-XVI asrlardagi **Samarqand (vaqf) hujjatlari** to'plami diqqatga sazovor manbalardandir.

Hujjatlar to'plami mazmuniga ko'ra, o'sha davrdagi fuqarolik huquqiy munosabatlari, xususan, vaqf mulkining huquqiy holati hamda uning sud va davlat puli bilan himoya qilinishi masalalari, ish yuritish hamda hujjatlarning shakllarini o'rganishda muhim manba sifatida ishonchli ma'lumotlar beradi.

O'zbekiston davlati va huquqi tarixiga oid yuridik hujjatlar orasida eng ko'p tarqalganlari vaqfnomalar bo'lib, yuzlab yillar o'tganligiga qaramay, bizgacha hatto ularning asl nusxalari yetib kelgan. Ular orasida «Vaqfnoma» yoki «Hazrat Shayboniyxon vaqfnomasi» deb ataluvchi hujjat o'zining davri, ta'sis etilishi, shartlari va tuzilishi jihatidan alohida ajralib turadi, u bizgacha yuz sahifadan ortiq kitobcha shaklida muqovalangan holda yetib kelgan murakkab tuzilishdagi hujjatdir.

Vaqf mulklarini boshqarish jarayonida ularni hissador foydalanishi uchun ijaraga berish orqali daromad olish mumkin bo'lgan. Bunda vaqf mulkining ijarasi uch yildan oshmasligi, shuningdek, ijara haqi belgilanganidan oshiq yoki kam bo'lmasligi lozim edi. Mazkur hujjatning o'ziga xos shartlari ham bor. Masalan, ishlanadigan yerlar har qanday davr va vaqtda ham xonlar, sultonlar, amirlar xizmatida bo'lgan kishilar, suyrug'oldan foydalanuvchi amaldorlar tomonidan ishlanishi mumkin bo'lmagan.

Vaqf mulkidan keladigan daromadlar shu mulkni rivojlantirish, kengaytirishga, madrasalarni ta'mirlash, ashyolar bilan ta'minlashga, mudarrislar, talabalar, hofizlarga maosh tayinlashga sarflangan. Hujjatning so'nggi, tasdiqlovchi qismida har o'n yilda xon huzurida — bosh qozi, shayxulislom hamda o'sha davrning taniqli kishilari oldida uning aslidan nusxalar ko'chirilib, yangitdan tasdiqlanishi lozimligi ko'rsatilgan. Bunda vaqf ta'sis qilish vaqtida qo'yilgan shartlar o'zgarmasligi mustahkamlangan.

Shayboniy davlati va undan keyingi ijtimoiy-siyosiy tuzum huquqiy munosabatlarini o'rganishda shariat huquqi bilan bir qatorda dunyoviy sud-notarial hujjatlarining to'plamlari katta rol o'ynaydi. Bular ichida «Majma' al-vasoiq», ya'ni «Vasiqalar to'plami» ham o'ziga xos o'ringa ega. Bunda 1588—1591 -yillarda tuzilgan 735 ta sud-notarial hujjati jamlanib, u ko'pgina ijtimoiy-siyosiy hamda yuridik masalalarni o'z ichiga oladi.

To'plamda shogirdlikka oid 25 ta hujjat bo'lib, ularning mohiyati shundaki, shogirdlik ijtimoiy-siyosiy masalalarni o'rganishda katta ahamiyat kasb etgan. Shuni aytish kerakki, usta kasb o'rgatishga shoshilmagan. U fотиha berish marosimini ataylab kechiktirib, shogirdning kuchidan imkon boricha ko'proq foydalangan. 679 hujjat — farzandlikka berish vasiqasida ko'rsatilishicha, ota-ona o'z farzandini muallimning oldiga olib borib, «bolaga otaliq ko'rsatib, unga tarbiya, xat-savod bering, shariat qoidalarini o'rgating», deya ta'lim haqi, bolaning kiyinishi va kundalik ovqatlanishi uchun zarur pul bergan. Bir yarim-uch dinor miqdoridagi bu pulning bir qismini muallim bolaning kiyinishi va ovqatlanishi uchun sarflasa, qolgan qismini «ta'lim haqi» deb o'ziga olib qolgan. Bu hujjatdan ko'rinib turibdiki, o'sha paytda shogirdlikka berish, o'g'il qilib olish masalalarini huquqiy tartibga soluvchi maxsus qonunlar bo'lmagan, shartnomalar bu kabi yoshlar kuchidan, mehnatidan xohlagancha foydalanishga imkon bergan. Juda ko'p hujjatlar qullikni bekor qilishning turli yo'llariga oid bo'lib, mazkur hujjatlarga ko'ra, bu yo'llar quyidagilardan iboratdir.

Ma'lumki, qullikda yashagan ota-onadan tug'ilgan bola ham xo'jayinning quli hisoblanib, boshqa qullardan farqli o'laroq, bunday qullar «xonazot qullar» deb atalgan. Xonazot qul va cho'rilarini xo'jayinlar birovga hadya etishi, ijaraga va har xil yumushlarga berishi mumkin bo'lgan, ammo uni sota olmagan. '

Xonlikda jinoyatni aniqlovchi va jazo beruvchi asosiy mahkama islomiy shariat qonun-qoidalariga asoslanib ish tutuvchi qozilik idoralari edi. Davlatdagi oliy sudya Qozikalon bo'lib, viloyatlardagi jinoyatlarni jazolash viloyat qozilari qo'lida bo'lgan. Oliy jazo — o'lim hukmini faqat xonning maxsus farmoni bilan amalga oshirganlar. Aybdorni aniqlashda, shariat qonunlariga asosan, ikki kishining guvohiigi yetarli

bo'lgan. Viloyatlarda, tumanlarda jinoyat ishlarini viloyat hokimi nazoratida mahalliy qozilar olib borgan. Jinoyatchilarga gunohiga qarab o'lim jazosi, ma'lum muddatga (ko'p hollarda umrbod) zindonga tashlashdan tortib tan jazosi berish (darra urish, barmoqlarni kesib tashlash va boshqalar), sazoyi qilish, qoziqqa o'tkazish kabi jazo choralari ham qo'llanilgan. Aybdorlarga jazo berish ko'pincha bozor oldidagi maxsus maydonda - aholi ko'z o'ngida amalga oshirilgan.

Harbiylar sodir etgan jinoyatlar va jazo turlari maxsus harbiy sudyalar — qozi askar va mufti askar tomonidan ko'rib chiqilgan.

Mol-mulk bilan bog'liq jinoyatlar, o'g'irlik, shariat qonunlariga rioya , qilmaganlik (ichish, chekish, qimor o'ynash, zino bilan shug'ullanish va boshqalar) uchun beriladigan jazolar turi ko'pincha amaldorlarning xohish-irodasiga bog'liq bo'lib, ma'lum jinoyatlar uchun aniq jazo oldindan belgilab qo'yilmaganligi, sud ishlarida poraxo'rlik, mansabni suiiste'mol qilishga yo'l ochib berardi.

Bu davrga oid hujjatlarda (Jo'ybor shayxlari arxivi, Samarqand qozihk idorasi hujjatlari va boshqalar) turli fuqarolik ishlari, huquqiy-ma'muriy jinoyatlar, tartibbuzarliklar va ularga nisbatan qo'llaniladigan jazo choralari haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Masalan, Buxorodagi Katta G'oziyon va Kichik G'oziyon madrasasiga tegishli hujjatlarda (1535) madrasada o'qish va hujrada yashash tartib-qoidalarini buzgan talabalarga quyidagi jazo choralarining ko'rihshi qayd etilgan. Agar talaba darslarga bir oy sababsiz qatnashmasa, uni hujradan mahrum qilishgan, agar talaba dangasaligi sababli darslarni yaxshi o'zlashtira olmasa va bir bosqichdan ikkinchi bosqichga o'ta olmasa, unga nafaqa to'lash bekor qilinib, hujra tortib olingan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Shayboniylar davlatining vujudga kelishi haqida gapirib bering.
2. Shayboniylar davlatining ijtimoiy tuzumi qanday bo'lgan?
3. Shayboniylar davlatidagi ijtimoiy tabaqalarni sanab bering.
4. Shayboniylar davlati boshqaruvi qanday shaklda tashkil etilgan?
5. Shayboniylar davlatida harbiy boshqaruv qanday bo'lgan?
6. Shayboniylar davlati huquqining asosiy belgilari haqida gapirib bering.
7. Shayboniylar davrida huquqiy odat qanday shakllarga bo'lingan?
8. «Vasiqalar to'plami» sud-notarial hujjatlarining ahamiyati haqida gapirib bering.

19-MAVZU: ASHTARXONIYLAR DAVLATI VA HUQUQI

1. Ashtarxoniylar hukmronligining o'rnatilishi.
2. Ashtarxoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy tuzumda yuz bergano'zgarishlar.
3. Ashtarxoniylar davlati huquqining asosiy belgilari.

Ashtaraoniylar hukmronligining o'rnatilishi

1598-yilda Abdullaxon vafot etgach, shayboniylar o'rtasida toju taxt uchun kurash boshlanib, bu kurash oxir-oqibat mazkur sulolaning butunlay qirilib ketishiga olib keldi.

Buxoro xonligi taxtiga vorislikka shayboniy urug'lardan hech kim qolmagan edi. Ana shunday bir paytda Buxoroda amirlar kengashib, 1554-yili ruslarning Ashtarxonni (Astraxan, ya'ni Hojitarxon xonligini) istilo qilishi davrida Buxoroga qochib kelgan Yormuhammadxonning o'g'li Jonibek sultonni (u Abdullaxonning singlisiga uylanganligi tufayli shayboniylarga kuyovdosh edi) xon qilib ko'tarmoqchibo'ldilar. Jonibek in'om qilingan taxtdan bosh tortdi. Amirlar uning katta o'g'li Dinmuhammadni xon qilib ko'tardilar. Bu vaqtda u Obivardda edi. U Buxoroga kelayotib yo'lda halok bo'ldi. Shundan keyin uning ukasi Boqimuhammad xon qilib ko'tarildi. Jonibekning uchinchi o'g'li Valimuhammad taxt vorisi (valiahd) deb e'lon qilindi va Balxga noib qilib yuborildi.

Ana shu tariqa, 1599-yilda Movarounnahrda yangi sulola — ashtarxoniylar — «joniylar» (joniylar norm" urug' boshlig'i Jonibekning nomidan olingan) sulolasi tashkil topdi.

Bu davlatda rasman oliy hokimiyat Jonibek Sulton qo'lida bo'lib, uning nomidan tangalar zarb etilgan, uning nomi xutbaga qo'shib o'qilgan.

Boqi Muhammad xonlikdagi ichki siyosiy nizolarga chek qo'yishga harakat qildi, xonlikning shimoliy chegaralarini ko'chmanchi qabilalardan himoya qilish choralari ko'rdi. Balx viloyatidan eronliklarni haydab chiqarib, u yerga ukasi Vali Muhammadni hokim etib tayinladi. Lekin XVII asr boshlarida Buxoro xonligi hududi Abdullaxon Ikkinchi davridagiga qaraganda juda qisqarib ketgan edi. Ashtarxoniylar Xorazmni va Xurosonning katta qismini butunlay qo'ldan boy berdilar. Toshkent uchun qozoq sultonlari bilan ko'plab urushlar olib borishga to'g'ri keldi.

Boqi Muhammaddan so'ng taxtga Vali Muhammad o'tirdi. Uning qisqa hukmronligi davrida (1606-1611) ichki kurashlar yanada kuchaydi, yirik o'zbek qabilalari beklari iqtisodiy-siyosiy jihatdan katta kuchga ega bo'lib, xon hokimiyatiga bo'ysunmas edilar. Markaziy hokimiyat mamlakatda vaziyatni nazorat qilolmas, hududiy yaxlitligini ta'minlay olmas edi. Yangi xonning markaziy hokimiyatni kuchaytirishga bo'lgan intilishi unga qarshi fitna bilan yakunlandi va taxtni Boqi Muhammadning o'g'li Imomqulixon egalladi. U o'zining nisbatan uzoq davom etgan hukmronligi davrida (1611-1742) xonlikda hukm surayotgan o'zaro feodal urushlarga chek qo'yishga va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga muvaffaq bo'lgan bo'lsa-da, Xuroson va Xorazmni qayta qo'lga kiritish o'rnini qayta tiklash uchun qozoqlar, qalmiqlar, mo'g'ullarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bordi va xonlik hududini shimoli-sharqqa kengaytirdi. Bu davrda xon hokimiyatining mavqeyi oshdi, ichki vaziyat birmuncha yaxshilandi. Lekin undan keyin taxtda o'tirgan Nodir Muhammadxon (1642-1645), Abdulazizxon (1645— 1681) va Subxonqulixon (1681-1702) davrida mamlakatda siyosiy vaziyat yana izdan chiqdi. Bu xonlar jnahalliy feodallarga va tashqi dushmanlarga qarshi to'xtovsiz urushlar olib borishga majbur bo'ldilar. Bu kurashlarda hokimiyatning asosiy tayanchi din peshvolari edi. Shu sababli bu davrda yer maydonlari ommaviy ravishda diniy mahkamalar va yirik ulamolar (Jo'ybor xo'jalari kabilar) ixtiyoriga o'ta

boshladi. Mamlakatda diniy mutaassiblik kuchaydi. Bu o'z navbatida dunyoviy taraqqiyotni bo'g'ar, davlat va jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilar edi.

Tinimsiz urushlar, haddan tashqari og'ir soliqlar, mahalliy hokimlarning beboshliklari ustiga tez-tez bo'lib turgan tabiiy ofatlar (qurg'oqchilik, hasharot bosishi) ham mamlakatning iqtisodiy ahvolini izdan chiqardi, xalqning ahvolini yanada nochorlashtirdi.

XVIII asr boshlariga kelib ashtarxoniylar davlatidagi inqirozli vaziyat yanada kuchaydi. Bu sulola xonlari yirik saroy amaldorlari va o'zbek qabilalari boshliqlariga tamomila tobe bo'lib, ular xonlarni taxtga ko'tarishar, taxtdan mahrum etishar, mamlakatdan quvg'in etishar yoki o'ldirishardi. Ubaydullaxon (1702-1711) markaziy hokimiyatni kuchaytirishga, mamlakatda hukm surayotgan siyosiy beboshliklarni tugatishga intilgan so'nggi ashtarxoniylar hukmdor edi.

Ubaydullaxonning bebosh o'zbek amirlarining iqtisodiy kuchini susaytirish, davlat xazinasini to'ldirish va mamlakatning moliyaviy ahvolini yaxshilashga urinib o'tkazgan pul islohoti (1708.) siyosiy-iqtisodiy vaziyatni yanada chigallashtirdi. Zarb etilgan past qiymatli mis pullar bozorlarda savdogarlar tomonidan olinmasdan, do'konlar yopilib, Buxoro shahrida katta qo'zg'olon ko'tarildi. U katta qiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsa-da, mamlakatdagi siyosiy-iqtisodiy vaziyat yaxshilanmadi. Natijada Ubaydullaxon o'ldirilib, taxtni ashtarxoniylar sulolasini amaldagi so'nggi xoni Abulfayzxon egalladi. Uning hukmronligi davrida (1712—1747) mamlakatda qabila boshliqlari, viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga qarshi chiqishlari yanada kuchaydi. Amaldorlar fitnasi avj oldi.

Abulfayzxon davrida markaziy hokimiyat o'z ahamiyatini yana yo'qota bordi. Mamlakat o'zini mustaqil hisoblovchi viloyatlarga bo'lina boshladi. Mamlakatni boshqarish mang'it urug'lari tomonidan qo'llab-quvvatlangan va yirik zodagonlar orasida obro'ga ega bo'lgan Muhammad Hakimbiy qo'liga o'ta boshladi.

Abulfayzxon nomigagina xon bo'lib turardi.

Asosiy hokimiyatni nufuzli amirlar Javshan qahniq, so'ngra qushbegi Abdullabi, keyin Muhammad Hakimbiy otaliqlar boshqardilar.

Davlatda siyosiy tarqoqlik kuchaydi. Balx Buxorodan ajralib ketdi, keyinchalik bu yerda goh ashtarxoniylardan Normuhammad avlodlari, goh har turli o'zbek shahzodalari hokimlik qilib turdilar. Badaxshonda Yorbek sulolasi hukmronligi qaror topdi. Xorazm Buxorodan tamomila mustaqil bo'lib oldi.

Buxoroda mang'it urug'idan bo'lgan qudratli Muhammad Hakimbiy irodasi bo'sh, zaif Abulfayzxon zamonida otaliq edi. Shu tariqa, mamlakat bo'laklarga bo'linib ketdi. Bundan foydalangan qalmaq va qozoqlar yetti yil mobaynida mamlakatning juda ko'plab vodiylarini, bog'-rog'larini poymol qildilar. Gullab-yashnab turgan joylar choiga aylandi. G'alla, meva, sabzavot mahsulotlari keskin kamayib ketdi. Buxoro og'ir iqtisodiy va siyosiy ahvolda qolganligidan foydalangan Eron hukmdori 1740-yil bahorida Balxni egallab, Amudaryodan o'tib Buxoroga yurish qildi. Bu vaqtda Otaliq Muhammad Rahim eronliklar bilan til biriktirdi. Shu tariqa, Abulfayzxon ilojisiz bir holatda Eron shohi Nodirshoh oldida vassallikni tan olganidan keyin ashtarxoniylar sulolasining mustaqil hukmronlik davri tugadi. Buxoro yetti yil mobaynida, Nodirshoh o'limigacha (1747) Eronga qaram bo'lib qoldi. Bu davrda hokimiyat asosan Otaliq Muhammad Hakimbiy qo'lida, u vafot etgandan keyin (1743) uning o'g'li Muhammad Rahimbiy qo'lida bo'ldi.

1747-yili Abulfayzxon bir guruh fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Keyinchalik qisqa muddat davomida uning o'g'illari Abdulmo'min (1747-1748), Ubaydulla III (1748-1756) birin-ketin taxtga o'tirdi. Ular nomigagina xon bo'lib, davlatning muhim ishlari Muhammad Rahimbiy qo'lida edi.

Ashtarxoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy tuzumda yuz bergan o'zgarishlar

Ashtarxoniylarning hukmronligi mamlakatda ijtimoiy-siyosiy tarqoqlikning kuchayishi, ko'plab o'zaro urushlar, shaharlarning huvillab qolishi, ko'pdan ko'p soliqlar natijasida o'troq aholining xonavayron bo'lishi, vohalar va savdo karvonlarining talon-toroj qilinishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda yer-mulkka nisbatan soliqlar nihoyatda oshib ketdi.

Soliqlar hatto bir necha yil oldin va ko'proq undirib olinadigan bo'ldi. Masalan, Subxonqulixon davrida soliqlar yetti hissa ortiq olindi. Soliqlar «moli jihat» va «xiroj» deb atalardi.

Bu davrda shayboniylar davridagidek ijtimoiy tabaqalar saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning mavqeyida o'zgarishlar ko'zga tashlanadi. Rasman oliy tabaqa hisoblangan xon va yirik saroy amaldorlari ko'p hollarda harbiy-ma'muriy mansabdorlar, viloyat hokimlari, yirik qabila boshliqlari fikri bilan hisoblashishga majbur bo'lib, bu ularning ijtimoiy ahvolini deyarli tenglashtirib qo'yardi. Bu davrda Jo'ybor xo'jalarining avlodlari bo'lgan ulamolar va boshqa diniy amaldorlarning ijtimoiy hayotdagi mavqeyi yanada oshdi. Asosiy soliq to'lovchi bo'lgan ijtimoiy tabaqa — raiyatning ahvoli og'irlashib bordi. Bu davrda ijtimoiy pillapoyaning eng pastida turgan qullarning, ayniqsa, saroy xizmatchi qullarining mavqeyi oshishi uchun imkoniyatlar kengaydi. Xonga va boshqa yirik saroy amaldorlariga tegishli bo'lgan qullar, ba'zi hollarda o'z salohiyati bilan saroydagi yirik amaldorlar qatoridan o'rin olishga ham muvaffaq bo'lgan. Ko'pgina xonlarning shaxsiy qo'riqchilari qullardan iborat bo'lib, bu ularning saroydagi mavqeyini oshirib turardi.

Ashtarxoniylar davlat tuzumi o'z tuzilishi, mohiyatiga ko'ra Shayboniylar davlat tuzumidan deyarli farq qilmas edi. Xon rasman oliy hokimiyat boshlig'i bo'lib, davlatning ichki va tashqi siyosatiga bog'liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan hal qilinardi. Barcha oliy farmonlar xon tomonidan joriy qilinardi, uning nomidan tangalar zarb qilinardi, xonning nomi xutbada qo'shib o'qitilardi. Lekin amalda ko'pgina ashtarxoniylar hukmdorlari yirik saroy amaldorlari

qo'lida o'yinchoq bo'lib, markaziy davlat boshqaruvi saroy amaldorlari qo'lida to'plangan bo'lsa, joylarda mahalliy hokimiyat tamomila viloyat hokimlari ixtiyorida edi. Bu markaziy boshqaruvning zaifligi oqibati bo'lib, davlat tizimini beqarorligiga, ijtimoiy-siyosiy inqirozlarga olib kelar edi.

Ashtarxoniylar davrida Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar Balx bo'lib, uni taxt vorisi boshqarar edi. Davlat boshqaruvi ikki bosqichli bo'lib — markaziy va mahalliy boshqaruv tizimiga ega edi.

Markaziy boshqaruv xon saroyi amaldorlari qo'lida bo'lib, ashtarxoniylar davrida otaliq mansabiga ega shaxs ayniqsa katta mavqega ega bo'la boshladi.

Otaliq birinchi vazir vazifasini bajargan. XVIII asrda esa u yana mamlakatda sug'orish ishlariga rahbarlik ham qilgan.

Otaliqdan keyin devonbegi (moliya vaziri), undan keyin parvonachi (arizalarni qabul qiluvchi), ko'kaldosh, mirshabboshi bo'lgan. Bundan tashqari inoq (qudratli o'zbek qabilalarining amirlaridan tayinlangan), qushbegi (xon qarorgohining boshlig'i), katta mextar, dasturxonchi, to'pchiboshi, qutlov, eshik og'asi, miroxo'r, shayxulislom, qozi, qozikalon va hokazolar bo'lgan.

Bu davrda islom dini davlatning asosiy tayanchi bo'lib, ruhoniylar juda katta siyosiy mavqega ega edi.

Viloyat hokimlarining markaziy hokimiyatga bo'ysunishi belgilangan yillik soliqlarni to'plab xon xazinasiga yuborib turish, xon farmoniga ko'ra harbiy yurishlarda o'z qo'shinlari bilan qatnashishdan iborat edi, xolos. Viloyat hokimlari ham o'z boshqaruv tizimiga, harbiy kuchlariga ega edi.

Ashtarxoniylar davrida harbiy va ma'muriy amaldorlar katta huquqlarga ega edi. Ular bilan bir qatorda yirik din peshvolari — xo'jalar va diniy mansab egalari — shayxulislom, qozikalon, sadr va boshqalarning ahamiyati ham katta bo'lgan. Davlat boshqaruvida Jo'ybor xo'jalarining mavqeyi bu davrda ham yuqori bo'lib, asosiy diniy mansabdorlar ular ichidan tayinlanar edi.

Qo'shin tuzilishi, jang olib borish uslubida shayboniylar davriga xos harbiy tartib-qoidalar saqlanib qolindi. Lekin o'z samaradorligini tobora yo'qotib borayotgan bu o'rta asr harbiy jang tartiblarini ham ashtarxoniylar qo'shini yetarli o'zlashtira olmaganligini ko'ramiz. Mamlakatdagi ichki nizolarga, separatik kuchlarga, tashqi dushmanlar hujumiga to'siq qo'ya oladigan doimiy qudratli harbiy qo'shinning barpo etilmaganligi, qo'shin tarkibiga urushlar paytida oddiy fuqarolarning keng jalb etilishi, uyushgan markaziy harbiy qo'mondonlikning yo'qligi va boshqa siyosiy-iqtisodiy sabablar tufayli ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligi harbiy jihatdan o'ta zaiflashib ketdi.

Ashtarxoniylar davlati huquqining asosiy belgilari

Ashtarxoniylar hukmronligi davrida ham huquq manbalarini asosan shariat, huquqiy odatlar va xonlarning amr-farmonlari tashkil etgan. Mulkiy munosabatlar, nikoh-oila va jinoyat-jazo masalalari hamda sud ishlarini yuritish tartibi shariat normalari bilan belgilangan.

Bu davrga oid yer huquqiga bag'ishlangan muhim manbalardan bin «Buxoro yer hujjatlari» to'plami bizgacha yetib kelgan. Unda XVII—XIX asrlarda butun O'zbekiston hududidagi yerga egalik qilish va undan foydalanish tartibini ko'rsatuvchi qoidalar, davlat boshliqlarining bu boradagi farmonlari, sud hujjatlari haqida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Hujjatlarda, jumladan, vaqf mulkini almashtirish, xususiy yer egaligi

huquqining davlat tomonidan buzilib turishi, g'alla uyumlarini muhrlash va boshqa shu kabi yerga oid munosabatlar tartibga solinadi. Masalan, mulkning vaqfga aylanishi unga egalik qilish va uni tasarruf etishda muhim o'zgarishlar kelib chiqqan, ya'ni uni olish-sotish, almashtirish mumkin bo'lmay qolgan. Huquqshunos olim Z.Muqimov ko'rsatganidek, to'plamdagi ba'zi hujjatlar, xususan, 1721-yildagi savdo vasiqasi istisno hollar ham bo'lib turganligini ko'rsatadi. Unga ko'ra, Samarqand viloyatining Shovdor tumanidagi vaqf yerlar daromadidan foydalanuvchi Darvesh Muhammad Tarxonning avlodlari qonunda qat'iy taqiqlanganligiga va barcha yuridik qiyinchiliklar, cheklashlarga qaramay, vaqf yerlarini Samarqand yaqinidagi Olloyorbiyga qarashli asosiy yer mavzesidan chekkada joylashgan yer maydoniga aynashtirishga muvaffaq bo'lgan. Chunki, Olloyorbiyning mulklari o'rtaida joylashib qolgan vaqf yerlaridan daromad kechshi juda kamayib ketgan (37-hujjat). Bu muomala, albatta, ma'lum ustama haq evaziga amalga oshirilganligi bois uni almashuv emas, balki savdo-sotiq shartnomasi deb baholash mumkin.

Mazkur hujjatlarda yerlar bora-bora turli yo'llar bilan bir kishi egaligiga o'ta borishi va bunda musulmon huquqidagi shuf a qoidasi yordam berganligi aks etgan. Shunga oid birtalay hujjatlar keltirilgan. Ularga ko'ra, «mulki hur xolis» - soliqlardan ozod yerlar, xiroj yeriari, amluk (davlat) yeriari, vaqf yer mulklari hamda xususiy shaxslarga tegishli yer mulklari bo'lib, shartli yer-mulk egaligida «tanho» berish keng yoyilgan. Umrbod berilgan (lekin merosiy bo'lmagan) «tanho» yer mulki barcha soliqlardan ozod etilgan.

To'plamdagi 50-hujjatda davlat armiyasida xizmatda bo'lgan kishilar darajasiga qarab, qancha «tanho» olishi belgilab qo'yilgan ro'yxat (reyestr) keltirilgan. Jumladan, bahodirlar (o'zbek harbiy qo'shilmalarining kichik unvonli komandirlari) 11—23 tanobgacha, mirzaboshi 25-35 tanobgacha, jibachi 40 tanobgacha, qorovulbegi 47 tanobgacha, parvonachi, dodbaxshlar esa butun-butun qishloqlarni tanho sifatida olganlar.'

Yer mulklarini sotish, almashtirish, sovg'a qilish, garovga qo'yish, qarz evaziga berish mumkin bo'lgan. Mazkur hujjatlar shuni ko'rsatadiki, Imomqulixon davrida davlat yeriari ko'plab xususiy shaxslarga sotilib, «mulki hur xohs» shakliga aylangan. Agar biror shaxs yerni sotib olib, uning uchdan ikki qismidan davlat foydasiga voz kechsa, u «mulki hur xo'us»ga aylangan. Davlat yerlarini o'ziga xos tarzda sotishni ko'rsatadigan hujjatlar ham bor.

Ya'ni, garchi yer mulki sotib olindi, deb qayd etilsa-da, bu yer uchun pul bilan haq to'lanmagan, balki Qur'onning tabarruk

nusxasi hadya etilgan. Chunki davlat yeriari davlat (mamlakat) xazinasi ahamiyatiga ega bo'lganligi uchun xon ularni tasarruf etib, sotishga huquqli hisoblangan.

G'alla uyumini muhrlash to'g'risida ham hujjatlar mavjud. Jumladan, 20-hujjatda Ubaydullaxonning (1702-1711) farmonida qishloq ma'muriyatining soliq undirish bilan bog'liq vakillari: hokimlar, omillar, arboblari, kadxudolar va o'nboshi hamda ellikboshilar, dorug'alar tilga olinadi. Jumladan, dorug'a - davlat yerlarida g'allaning dehqonlar tomonidan yashirilmasligi ustidan nazorat qiluvchi mansabdor hisoblangan. G'alla o'rib olingandan keyin soliq miqdori aniqlanib, yig'ilgan hosil uyum qilib muhrlangan, bu esa soliq undirihnaguncha undan foydalanish taqiqlanganligini bildirgan.

Bulardan tashqari, mazkur hujjatlarda o'sha davrdagi davlat mansablari, soliqlar va uning turlari, jo'g'rofiy joylarning nomlari, atamalar va yuridik hujjatlarning shakllariga oid ko'plab ma'lumotlar keltirilgan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Ashtarxoniylar hukmronligining o'z rnatilishi haqida gapirib bering.
2. Ashtarxoniylar davlatining inqirozi sabablari haqida gapirib bering.
3. Ashtarxoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy tuzumda qanday o'zgarishlar yuz bergan ?
4. Ashtarxoniylar davlati tuzumi qanday bo'lgan ?
5. Ashtarxoniylar davlatining Shayboniylar davlati davlat tuzumidan farqi nimalardan iborat bo'lgan?
6. «Buxoro yer hujjatlari» to'plami va uning xususiyatlari haqida gapirib bering.

0-MAVZU: BUXORO XONLIGINING IJTIMOY-SIYOSIY TUZUMI VA HUQUQIY TIZIMI

1. Buxoro xonligining tashkil topishi.
2. Buxoro xonligining ijtimoiy tuzumi.
3. Buxoro xonligi davrida markaziy va mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlari.
4. Buxoro xonligi huquqining asosiy belgilari.

Buxoro xonligining tashkil topishi

XVIII asrning birinchi yarmida davom etgan o'zaro feodal urushlar

va qo'zg'olonlar Buxoro xonligini talon-toroj qilib qolmasdan, balki mamlakatning iqtisodiy va siyosiy qudratini ham pasaytirdi.

Bu davrda xonlik boshqaruvi tizimida ashtarxoniy hukmdorlarining mavqeyi pasayib, mang'it urug'larining siyosiy faolligi kuchayib borayotgan edi.

So'nggi ashtarxoniylar Abulfayzxon Buxoroda 1711-1747-yillarda nomigagina xon edi. Uning davrida mamlakat asosan mang'it urug'idan chiqqan otaliq Muhammad Hakimbiy tomonidan boshqarilardi.

1747-yilda Abulfayzxon bir guruh fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Muhammad Hakimbiy ham tez orada vafot etdi. Davlat ishlari Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiy qo'lga o'tdi.

Muhammad Rahimbiy Buxoroda cheklanmagan hokimiyatga ega bo'ldi. Lekin u Chingiz urug'idan bo'lmaganligi sababli o'zini xon deb atashga jur'at etmadi.

O'z hukmronligini qonunlashtirish uchun Muhammad Rahimbiy Abulfayzxonning kichik o'g'li Abdulmo'minga o'z qizini berdi va uni taxtga o'tqazdi. Oradan bir yil o'tgach Muhammad Rahimbiy Abdulmo'minni qatl ettirdi va uning o'rniga juda yosh bo'lgan Ubaydulla Sultonni Buxoro taxtiga chiqardi. Oradan oz vaqt o'tmay Muhammad Rahimbiy uni ham yo'q qilib Buxoroda yakka va mustaqil hukmronga aylandi. Muhammad Rahimbiy hukmronligi davridan boshlab Buxoro xonligi amirlik deb atala boshlandi.

Shunday qilib, Muhammad Rahimbiy 1753-yilda Buxoro taxtini egalladi. U o'ziga qashsh isyon ko'targan Shahrisabz, Urgut, Jizzax, O'ratepa, Xo'jand, Toshkent va boshqa bekliklarda mavqeyini mustahkamlab olgach, o'zini amir deb e'lon qildi. Shu tariqa, Buxoroda mang'itlar sulolasi hukmronligi (1753—1920) qaror topdi. Shundan e'tiboran poytaxti Buxoro bo'lgan davlat Buxoro amirligi deb atala boshlandi.

1756-yil 17-dekabrda 4 o'zbek urug'i (mang'itlar, bahrinlar, xitoy-qipchoqlar, saroylar) amirlari Muhammad Rahimbiy o'q kigizda ko'tardilar. Mang'itlar sulolasidan chiqqan oliy hokim Muhammad Rahimbiy amirlik unvonini olgach, Buxoro amirligini yakka hokimlik asosida boshqardi va yirik zodagonlarning davlatni boshqarish ishlari aralashishlariga imkon bermadi.

Buxoro xonligining ijtimoiy tuzumi

Buxoro amirligida oldingi asrlardagidek feodal yer egaligining uchala shakli ham, ya'ni davlat yer egaligi (amlok), xususiy yer egaligi (mulk), vaqf yer egaligi to'la saqlanib qolgan edi. Yer egaligining asosiy shakli bo'lgan davlat yer egaligi maydonida dehqonlar ishlagan. Ular xazinaga xiroj va boshqa soliqlar to'lab turishgan. XVII asrdan boshlab yerga

ishlashning tanho ko'rinishi keng tarqalgan edi. Tanhodor yerning egasi bo'lib, uning huquqi yerda ishlayotgan dehqondan soliq olish bilan cheklanardi. Suyurg'ol qilib berilgan yerlar ham tanhoning bir ko'rinishi hisoblanardi.

Bu davrda xususiy yer egaligi (mulk) ancha kengaydi. U ikki qismga bo'lingan bo'lib, uchdan ikki qismi davlat yeriga, uchdan bir qismi xususiy mulkka (mulki hurri xolis) ajralgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, renta solig'i (xiroj, mavlud, jihod — favqulodda soliq) nafaqat davlat yerida, balki mulk yerida ham oshib bordi. XVIII asr boshiga kelganda amirlik soliqni oshirish yoki yangi soliq turini joriy qilishdan ham qo'rqib qoldi. Jamoa tuzumi qoldig'i hisoblangan dehqon jamoalari tugatilib, yangi ijtimoiy guruh ijarachi dehqonlar shakllana bordi. Shunday qilib, bu davrda yerga egalik va boylik yirik zodagonlar va ruhoniylar qo'lida to'plana bordi.

Buxoro amirligida soliq turlaridan eng ko'zga ko'rinarlisi xiroj edi., Xiroj hosilning ma'lum qismini natural holda, ya'ni mahsulot bilan to'lanadigan soliq turi hisoblanardi.

XIX asr boshlariga kelib shahar va shahar atrofi yerlaridan xirojning ma'lum qismi pul ko'rinishida undirila boshlangan. Bu davrda Buxoro amirligi soliq tizimida XVI—XVIII asr birinchi yarmiga nisbatan alohida o'zgarish ko'zga tashlanmaydi. Qonunlashtirilgan yer solig'idan tashqari dehqonlar zimmasiga har bir tanob bog' yoki poliz yeriga alohida soliq — tanob puli, bedazorlarga alaf puli solinardi. Bu soliqlarning miqdori yer maydoniga ko'ra turlicha bo'lardi.

XIX asrning 50-yillari oxirida, Amir Nasrullo (1826-1860) davrida bu sohqlarga o'zgartirishlar kiritildi. Ya'ni, polizlarga yangi soliq — qo'sh puli belgilandi. Bunda qo'shga qo'shiladigan va mavsumda ma'lum yer maydonini hayday oladigan har bir juft ho'kiz hisobga olinardi.

Boshqa soliqlar orasida zakot deb atalgan davlat solig'i (soliq solinadigan narsa qiymatining qirqdan bir ulushi miqdorida) eng muhim soliq edi. Chorvachilik hududlarida qoramoldan zakot mahsulot bilan olinardi. Bundan tashqari to'la, daloli, suv haqi, puli taxta joy, yaksara, nimsara kabi soliq turlari ham mavjud edi.

Buxoro amirligidagi shahar aholisining ko'pchiligini hunarmandlar va savdogarlar tashkil etardi. Aholining katta qismi fuqaro deb atalardi. Harbiy boshliqlar, amaldorlar o'zi egallab turgan lavozimi, daromadi, turmush tarzi, hatto kiyinishi bilan oddiy fuqarodan ajralib turardi. Amir boshliq yirik zodagonlar karvonsaroy, bozor, do'kon va boshqa daromad manbai bo'lgan joylarning egasi hisoblanib, ular bu joylarni ijaraga berishar va savdo-sotiq ishlaridan katta foyda olishardi. Hunarmandlar va mardikorlarning ahvoli juda og'ir edi. Ular xizmatiga juda kam haq to'lanardi. Shunday bo'lsa ham qishloq aholisi o'z tirikchiligini o'tkazish uchun shahaiga kelishardi. Chunki qishloqlarda ahvol yanada og'irroq bo'lib mehnatkashlarning kunini o'tkazishi ham muammo edi.

Buxoro amirligida qishloq aholisining 25 foizi yersiz dehqonlar edi. Ular katta yer egalari yollanib ishlashga majbur edilar. O'z mehnatlari uchun dehqonlar mavsumda 10 so'mdan 20 so'mgacha haq olishardi.

Mang'itlar sulolasi davrida ham oldingi davrlarga xos ijtimoiy tabaqalar saqlanib qohndi. Ularning ijtimoiy ahvolidagi aytarli o'zgarishlar ko'zga tashlanmaydi. Odatdagidek, oliy tabaqa hisoblangan amir va saroy ayonlari (vaziru vuzaro) ijtimoiy jihatdan eng katta imtiyozlarga ega bo'lgan tabaqa edi. Davlat boshqaruvida u yoki bu darajada ishtirok etadigan harbiy-ma'muriy amaldorlar (umaro) ham nufuzli ijtimoiy tabaqa sifatida o'z ahamiyatini saqlab qoldilar.

O'zlarini oqsuyaklar deb boshqa barcha aholidan ustun qo'yadigan, Muhammad payg'ambar avlodlaridan hisoblangan sayyidlar hamda xo'jalar (ular o'z avlodlari shajarasiga ega bo'lishlari shart edi) bir qator imtiyozlarga ega bo'lgan tabaqa bo'lib, ular boshqa ijtimoiy tabaqalardan ajralib turishardi. Xususan, har qanday boy-badavlat kishi bu ijtimoiy tabaqaga mansub bo'la olmas edi. Agar boshqa ijtimoiy tabaqalar o'rtasida qat'iy chegara yo'q bo'lib, oddiy fuqaro ma'lum vaziyatda amaldorga aylanishi mumkin bo'lsa, lekin boshqa hech qaysi ijtimoiy tabaqa vakili bu «oqsuyak» tabaqadan o'rin ololmasdi. Bu oliy nasab faqat avloddan avlodga o'tar edi.

Bu davrda jamiyat madaniy hayotiga mas'ul bo'lgan ijtimoiy guruhlar: olimlar, shoirlar, mudarrislar, talabalar hayotida hamjiddiy o'zgarishlar ro'y bermadi. Asosiy soliq to'lovchi aholi, jamiyatdagi barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi ijtimoiy tabaqa — raiyat (fuqaro) ijtimoiy pog'onaning quyi qismida qolib, ijtimoiy adolatsizliklarning asosiy og'irligi ular zimmasida edi. Buxoro amirligida qulchilik bu davrda ham saqlanib qolindi. Qullar asosan rus, eron millatlarga mansub bo'lib, ular harbiy talonchilik yurishlari paytida qoiga olinardi va ko'pincha turkman hamda qozoqlar tomonidan Buxoro bozorida sotilar edi. Manbalarda har bin 40 tagacha qulga egalik qiluvchi badavlat buxoroliklar borligi haqida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Bu qulchilikning ancha keng rivojlanganligini ko'rsatib turibdi. Amirlikdagi ijtimoiy tuzum haqida iikr yuritganda shuni e'tiborga olish kerakki, aholini tabaqalarga bo'lishda ularning qaysi millat yoki urug'ga mansubligiga ham e'tibor berishgan. Masalan, ba'zi manbalarda amirlikdagi barcha aholi quyidagi tabaqalarga bo'lingan holda keltiriladi:

1. Oqsuyaklar. Ularga Muhammad payg'ambar avlodlari hisoblangan sayyidlar hamda xo'jalar kirgan.

2. Urug'dorlar. Ularga o'z urug'iga ega barcha aholi, ya'ni o'zbeklar

mansub bo'lgan.

3. Shogirdpesha. Ularga tojiklar, forslar mansub bo'lgan.

3. Mullalar. Ularga madrasani tugatgan va yetarli bilimga ega bo'lgan o'qimishli barcha kishilar kirgan.

Bu tabaqalarning barchasi o'z navbatida sipoyi, ya'ni davlat xizmatida bo'lgan amaldorlarga va fuqarolarga bo'lingan.

Buxoro xonligi davrida markaziy va mahalliy hokimiyat hamda boshqaruv organlari

Buxoro amirligining davlat tuzumi ashtarxoniylar hukmronlik qilgan Buxoro xonligining davlat tuzumidan kam farq qilgan. Bu davrda davlat boshlig'i — amirning hokimiyati tobora cheklanmagan xarakterga ega bo'lib borgan. Umuman XIX asrda Buxoro amirligi yakka hokim boshchiligidagi markazlashgan davlat edi. Davlat mutlaq qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatga ega bo'lgan **amir** tomonidan idora etilardi. Davlat hayotiga taalluqli eng muhim siyosiy, iqtisodiy, diniy va boshqa shu kabi masalalar Buxorodagi bosh qarorgoh — Arkda hal etilardi. Arkda amir va uning oilasidan tashqari qushbegi, shig'ovul, to'pchiboshi, mirzaboshi va boshqa ba'zi saroy amaldorlari, ularning oilalari, xizmatkorlari yashaganlar. Vaqti-vaqti bilan Davlat Kengashi chaqirilib turilardi. Odatda 5 tadan 20 tagacha eng yuqori amaldorlar a'zo bo'lgan bu kengashda davlat hayotiga taalluqli o'ta muhim masalalar ko'rib chiqilardi.

Mang'itlar davrida ham davlat boshqaruvi asosan ikki bo'g'inli, ya'ni markaziy va mahalliy boshqaruvdan iborat bo'lib, ularning har biri musulmon davlatlariga xos bo'lgan murakkab boshqaruv tarmoqlariga ega edi. Markaziy ijroiya hokimiyat saroy a'yonlaridan tashkil topgan edi. Mang'itlar sulolasi davrida davlat boshqaruvida qushbegi mansabini egallagan kishining mavqeyi juda oshib ketdi. Bu mansab egasi amalda bosh vazir hisoblanardi. Davlat boshqaruvida devonbegi, parvonachi, otaliq, dodxoh, xudoychi, mirzaboshi va boshqa saroy a'yonlarining hamda shayxulislom, qozikalon kabi diniy rahbarlarning ham ahamiyati yuqori edi.

Amir Shohmurod o'z hukmronligi davrida hokimiyatni boshqarish tartiblarini qayta tuzdi. Uning hukmronligi davrida moliya, sud, ma'muriy va harbiy ishlar sohalarida islohotlar o'tkazildi. Bu islohotlarni Shohmurod xalqning norozilik qo'zg'olonlari tufayli o'tkazgan edi.

Rivoyatlarga ko'ra, Shohmurod mamlakatda tartib o'rnatish uchun manmanlikka berilib, amirni ham mensimaslikkacha borib yetgan, qushbegi va qozikalonni xalqning ko'zi oldida oidirtirgan. Davlatni boshqarish ishlarida dindorlar (ruhoniylar) ta'siri ancha kuchaytirildi. Amir Shohmurod o'z davlatida osoyishtalik o'rnatib, ichki tarqoqlikka

qarshi kurashdi, suv inshootlarini tartibga solishda bir qancha tadbirlarni amalga oshirdi.

Bu islohotlar ichida davlat boshlig'i unvonining o'zgartirilishi ham diqqatga sazovordir. Shohmurod turkiy xalqlarda udum bo'lib kelgan xonlik unvonidan voz kechib, amirlik unvonini oldi, ushbu yangilik Buxoroning islom davlati, uning hukmdori esa musulmonlar amiri ekanligiga hamda otasi Doniyolbiy xon emas, otaliq mansabida bo'lganligiga ishora edi. Shohmurodbiy joriy etgan bu unvonni so'nggi mang'it hukmdorlari 1920-yilgacha qo'llab keldilar.

Shohmurod soliqlardan ezilgan xalqning harakati kuchaygan vaqtda taxtga o'tirganligi uchun ham birinchi islohotni soliqlarni tartibga solishdan boshladi. Butun Buxoro shahri aholisiga tarxon yorlig'i berib, o'zidan avvalgi hukmdorlar joriy qilgan, shariatga to'g'ri kelmaydigan yorg'u, boj, tarx, tushmol, yasoq kabi soliqlarni bekor qildi.

Bu islohotlar ichida, ayniqsa, sud islohoti diqqatga sazovordir. Unga ko'ra, har bir musulmon, hatto qul ham qoziga o'z shikoyati bilan kelishga va g'ayriqonuniy ish qilayotgan o'z xo'jayinini javobgarlikka tortishga haqli edi.

Bunday qoida o'sha vaqtdagi Buxoro amirligidagina emas, butun Turkiston davlatlarida sudlovni ijobiylashtirish uchun tashlangan katta qadam bo'ldi. Bundan tashqari, qirg' a'lamdan (qonunshunoslardan) iborat oliy sud (qozixonona) palatasi tuzildi. Uning a'zolari shariat huquqi asosida Shohmurodning o'zi tuzib bergan to'plamni qoilariga olib, arz va shikoyatlarni hal etishda unga qarab ish ko'radigan bo'lganlar.

Bu oliy qozixonada ish ko'rilayotganda amirning o'zi bosh bo'lib turgan. Shu boisdan mazkur tashkilotni amirning oliy sudi deb atash mumkin. Bundan tashqari, sudda ish ko'rilayotganda da'vogarning shaxsan o'zi ishtirok etishi talab qilingan. Tumanlar va kattaroq qishloqlarga (qasabalarga) qozilar tayinlash ham u kiritgan yangiliklardan bo'ldi.

Shunday qilib, Amir Shohmurod davrida Buxoro amirligida yangi sud tizimi: qasaba, tuman, viloyat qozilari, Bosh qozi hamda qirg' a'lam sudi vujudga kehb, eng oliy qozi amirning o'zi edi.

Mansablar tizimi borasida shuni aytish mumkinki, ularning yuqorida aytib o'tilgan bo'g'inlari, umuman, o'zgarishsiz saqlanib qolgan bo'lsa-da, ba'zilar o'z umrini tugatdi yoki o'rnini boshqa mansablarga bo'shatib berdi (masalan, arablar ishlari devoni, chig'atoy begi va boshqalar). Ilgari muayyan mansabdagi shaxs aynan shunga mos vazifani bajarishi lozim bo'lsa, endi unvonlar mansabsiz, ya'ni faxriy bo'la boshladi. Davlat mansablari ichida bu davrda qushbegining ma'muriy mavqeyi birinchi o'ringa chiqdi. Moliya, soliq, asosan, soliq undirish ishlarini boshqarib turuvchi amaldor undan keyin turib, qullik qushbegi deb ataladigan bo'ldi.

Barcha harbiy qismlar, jumladan, Buxoro shahar garnizoni boshlig'ining mansabi endi to'pchiboshi qo'liga o'tdi.

Mang'itlar sulolasi davrida o'tkazilgan ma'muriy islohotlar tufayli davlatning asosiy ma'muriy birligi beklklar bo'lib qoldi. Amirlik hududi eng kengaygan Amir Nasrullo hukmronligi davrida Buxoro tarkibida asosan 30 ta beklklar bor edi.

Mahalliy boshqaruv viloyat beklari qo'lida edi. Ularning ham, odatdagidek, o'z boshqaruv tizimi mavjud bo'lib, mirshabboshi, soliq yig'uvchi amaldorlar (tanobchi, zakotchi), qozi, rais kabi diniy mansabdorlar, qishloq oqsoqollari yordamida bekliliklar idora qilinardi. Viloyat beklari odatda amir tomonidan tayinlanar, ko'p hollarda bu lavozimga mang'it urug'idan bo'lgan kishilar loyiq ko'rildirdi.

Poytaxt	shahar	Buxoro	va	atrofdagi	tumanlar	amir	tomonidan
boshqarilgan.	Bekliklar	o'z	navbatida	kichik	hududiy	bo'linma	—
amlodkorliklarga	bo'lingan	bo'lib,	ularni	boshlig'i	amlodkor	deb	atalardi.
Davlatning	ma'muriy	tuzilishidagi	eng	quyi	bo'g'ini	oqsoqol	tomonidan

boshqariladigan qishloq jamoalari boigan.

Buxoro xonligi huquqining asosiy belgilari

Buxoro amirligining huquq manbalarini islom huquqi (shariat), dunyoviy huquq (amirlarning farmonlari, yorhqlari) va odat huquqi tashkil etgan. Bu davrda huquq manbalarining xilma-xilligidan qat'i nazar, shariat ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda markaziy o'rinda turgan.

Boshqa manbalar shariatga zid kelmasagina qo'llanilardi. Shuning uchun bu davrlarda ham, xuddi awalg'i davrlardagidek, islom huquqining to'rt manbayi: Qur'on, Sunna-hadislar, ijmo, qiyos asosiy manbalar hisoblangan. Ular asosida yaratilgan Burxoniddin al-Marg'inoniyning «Hidoya» asari Ubaydulla bin Mahbubiy tomonidan unga yozilgan «Muxtasar» kabi fiqhiy qo'llanmalar awalgidek o'z ahamiyatini saqlab qoldi va keng qo'llanildi. Bulardan tashqari, jinoyat huquqi borasida hatto shariatga zid bo'lgan mezonlar va jazo choralari (masalan, «empale») bo'lgan. Ular aniq bir huquqiy holatga nisbatan hukmdor tomonidan belgilangan. Shuning uchun shu davr huquqini o'rganishda sayyohlar va boshqa kishilar tomonidan yozib qoldirilgan esdaliklar ham ma'lum darajada huquqni o'rganish manbayi bo'lib xizmat qiladi. XVIII asrda yozilgan tarixiy-huquqiy manbalardan bo'lgan «Majma' al-arqam» («Raqamlar va ruqum (siyoqat)lar haqidagi») rasmiy qoidalar to'plami¹ huquqni o'rganish manbayi sifatida kam tadqiq qilingan

Bu asar O'zbekiston davlati va huquqi tarixidan bizgacha ham yetib kelgan va o'xshashi yo'q manbalardandir. Unda moliya, yer, soliq, hisob-kitoblarni yuritish bo'yicha rasmiy qoidalar va tavsiyalar berilgan bo'lib, amir devonidagi amaldorlar uchun ish yuritishga oid rasmiy qo'llanma hisoblanadi. Bulardan tashqari, soliqlar va boshqa tushumlar ro'yxati, xarajat qaydnomalari, yer mulklarini ehson, sovg'a qilish hujjatlarining mazmuni va shakli XVIII asrda Buxoro amirligidagi davlat mansablari, ularning vazifalari va suv taqsimotiga oid qimmatli ma'lumotlarni olish mumkin. Risola ma'lum ma'noda amir Shohmurod topshirig'iga binoan 1789-yilda yozilgan.

Besh bob va mansablar haqidagi ilovadan iborat bu qo'llanmada davlat devonida xizmatni qanday o'tash, kirim-chiqim daftarlari, davlatning ma'muriy xo'jalik bo'linishi tamoyillari yoritilgan. Movarounnahr va Sharq davlatlarida davlat kirim-chiqimlari, xazina boyliklari miqdorini sir tutish va uni o'zgartirish, soxtalashtirishning oldini olish maqsadida faqat katta mirzolaragagina ma'lum bo'lgan devon daftari ruqumlar va siyoqat (alohida raqamlar) bilan yozilgan. Kitobning ikkinchi, uchinchi boblari ana shunday yozuv va uning sirlariga, to'rtinchi bobi — arifmetika, geometriya, algebra hisob-kitoblari va qoidalariga bag'ishlangan. Beshinchi bob — falakiyot, arifmetik harakatlar jadvalidan iborat. Mansablar haqidagi ilovada XVIII asrda Buxoro amirligida mavjud bo'lgan 135 dan ortiq katta va kichik mansablar, vazifalar va ularning vakolatlari keltirilgan.

Xums - harbiy o'ljaning kambag'allar uchun ajratiladigan beshdan bir qismi.

Risolada shu davrdagi Buxoroda mulk egaligining shakllariga oid ma'lumotlar ham uchraydi. Jumladan, davlat yerlariga dehqonlar egalik qilib, soliq to'laganlar. Qizig'i shundaki, mo'g'ullar, Temur va temuriylar davridagi yer egaligi, suyurg'ol mang'itlar sulolasi davrida ham mavjud bo'lgan va uning egasi XVIII asrda ham ma'muriy daxlsizlikdan foydalangan. Bu yer mulkiga egalik xizmat evaziga berilib, merosiy hisoblangan, ammo asta-sekinlik bilan daxlsizlik huquqini yo'qota borgan. XVIII asrga kelib xizmat qiluvchi tabaqalarga amir oldidagi xizmatlari uchun beriladigan muvaqqat yer egaligi — tanho rivojlana boshlaydi. Yer egasi bunday yerlarda yashovchi dehqonlardan olinadigan soliqlarni qisman yoki to'la undirib olish huquqiga ega bo'lgan. Mamlakatning barcha pul va mablag' vositalari kitobda to'rt xazina — baytul molga bo'lingan. Ya'ni, keladigan manbayiga qarab, pul vositalari to'rtga bo'lingan deyish joizdir. Buni shartli ravishda Buxoro amirligi davlat budjeti daromad va xarajatlarning to'rt moddasi deb ham atash mumkin. Birinchisi — zakot, ushr va xums¹ soliqlaridan

keladigan mablag'lar to'plangan. Nazariy jihatdan olganda, bu mablag' kambag'al fuqaro va miskinlar uchun sarflanishi lozim bo'lgan. Ikkinchisi (yer solig'i sifatida to'lanadigan asosiy davlat solig'i) — jiz'ya va musulmon bo'lmagan savdogarlardan olinadigan soliqlardan tushadigan mablag'lar. Bu vositalar jangchilarga, amaldor va ruhoniylarga maosh to'lash hamda mamlakat obodonchiligi uchun sarflangan. Uchinchisi — xazinaga kirgan egasiz mulklar ularning mablag'lari kambag'allar, yetimlar, bemorlarga sarflangan, unga boshqa hech kimning haqi bo'lmagan. To'rtinchidan — xazinani topib ohngan mulklar tashkil etib, zakotdan foydalanuvchilarga berilgan.

Kitobning XVIII asr Buxoro amirligining ma'muriy bo'linishini yoritib beradigan ma'lumotlari ham qimmatlidir. Unga ko'ra, Buxoro davlati viloyatlar, tumanlar, hazona, yarim hazona, obikor, qoria, marzalardan iborat bo'lgan.

Viloyat katta ma'muriy birlik bo'lib, u davlat boshlig'i tayinlaydigan hokimlar tomonidan boshqarilgan. «Buxoro mamlakatida shunday odat va qonun qaror topganki, agar biror viloyatda katta e'tiborga loyiq unvonli amaldor bo'lsa, uni islom podshosi (amir. — Z.M.) shu viloyatning o'ziga hokim qilib tayinlagan. Hokim va qo'shinlarining xizmat haqlari ham o'sha hokimlikdan tushadi*».¹

Demak, o'rta asrda Buxoroda ham xuddi Rossiyadagi singari «kormleniye» — boqimanda boshqarish tizimi mavjud bo'lganligini ko'rish mumkin. Qolgan ma'muriy hududiy birliklar asosiga sug'oriladigan yer miqdori qo'yilgan bo'lib, bunday boshqarish sug'orish bilan bog'liq dehqonchilik davlatiga xosdir. Yevropa mamlakatlarida biz bunday holni ko'rmaymiz. Jumladan, bir qator ariq (kanal) bilan sug'oriladigan 100 ming tanob² yer bir tumanni tashkil qilgan. Albatta, Buxoro amirligida tumanlar soni ko'p bo'lgan. «Majma' al-arqam»ning suvni taqsimlashga oid qismida Zarafshondan Qorako'lgacha bo'lgan o'n ikki tuman nomi keltirilgan. Bir katta ariq bilan sug'oriladigan 50 ming tanob yer hazora, 25 ming tanob yer yarim (nim) hazora, 10,15 ming tanob sug'oriladigan yer esa biror daryoning obikori, 400 tanob yerga ega aholi yashaydigan qishloq qoria, 300 tanob va undan kam yeri bo'lgan joy, aholi yashashi yoki yashamasligidan qat'i nazar, marza deb atalgan.

Buxoro	amirligida	ma'muriy-doiraviy	bo'linish	asosida	aholi	soni,
jo'g'rofiy	nomi	quyilmay	sug'oriladigan	yer	miqdori	— tanob bilan

belgilanganligi o'ziga xos xususiyatdir.

«Majma' al-arqam»ning «Mansablar va unga aloqador bo'lgan shaxslar» haqidagi ilovasi faqat Buxoro amirligida emas, balki o'zbek xonliklarining hammasida ham mansablar tizimi, ularning vazifalari, bo'ysunish va maosh olish tartiblari haqida birinchi manba sifatida qimmatli ma'lumot beradi.

Buxoro islom davlati bo'lganligi uchun jinoyat va jazo masalasi islom huquqi asosida hal etilardi. Ammo Buxoro amirligiga turli yillarda elchi, josus yoki sayyoh bo'lib kelgan kishilarning xabar berishlaricha, bu sohada o'ziga xos xususiyatlar, jazoni ijro etish usullari ham bo'lgan. Bular tarixiy-! huquqiy jihatdan ma'lum qiziqish uyg'otadi. Ma'lumki, Qur'onda sodir qihngan o'g'rilik uchun dastlab tan jazosi berish nazarda tutilgan. Sayyoh Filipp Yefremovning xabar berishicha, XVIII asrning 20-yillarida Buxoro . amirhgida o'g'rilik uchun erkak kishi osib o'ldirilgan, ayol kishi esa : ko'krigacha ko'mihb, toshbo'ron qillb qatl etilgan. Agar odam o'ldirish yoki tanga jarohat yetkazish jinoyati sodir etilgan bo'lsa, otaliq aybdorni tutib, o'ldirgan yoki uni yarador qilgan odamning qarindoshlariga ushlab ; bergan. Ular esa aybdorni islom huquqidagi «tishga-tish», «ko'zga-ko'z» qoidasiga ko'ra jazolaganlar, yarador qilgan bo'lsa, yarador qilishgan, o'ldirgan bo'lsa, qatl etishgan. Bu dahlardan o'sha davrlarda o'ldirilgan odam uchun qon bahosi - xun **undirish** kam uchragan yoki sayyoh uni ko'rmagan, degan xulosa chiqarish mumkin. Agar er xotinini boshqa bir shaxs bilan jinsiy aloqa ustida topib, uni guvohlantirsa, zinokorlarning ikkisi ham o'ldirilib, ularning qarindoshlariga xabar berilgan. Ular esa o'liklarni olib ko'mganlar, shu bilan hech qanday sud bo'lmagan. Shundan ko'rinib turibdiki, bunday og'ir jinoyatlarga sudsiz, tergovsiz jazo berilgan. Buxoro shahri katta—kichik 366 mavzega bo'linib, har biri o'z masjidiga ega bo'lgan, mavzega odatda, kekxa savdogarlardan oqsoqol saylanganligi uchun ham shaharliklar uning odilligiga ko'proq ishonishgan. Unga o'z mavzalaridagi savdogarlar orasida vujudga keladigan mayda-chuyda ishlarni ko'rish topshirilgan. Agar oqsoqolning qarori tomonlarni qanoatlantirmasa, ish qoziga, murakkab hollarda esa, qushbegiga o'tkazilgan. Uning qarori ustidan shikoyat qilib bo'lmagan. Amir Haydar davridan boshlab jazolar Registon maydonida, keyinchalik esa, o'tin bozorida, shuningdek, Nodir Devonbegi madrasasi oldidagi hovuz (labihovuz) bo'yida ijro etilgan. «Men Buxoroda bo'lgan vaqtimda, — deb yozadi P. I. Demizon, — ikki kishi, biri odam o'ldirganligi va biri o'g'rilik qilganligi uchun osib o'ldirish yo'li bilan qatl etildi. Odatga ko'ra, osishdan oldin awal halqumini qirqib, keyin dorga tortadilar. Agar hukm ijro etilishi oldidan «bo'g'ulsin» deb yuborilsa, to'g'ridan to'g'ri dorga tortishadi.»'

Alohida hollarda amir biron-bir jinoyatning sodir etilmasligi uchun qo'rquv hissini uyg'otmoqchi bo'lsa, Mir Arab madrasasi oldidagi Minorayi Kalon (Katta minora)dan ulotqirish yo'li bilan qatl etishga hukm qilgan. Odam o'ldirganlik va yaqin qarindoshlari bilan jinsiy aloqa qilganlik uchun qo'llanilgan mana shunday jazoning ijro etilishini P.T. Demizon o'z ko'zi bilan ko'rgan. Buxoro qamoqxonalari haqida u quyidagilarni yozib qoldirgan: «Ozodlikdan mahrum etish jazosiga hukm qihngan mahbuslarjazoni «bitxona», «kanaxona» deb ataluvchi xonalarda (o'ralarda) o'taydiki, bu ham o'lim bilan barobardir, chunki Buxoro turmalari dahshath chayonlar va chaqadigan boshqa zaharli hasharof larga to'ldirilardi, ana shunday xonalarga tashlangan mahbuslar 2—3 kunda halok bo'lardi. «Buxoroda ikkita qamoqxona bo'lb, saroyda joylashgan. Bittasida davlat jinoyatchilari saqlangan, ikkinchisi shaharda, Mir Arab madrasasidan uzoq bo'lmagan joyda edi. Kam ahamiyatli jinoyatlar uchun aybdorning tovoniga yoki ko'kragiga urish bilan chegaralanilgan. Buxoroda kaltak bilan jazolashning keng qo'llanilishini 1836-yilda bu yerga elchi bo'lib kelgan P.I. Vitkevich ham ko'rgan. Umuman, uning guvohlik berishicha, jazolash yo'g'on kaltak bilan urib amalga oshirilgan, yana shu darajadagi, mahkumning suyaklari sinardi yoki u o'lardi. Albatta, bu ta'riflar uni ko'rgan kishining dunyoqarashi, hissiyoti, qabul qilishi bilan yo'g'rilgan. Lekin bu guvohliklar muayyan darajada boshqa manbalardagi ma'lumotlarga ham to'g'ri keladi.

P.I. Vitkevich devordan itarib yuborish jazosi ham bo'lganligini yozib, uni o'z ko'zi bilan ko'rganligini aytadi. Buxoro shahrining devorlari mustahkam, darvozadan kirish joyida, devor ustida maydoncha bo'lib, ikki kishi o'g'rilik qilganligi uchun uning ko'zi oldida shu yerdan itarib yuborilgan. Ulardan binnig qo'li sinib, ikkinchisining esa badanlari mo'mataloq bo'lib ketgan* Bularning hammasi faqat Buxoro amirligiga emas, balki o'zbek xonliklarining barchasiga xos jazolash tizimi edi. Ya'ni, jinoyat va jazo masalalarida mahalliy hukmdorlar faqat shariat ko'rsatmalarigagina amal qilib qolmay, o'zlari ma'qul deb hisoblagan jazolarga, uni ijro etish usullariga ham hukm qilganlar. Yuqorida keltirilgan jinoiy jazolaming ko'pgina turlari islom huquqining biror manbayida ko'rsatilmagan bo'lsada, mufti va qozilar ularni targ'ib etib, fatvo berib hukm qilganlar. Chunki jazoning asosiy maqsadi yetkazilgan zararni qoplash, o'ch olish, xun undirish, qo'rqitishdan iborat edi.

Buxom xonligi davrida soliq va uning turlari qanday ko'rinishda bo'lgan?

- Buxom xonligida ijtimoiy guruh va tabaqalarni sanab o'ting.*
3. *Markaziy boshqaruv organlari qanday bo'lganligi haqida gapirib bering.*
4. *Mahalliy boshqaruv qanday amalga oshirilganligi haqida gapirib bering.*
5. *Shohmurod qanday islohotlarni amalga oshirganligi haqida gapirib bering.*
6. *Buxom xonligi huquqining asosiy belgilari nimalardan iborat bo'lganligi haqida gapirib bering.*

21-MAVZU: XIVA XONLIGINING IJTIMOIIY-SIYOSIIY TUZUMI

1. Xiva xonligining tashkil topishi.
2. Xiva xonligining ijtimoiy tuzumi.
3. Xiva xonligining davlat tuzumi.
4. Xiva xonligi davrida davlat huquqining asosiy belgilari.

Xiva xonligining laslikil topishi

Ma'lumki, Xorazm XIV-XV asrlarda temuriylar tasarrufi ostida edi.

XVI asr boshidan butun Movarounnahrni temuriylardan tortib olgan Muhammad Shayboniyxon boshliq ko'chmanchi o'zbek qabilalari Xorazmni ham egallab olish uchun yurish qilishdi. Sufiylar sulolasidan bo'lgan Xorazm hukmdori Chin Sufi temuriy Sulton Husayndan yordam so'rab Muhammad Shayboniyxon hujumiga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Yordam yetib kelmagach, 10 oylik qamaldan keyin Urganch Muhammad Shayboniyxon Jomonidan egallandi. Natijada Xorazm ham Shayboniylar davlati tarkibiga kirdi.

1510-yilda Shayboniyxon vafotidan keyin Xorazm Eron shohi Ismoil Safoviy hukmronligi ostiga tushib qoldi.

Xorazmda Eron shohining 3 ta dorug'asi tayinlandi. Lekin Vazir shahrining qozisi Umar Shayx tashabbusi bilan Xorazmda eronliklarga qarshi kuchli xalq harakati ko'tarildi. Xorazmning obro'li shayxlaridan bo'lgan Shayx ota avlodlari Dashti qipchoqlik o'zbeklar yo'l boshchisi Elbarsxonga Xorazm taxtini taklif qildilar. Uning qo'shinlari qisqa fursatda Vazir shahrini (Ustyurtda, ko'hna Urganchdan 60 km cha uzoqlikda joylashgan bu shahar XV asrda o'zbek xonlaridan Mustafaxon tomonidan barpo etilgan) egallab, vohadagi barcha shaharlardan eronliklarni quvib chiqardilar. Elbarsxon (1712—1780/81) Xorazm poytaxti hisoblangan Urganch shahrini ham qo'lga kiritdi va amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U tez orada xonlik hududini birmuncha kengaytirdi. Hozirgi Turkmanistonning janubiy qismini, Eronning shimolidagi Seraxs tumanini, Orolni va Mang'ishloqni egalladi. Vafotidan so'ng vorislari hukmronlik qildilar. Xususan, XVI asrda Xorazmni uning avlodlaridan Berikach Sulton, Sultonhoji, So'fiyonxon, Sultong'oz, Avanushxon, Qolxon, Aqatoyxon, Do'stxon, Hojimaxon, Nurmuhammadxon kabi xonlar boshqarib turganlar. Shayboniy Ubaydullaxon 1537—1538-yillarda Xorazmda qisqa muddat o'z hukmronligini o'rnatishga erishgan bo'lsa-da, Avanushxon vorislari tomonidan tezda Xorazm ozod etildi. XVI asrning ikkinchi yarmida Abdullaxon Ikkinchi Xorazmni bo'ysundirish uchun harakat qildi. Bir necha marta vohaga uyushtirilgan istilochilik yurishlaridan so'ng, 1593-yilda Xorazm ham Buxoro xonligi tarkibiga qo'shildi. Lekin, Abdullaxon Ikkinchining o'limidan so'ng shayboniylar davlatida boshlangan o'zaro ichki nizolardan so'ng Xorazm yana mustaqil davlatga aylandi.

XVI asrning 70-yillarida Xorazm poytaxti Urganchdan Xiva shahriga ko'chiriladi. Unga Amudaryo o'zanining o'zgarib Kaspiy dengiziga oqmay qo'yishi, Urganch va uning atroflarida suv tanqisligi yuz berganligi sabab bo'ldi.

Poytaxt Xivaga ko'chirilgandan so'ng Xorazmdagi bu davlat poytaxt shahar nomi bilan Xiva xonligi deb atala boshlandi.

Xiva xonligining ijtimoiy tuzumi

Xiva xonligi O'zbekiston hududidagi boshqa davlatlar singari agrar davlat edi. Uning aholisi asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan. Xonlikda yerdan foydalanishning quyidagi shakllari bo'lgan: davlat yerlari, vaqf yer egaligi va xususiy yer mulklari. Bulardan tashqari, xonlikda urug'larga tegishli jamoa yerlari ham bo'lib, u yerlar ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishi natijasida ayrim kishilar qo'lga o'tib borgan va asta-sekin xususiy yer mulklariga aylanib ketgan.

Yerlarning asosiy qismi davlatga qarashli bo'lgan. Ular amlak yerlar yoki podsholik yerlari deb atalgan. Davlat yerlari xon va uning yaqinlarga tegishli bo'lib, odatda ular suv manbalariga yaqin hosildor yer mulklaridan iborat edi.

Bunday yerlar dehqonlarga bo'lib berilib, merosga o'tkazilgan, dehqonlar esa u yerlarni ishlab, davlatga soliq to'lab turganlar. Ba'zi dehqonlarga bo'lib berilgan yerlarni hamda undiriladigan soliqning bir qismini xonlar ularga hadya qilib yuborishgan.

XVII-XVIII asrlarda feodallar yerlarni tortiq sifatida emas, balki sotib olishga harakat qilishgan va bunday yerlar xususiy mulk sifatida barcha soliqlardan ozod hisoblangan.

Bitimlar davlat nomidan tuzilganligi uchun xon ularni tuzishda shaxsan qatnashgan. Bitim tuzilgach, yerlar davlatdan sotib olinganligi haqida vasiqalar berilgan.

Tanho yerlari xonga yoki davlatga ko'rsatgan xizmatlari evaziga in'om etilgan. Yuqoridagidan farqli o'laroq, bunday yerlarni merosga qoldirish, birovga o'tkazish man etilib, ulardan faqat vaqtincha foydalanish mumkin bo'lgan.

Vaqf yerlari ham keng tarqalgan bo'lib, sug'oriladigan va aholi yashaydigan yerlarning 40 foizga yaqinini tashkil qilardi. Vaqf yerlari ishlab foydalanish uchun alohida shartlar asosida ijaraga berilgan. Xiva xonligida vaqflar turlariga qarab harxil, masalan, soliqlardan ozod etilgan vaqf- oq vaqf, soliq undiriladigan vaqf esa qora vaqf deb nomlangan.

Vaqf yerlarga odatdagidek, madrasalar va diniy mahkamalar, masjidlar, qabristonlar xarajatlarini uchun ajratilgan yer-mulk kirgan.

Bundan tashqari, xususiy egalikdagi yer-suvlar mulklar deb atalgan. Xiva xonligida shartli yer egaligining boshqa xonliklarda uchramaydigan o'ziga xos turi mavjud bo'lib, u o'tliq deb atalgan. Xonlar harbiy yurishlar vaqtida o'zlariga turkman o'tliqlarini tayanch qilib, har o'tliq hisobiga foydalanish uchun 30-50 tanob (12-20 chek) yer mulki joriy qilganlar. Bunga ko'ra, o'tliq yerini olgan yer egasi xon talabi bilan bir o'tliq askarni qurollantirib, xon huzuriga yuborgan.

Xususiy shaxslarga tegishli yer-mulk ichida yirik mansabdor, harbiy-ma'muriy va diniy amaldorlarga tegishli yer-mulk katta foizni tashkil etardi. Qishloq jamoalari egalik qiladigan yerlar dehqonlarga, odatda, 8—12 tanob qilib bo'lib berilgan. Dehqon bu yerda o'z oila a'zolari yordamida ishlagan. Hosilni yigish paytida hashar usulidan foydalanganlar yoki chetdan odam yollaganlar.

Yerlarni ishlovchilar asosan, dehqonlar bo'lib, ular davlat dehqonlari, xususiy yerlardagi dehqonlar, vaqf yerlaridagi dehqonlar, yersiz dehqonlarga bo'lingan. Xiva xonligida qulchilik mavjud bo'lgan, qullardan uy-ro'zg'or ishlaridagina emas, balki dehqonchilikda ham keng foydalanilgan. Ammo ular ma'lum pul evaziga ozod qilinishi mumkin edi. Xonlikning ko'p yerlariga ega bo'lgan mayda dehqonlar turli xil majburiyatlarni bajarishardi. Eng ko'p tarqalgan majburiyatlardan biri «begor» bo'lib, bu Rossiya krepostnoy dehqonlari orasida amalda bo'lgan «barshchina»dan ham og'irroq majburiyat turi edi. Bunday ishlab berish muddati 12 kundan 50 kungacha cho'zilib, to'g'onlar bunyod etish, ariqlar qazish, yo'llar qurish va sozlashda, amaldorlarga saroylar qurishda keng qo'llanilgan. Har yil butun aholi ana shu ishlarga safarbar qilingan. Bu yerda asosan, chig'ir bilan suv chiqarib va sho'rxok yerlarni o'zlashtirib, ekin ekilishi sabab dehqonga hosilning 75 foizigacha qoldirilgan.

Yersiz dehqonlar baliqchilik va boshqa ishlar bilan shug'ullanganlar. Xonlikda soliq, majburiyat va o'lponlarning 25 ga yaqin turi bo'lgan. Davlat boshqaruvi, mansabdor shaxslar yoki armiya soliqlar hisobiga tutib turilgan. Asosan xiroj, ushr, zakot, barot, jiz'ya, boj va boshqa shu kabi soliqlar undirib olingan. Ularning miqdori shariatda belgilanganidek bo'lgan. Xiroj yerdan foydalangan uchun olinadigan asosiy davlat solig'i bo'lib, solg'it deb ham yuritilgan. Ushr dehqonlardan daromadning $\frac{1}{10}$ qismi miqdorida olinadigan soliq edi. Zakot — mulk qiymatining Y_{40} qismini davlat foydasiga olish, barot — yil boshida yoki bir necha yillik soliqni awaldan undirib olish bo'lgan. Shuningdek chorvador aholidan o'tloq va yaylovlarda mol boqqanlik uchun cho'p puli undirib olingan.

XIX asrning boshlarida Muhammad Rahimxon I o'tkazgan soliq islohoti natijasida soliqlar pul bilan undirilib, davlat xazinasiga topshiriladigan bo'ldi. Soliq miqdori dehqonlarning yer maydonlari hajmiga nisbatan olinishi belgilandi. Jumladan, yer 10 tanob (4 ga)dan ortiq bo'lsa, soliq 3 tilla, 5-10 tanobgacha - 2 tilla, 5 tanobdan kam bo'lsa, yiliga 1 tilla qilib belgilandi. Ammo yersiz hamda davlat yerlarida chorikor bo'lib ishlaydigan dehqonlar ham soliq to'lashga majbur edilar. Agar 15 tanob yerda chorikor bo'lsa, 34 tanga, 10 tanob yerga - 34 tanga yoki 3 dan 2 qismi, 5 tanob yerda bo'lsa, 34 tanga yoki 3 dan 1 qismi miqdorida soliq to'langan.

Albatta, Xiva xonligida soliqlarning turlari, miqdori, undirish tartibi hamma davrda ham bir xil bo'lgan deyish qiyin. Lekin hukmron sulolalar va ularning vakillari o'zgarib turgan bo'lsa-da, bu yerda soliq tizimi boshqa xonliklardagidan ko'p farq qilmagan.

Xonlikning ijtimoiy tuzumi yaqqol ko'rinishda tabaqalangan edi. Aholining turli qatlamlari turlicha huquqiy holatdan foydalanardi.

Yakka hokimlikka asoslangan o'rta asr musulmon davlatlarida bo'lganidek, xon va uning a'yonlari katta ijtimoiy huquqlarga ega edi. Lekin bu mustahkam qonunlar bilan kafolatlanmagan bo'lib, hokimiyatga, ya'ni cheklanmagan ijtimoiy huquqlarga ega bo'lishga intiluvchi kuchlar tomonidan doimiy ravishda xon hokimiyatiga katta xavf mavjud edi.

Saroy amaldorlari, markaziy va mahalliy boshqaruvning yuqori pog'onalarini egallab turgan ijtimoiy tabaqalar, harbiy-ma'muriy amaldor va mansab egalari katta huquq va imtiyozlarga ega ijtimoiy tabaqalar edi.

Daxlsiz huquqlarga, aholining barcha ijtimoiy tabaqalariga katta ta'sir ko'rsatish kuchiga ega bo'lgan oqsuyak tabaqa - mahalliy shayxlar va xo'jalardan Sayid ota, Darvish shayxlari avlodlari xonlikdagi eng nufuzli ijtimoiy tabaqa hisoblanardi. Katta miqdordagi xususiy yer mulklarga egalik qilishdan tashqari ular, odatda vaqf yerlardan keladigan

daromadlarni nazorat qilishda ham ko'pgina imtiyozlarga ega edilar. Ularning huquqlari va imtiyozlari mutlaqo daxlsiz bo'lib, boshqa ijtimoiy tabaqalardan farqli ravishda, saroy fitnalari, o'zaro urushlar, hukmdor va hukmron sulola almashishlariga qaramasdan to'laligicha saqlanib qolinardi.

Xiva xonligining davlat tuzumi

Xiva xonligi o'rta asrlardagi deyarli barcha davlatlar singari yakka hokimlik shaklida idora etiladigan va islom diniga tayangan davlat edi. Davlat tepasida cheklanmagan vakolatlarga ega boigan xon turgan. Biroq xon davlatni o'ziga yaqin kishilari va saroy amaldorlari yordamida boshqargan. Xon qonun chiqarish, harbiy va diniy hokimiyatga ega edi. Taxt otadan o'g'ilga meros tariqasida o'tardi. Merosxo'rlar o'rtasida toj-taxt uchun kurash Buxoro xonligidagi singari doimiy bo'lib turadigan hodisa edi.

Xiva xonligida davlat hokimiyatining o'ziga xos tartibga solingan tizimi mavjud edi.

Buxoro va Qo'qon xonligidan farqli ravishda XIX asr boshlariga kelib xon huzurida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash (Devon) bor edi. U Muhammad Rahim I (1806-1825) islohotlari bilan ta'sis etilgandi. Eng yuqori lavozimdagi amaldorlar a'zo bo'lgan bu kengashning vakolatlari cheklangan, barcha qarorlar amalda xon tomonidan qabul qilingan bo'lsa-da, lekin saroy a'yonlarining, qabila boshliqlarining, mahalliy hokimlarning davlat boshqaruvidagi o'rini e'tirof etish zarur. O'zaro siyosiy nizolarni bartaraf etadigan, markaziy hokimiyatni va joylarda mahalliy boshqaruvni amalga oshiradigan bu amaldorlar amalda davlat boshqaruvida katta kuchga ega edilar. Ayniqsa, markaziy davlat hokimiyati zaiflashgan davrlarda bu narsa yaqqol ko'zga tashlanardi.

Xonlikdagi barcha mansab va unvonlarni 3 toifaga: harbiy-ma'muriy, harbiy va diniy amallarga bo'lish mumkin. Saroy unvonlari ichida xondan keyin eng katta nufuzga inoq, otaliq va biy unvonidagilar mansub bo'lgan. Ular xonning eng yaqin maslahatchilari bo'lib, davlatning siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy, harbiy hayotini nazorat qilgan. Xonlikning siyosiy-iqtisodiy hayotida ulardan tashqari naqib, amir ul-umaro, mehtar, qushbegi, beklarbegi, devonbegi, parvonachi, dasturxonchi, eshik og'asi, shotir, yasovulboshi, udaychi, mingboshi, mirobboshi va boshqa mansabdorlar ham muhim o'rin tutardi. Diniy hokimiyat shayxulislom boshliq din peshvolari qo'lida edi. Mahalliy shayxlar Sayid Ota Shayx avlodlari, Darvish shayxlari — davlatdagi nufuzli diniy amaldorlar sirasiga kirar, barcha diniy mansablar ularning vakillariga berilardi.

Inoq, ya'ni vazir xondan keyingi birinchi mansab egasi hisoblangan. Ammo davlat hokimiyatining markazlashuvi va kuchayishidan keyin XIX asrning birinchi yarmidan boshlab inoqlar mavqeyi pasayib, qushbeganing ta'siri orta bordi. Qushbegi xonning birinchi yordamchisiga aylanadi. Xonning barcha yorliq va farmonlari uning qo'lidan o'tib, u asosan, o'troq aholiga boshchilik qilgan, soliqlarning davlat xazinasiga tushishini kuzatgan; mehtar (davlat xonzmatchisi) lavozimi uchinchi o'rinda bo'lib, xonlikning moliya ishlari hamda shimoldagi o'troq aholi ishlarining boshqarilishiga rahbarlik qilgan. Bundan tashqari, devonbegi (xon devonining boshlig'i), shayxulislom (din vakilining oliy unvoni, musulmonlar jamoasining boshlig'i), qozikalon (bosh qozi), eshon rais (musulmonlar jamoasi murabbiysi), mirzaboshi (devonxonadagi ish yurituvchi kotiblar boshlig'i), mirshab (politsiyachi), mahramlar (xizmatkorlar), katta beklar (viloyat, kattaroq shaharlar hokimlari), kichik beklar (kichik shaharlar yoki bekliklarning hokimlari), xon maslahatchilari kabi turli lavozimlar bo'lgan. Xonning ishonchli vakillari hisoblangan inoqlarning ta'siri kuchli vaqtlarda ulardan besh kishi a'zo bo'lgan xon kengashi chaqirilib turgan. U ham maslahat organi hisoblangan.

Xiva xonligiga oid mabzalarda unga xos davlat mansablari ichida tarixiy **qoyim-maqom** mansabi mavjud bo'lganligi ko'zga tashlanadi. Masalan, mamlakat aholisi bu lavozimni o'sha vaqtda «rais», «qoyim-maqom vaziri», «qoyim-maqom lomakin» nomlari bilan atagan¹. Ushbu so'z ba'zida o'rinbosar ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, boshqa joyda o'zgacha ma'noda qo'llanilgan. Xiva xonligiga yaxshi xizmat etilgan taqdirda davlat mansablari otadan o'g'ilga meros tariqasida o'tib turgan.

Xiva xonligi ma'muriy jihatdan XVI—XVIII asrlarda viloyatlarga bo'lingan bo'lsa, XVIII asr oxiri - XIX asr boshlaridan boshlab, davlatdagi asosiy ma'muriy birlik bekliklar deb yuritila boshladi. Bu davrda xonlikda 16 ta beklik va 2 ta noiblik mavjud edi. Ular Xazorasp, Gurlan, Xonqa, Ko'hna Urganch, Qo'shko'prik, Pitnak, G'azovot, Qiyot, Shobboz (Shoxabboz), Shovot, Toshhovuz, Ambarmanaq, Urganch, Xo'jayli, Sho'manoy va Qo'ng'iro't bekliklari hamda Beshariq, Qiyot-qo'ng'iro't noibliklaridir. Bu beklik va noiblarni xon tayinlaydigan beklar va noiblar boshqarar edi. Xiva shahri esa xon va bosh vazir (inoq)ning izmida bo'lgan.

Shunday qilib, Xiva xonligi ma'muriy jihatdan hozirgi Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qozog'iston va Turkmaniston Respublikalarining bir qismini o'z ichiga olgan davlat edi.

Xonlikda **anniyaning** oliy bosh qo'mondoni xon hisoblangan.

Nufuzli saroy a'yonlaridan bo'lgan, o'z mavqeyi jihatidan xondan keyingi o'rinda tuigan inoq o'z xizmat vazifasiga ko'ra harbiy-ma'muriy amaldorlarga yetakchilik qilardi. Undan keyingi harbiy mansabdor Amir ul-umaro bo'lib, qo'shinlar boshlig'i esa sarkarda deb atalardi. Xonning shaxsiy gvardiyasi boshlig'iga yasovulboshi unvoni berilgan bo'lib, u xonni qo'riqlash, tartib-intizomni saqlashga mas'ul hisoblangan. Xonlikdagi harbiy-ma'muriy amaldorlar ichida mingboshi, yuzboshi kabi harbiy bo'linmalar boshliqlari, shig'ovul (ayg'oqchi), qutvol (qal'a boshlig'i), tug'begi kabi harbiy mansabdorlar ham katta ahamiyatga ega edilar.

Qo'shinlar otliq va piyoda navkarlardan tashkil topgan bo'lib, harbiy talonchilik yurishlari davrida asosan tez harakat qiluvchi otliq qo'shinlardan, shahar va qal'alar himoyasida piyoda qo'shinlardan foydalanilgan.

Asosiy hujum qurollari o'q-yoy, qilich, nayza, dubulg'a bo'lib, himoya uchun qalqon, sovutdan foydalanilgan. Qo'shinni miltiqlar bilan ta'minlash past darajada edi. Zambaraklar ham xonlikda keng tarqalmagan bo'lib, bulaming hammasi muhtazam qo'shinning harbiy ishlaridagi salohiyatini kuchsizlantirardi.

Xiva xonligida yollangan turkman sarbozlari, turli o'zbek qabilalaridan tuzilgan qo'shinlar asosiy harbiy kuch edi. Jang olib borish usuli Chingizxon va Amir Temur davridagi harbiy qonun-qoidalarga asoslangan-da, ammo bu harbiy tartiblar ijodiy rivojlantirilmadi.

Sud ishlari. Asosiy sudlov idoralari qoziMk mahkamalari hisoblangan. Bu mahkamalar bir necha pog'onadan tashkil topgan. Qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi oliy mansabdor shaxs xon bo'lib, og'ir jinoiy ishlarni u shaxsan ko'rib chiqib, hukm chiqarardi. Undan keyingi o'rinda xonlikda bosh sudya - Qozikalon turardi. Xonlikdagi har bir viloyat, tuman, qasaba, shaharlarda xon tomonidan tayinlangan qozilar bo'lib, ular o'z yordamchilari - muftilar yordamida mulkchilik bilan bog'liq mojarolarni hal qilish, mayda jinoyatlarni ochish va shu singari ishlar bilan shug'ullanishgan. Viloyatlardagi jinoiy ishlarni ko'rib chiqishda mahalliy hokimning ham ishtirok etish huquqi bor edi. Qishloqlardagi mayda mojarolar qishloq oqsoqoli tomonidan hal qilinardi.

Xiva xonligi davrida davlat huquqining asosiy belgilari

Xiva xonligi ham Buxoro amirligi singari islom dini hukmron bo'lgan davlat edi. Shu sababli bu yerda ham islom huquqi manbalari, jumladan, shariat to'hq amal qilgan. Biroq shu bilan birga, xonlarning farmon va buyruqlari, turkman, qozoq, qoraqalpoqlarning o'z odat huquqlari ham huquq manbayini tashkil etgan. Xonlar oliy sudya vakolatini davlat hokimiyati bilan qo'shib olib borganlar. Yuqorida aytib o'tilganidek, xon davlatga qarshi qaratilgan va boshqa og'ir jinoyatlarni shaxsan o'zi ko'rib chiqqan va faqat xon o'lim jazosi berish huquqiga ega bo'lgan.

Jumladan, tarixchi Abulg'ofi Xiva hukmdori AH Sulton haqida shunday xabar beradi: «Bir karrat sulton otlanib, polizning kanoridan o'tib borturg'onda bir chuhra otudan tushib, ikki qovun olib turur. Qovun egasi yugurub borib, sultonga arz qilib turur, sulton shul yerda chuhrani kelturub, bir ulug' yog'ichni ko'mdurub, chuhrani osturub joni chiqqandin kesturub turur*¹. Bunday jazolashni qattiqqo'llik yoki odiUik deb bo'ladimi? Albatta, yo'q. Undan keyin O'zbekiston xalqlarida poliz boshida qovun sotish odati bo'lmagan. Shularga asoslanib, yuqoridagi jazoni shariatga ham zid holda berilgan deb hisoblash mumkin.

Xiva xonligi huquqida ham deliktlar (huquqbuzarliklar) va jinoyatlar, jinoyat huquqi va ma'muriy huquq normalari va hokazolar o'rtasida aniq farqlar ajratilmagan edi. Jinoiy-huquqiy, fuqarolik-huquqiy munosabatlar va sud ishlarini yuritish tartibi shariat bilan belgilangan.

Jinoyatlarning shaxsga qarshi, mulkka qarshi, davlatga qarshi turlari qonunlar bilan maxsus tasniflashtirilmagan bo'lsa ham, jazolar berishda ularning og'irlik darajasi hisobga olingan. Bunda shariat manbalari huquqiy asos bo'lib xizmat qilgan.

Aybdorlarga nisbatan o'lim jazosi (bu jazo faqat xon ko'rsatmasi bilan amalga oshirilgan), tana a'zolarini, ko'pincha barmoqlarni, qo'lni (turli o'g'irliklar uchun) kesish, kaltaklash, mol-mulkini musodara qilish, jarima solish va boshqa jazo choralari tayinlanardi. Bulaming hammasi Xiva xonligidagi sud ishlari qo'shni musulmon mamlakatlaridan deyarli farq qilmaganligini ko'rsatib turibdi.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

Xiva xonligining vujudga kelishi haqida gapirib bering.

Ijtimoiy tuzumi qanday bo'lganligi haqida gapirib bering.

Xiva xonligida amalga oshirilgan saliq islohotlari haqida gapirib bering.

Xiva xonligining davlat tuzumi qanday bo'lganligi haqida gapirib bering.

Harbiy boshqaruv qanday amalga oshirilganligi haqida gapirib bering.

Sud ishlari qanday amalga oshirilganligi haqida gapirib bering.

Huquqining asosiy belgilari haqida gapirib bering.

22-MAVZU: QO'QON XONLIGI DAVLATCHILIGI VA HUQUQI

1. Qo'qon xonligining tashkil topishi.
 2. Qo'qon xonligi ijtimoiy tuzumi xususiyatlari.
- Qo'qon xonligida markaziy va mahalliy boshqaruvning tashkil etilishi.
- Qo'qon xonligi davrida davlat huquqining asosiy belgilari.

Qo'qon xonligining tashkil topishi

Ma'lumki, Qo'qon xonligi tashkil topmasdan avval uning hududi Buxoro amirligiga qarar edi. XVI asrda Buxoro amirligi iqtisodiy va siyosiy inqirozga yuz tutdi. Ubaydullaxon hukmronligi (1702-1712) davrida markaziy hokimiyat zaiflashib, mamlakat parchalanib ketdi. 1709-yilda Farg'ona vodiysida Chodak (Chust shahridan sharqda) xo'jalari qo'zg'olon ko'tarib, vodiyning bir qismini egallaydilar. Natijada mustaqil davlat tuzilganligi e'lon qilinadi. Shu tariqa, 1709-yilda Qo'qon xonligiga asos solingan edi. 1710-yilda o'zbeklarning minglar urug'idan bo'lgan yirik zodagon Shohruhbiy hokimiyat tepasiga keladi va 1721-yilgacha hukmronlik qiladi.

Dastlab Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Konibodom, Isfara va ular atrofidagi qishloqlarni o'z ichiga olgan bu davlat hududi Shohruhbiyning o'g'li va vorisi Muhammad Abdurahimbiy (1721-1733) taxtga o'tirgandan so'ng ancha kengayadi. U Andijon va Xo'jandda o'z hukmronligini o'rnatib, hatto qisqa vaqt Buxoroga tegishli Samarqand

va Kattaqo'rg'on shaharlarini egallab, Shahrisabzga ham tahdid soladi. Abdurahimbiy Qo'qon qishlog'i yaqinida yangi shahar qurdira boshlaydi. Dastlabki davrlarda bu shahar «Qal'ayi Rahimbiy» deb atalgan. U qattiq kasallanib Xo'jand shahrida 33 yoshida vafot etgandan so'ng hokimiyat tepasiga ukasi Abdukarimbiy o'tiradi. U yangi shahar qurilishini tugallab, poytaxtni Tepaqo'rg'ondan Qo'qonga ko'chirtirib keladi. Shu tariqa yangi shahar — Qo'qon shahri davlatning poytaxti bo'lib qoldi va keyinchalik davlat bu shahar nomi bilan Qo'qon xonligi deb atala boshlanadi. (Tarixiy manbalarda Qo'qon — Ho'qand deb yuritiladi). Abdukarimbiyning hukmronligi davrida davlat hokimiyati yanada mustahkamlandi, hududi kengaydi. 1745-yilda Farg'ona vodiysiga hujum uyushtirgan qalmoqlar og'ir janglardan so'ng quvib chiqarilib, ularbosib olgan O'sh, Andijon, Marg'ilon shaharlari qaytarib olindi.

Abdukarimbiy vafot etgach (1750), davlat taxti 1770-yilgacha turli shahzodalar o'rtasida talash bo'lib, to'xtovsiz almashinib turgan. Jumladan, Abdurahmon, Erdonabek, Bobobek, Sulaymonbek va h. k.

1769—1770-yilda taxtga Abdukarimbiyning nevarasi Norbo'tabiy o'tiradi. Norbo'tabiyning xonlik davrida (1770—1801) Chust va Namangan beklarining mustaqillik uchun ko'targan g'alayonlari bostiriladi. U qo'zg'olon ko'targan Xo'jand begini ham yengib, bu shaharni uzil-kesil bo'ysundiradi, biroq O'ratepa shahri Buxoroga tobe bo'lib qolaveradi. Xon 1799-yili Xonxo'ja boshchiligidagi qo'shinni Toshkentga qarshi yuboradi. 1784-yilda Yunusxo'ja boshchiligidagi Toshkent o'zini mustaqil davlat sifatida e'lon qilgan edi. Lekin qo'shin mag'lubiyatga uchraydi. Norbo'tabiy davrida Qo'qon xonligi mustaqil, kuchli davlatga aylanadi. Hatto uni Xitoy tan oladi. Mamlakatda sug'orish inshootlari barpo qilinadi, savdo va hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi birmuncha rivoj topadi va mamlakatda arzonchilik bo'ladi.

Norbo'tabiy vafotidan so'ng (1801) taxtga uning katta o'g'li Olimbek o'tiradi. Olimbek hukmronlik qilgan davrda (1801—1810) Qo'qonning siyosiy mavqeyi yanada kuchayadi. U harbiy islohot o'tkazib, o'z davlati qudratini oshiradi va Ohangaron vohasi, Toshkent, Chimkent va Sayramni o'ziga bo'ysundiradi. U tashqi savdoga ham e'tiborni kuchaytiradi. Olimxon o'z davlatini 1805-yili rasman Qo'qon xonligi deb e'lon qilib, o'zi «xon» unvonini oladi.

Qo'qon davlati kuchayib borishi bilan uning siyosiy maqomi ham o'zgardi. Agar Qo'qonning dastlabki hukmdorlari «biy» va «bek» unvonlari bilan davlatni boshqargan bo'lsalar, 1805-yildan bu davlat rasman Qo'qon xonligi deb e'lon qilindi va Olimxon «xon» unvoni bilan hokimiyatni boshqara boshladi.

Markaziy hokimiyatning kuchayib borishi, davlatni boshqarishda xonning cheksiz huquqlarga ega ekanligi, Olimxonning siyosatidan norozi ayrim guruhlarining unga qarshi fitnasiga olib keldi (manbalarda u «Zolimxon» laqabi bilan atalganligi haqida ham ma'lumotlar uchraydi).

Olimxon 1810-yilda qozoqlarga qarshi yurish vaqtida Qo'qondan 7—8 chaqirim masofada fitnachilar tomonidan o'ldirilgach, ukasi Umarxon taxtga chiqadi. Umarxon o'z hukmronligi davrida (1810—1822) xonlik hokimiyatini mustahkamlash va kengaytirish choralari ko'radi. 1815-yilda Umarxon Buxoro amirligiga qarashli Turkistonni, 1817-yili esa O'ratepani bosib oladi. Sirdaryo bo'ylaridagi qozoqlardan bosib ohngan yerlarda Yangiqo'rg'on, Julek, Qamishqo'rg'on, Oqmachit, Qo'shqo'rg'on nomli harbiy istehkomlar barpo etilgan.

Qo'qon xonligi hududlarining kengayib borishi bilan birlikda uni mustahkamlash, markazlashgan xon hokimiyatini kuchaytirish, amaldorlar huquqi va lavozimini mustahkamlash choralari ko'rildi. Umarxon Qo'qon shahridagi Jome masjidi poydevoriga birinchi g'ishtni qo'yib bergandan keyin unga «Amir ul-muslimin» unvoni berildi.

Umarxon vafotidan keyin 12 yoshli o'g'li Muhammad Ali (1822—1842) taxtga chiqib, o'z hukmronligini otasi davrida yomon ko'rgan amaldorlarni qatl etishdan boshladi. Shu maqsadda u xonlikning barcha shaharlariga maxfiy qotillarni yuborib turdi. Bu esa mahalliy amaldorlar orasidagi noroziliklarning ko'payishiga olib keldi.

1825-yilga kelib Muhammad Alixon xitoylar musulmonlarni Farg'onaga ko'chirib yuborayotgani va xo'jalar quvg'in etilayotgani xabari bahonasida Sharqiy Turkistonga yurish qildi. 1829-yili u yana Qashg'arga yurish qilib, 70 mingga yaqin kishini ko'chirtirib keldi hamda Shahrixon va uning atrofidagi qishloqlarga joylashtirdi. Oltoy tog'i ortidagi tog'liq tojiklarni bo'ysundirish boshlandi, biroq faqat Qorategin bo'ysundirildi, xolos. Sho'g'non, Ro'mon, Voqon beklari amalda mustaqilligicha qoldi.

1826—1831-yillar mobaynida Muhammad Alixonning Qashg'arga qilgan qayta-qayta hujumlari natijasida Sharqiy Turkiston shaharlaridan boj yig'ish huquqi qo'lga kiritiladi.

Tarixda MadaUxon nomi bilan qolgan bu hukmdor davrida (1822—1842) Qo'qon xonligi ancha yuksaldi. Madalixonga din peshvolari «G'oz» (ya'ni «din homiysi», «din yo'lida kurashuvchi») unvonini berdilar. Qashg'arda olib borilgan urushlar paytida 70 ming uyg'ur musulmonlari Andijon viloyatiga ko'chirib keltirildi.

Bu davrda Buxoro amirligi bilan ham chegara shaharlar uchun tez-tez harbiy to'qnashuvlar bo'lib turdi. Bu feodal urushlar mehnatkash xalq zimmasiga yangi soliqlar solinishiga va aholi turmushining og'irlashishiga olib keldi. Natijada bir necha marta xalq g'alayonlari yuz berdi. Hukmronligining so'nggi yillarida davlat ishlaridan ko'ra ko'proq ayshu ishratga berilib ketgan Madalixondan norozi bo'lgan kuchlar unga qarshi fitna tayyorlaydilar.

Lekin Madalixonni o'z kuchlari bilan ag'darishga ko'zi yetmagan fitnachilar Buxoro amiriga bir necha maktub bitib, elchi yuborib, amir Nasrulloxondan «kofir» deb e'lon qilingan Madalixonni taxtdan ag'darish va jazo berishni iltnos qiladilar. Qo'qon xonligini zabt etib Buxoroga qo'shib olishni rejalashtirib yurgan amir Nasrullo 1842-yil aprelida katta qo'shin bilan Qo'qonga yurish qiladi.

Jangsiz Qo'qonni egallagan amir Nasrullo o'z qo'shini bilan shaharga kirib keldi va xonning xazinani olib qochganidan g'azabga tushib, Qo'qonni talon-taroj qilishga farmon beradi.

Amir Nasrullodan Madalixon va uning oilasini tutib keltirish haqida buyruq olgan bir necha qo'qonlik qochoq xonni tutib keltirishni o'z zimmasiga oladi. Turli joylardan uning oila a'zolari: onasi Nodirabegim, ukasi, o'g'illari

va xotinlari tutib keltiriladi.

Madalixon, uning onasi, ukasi va katta o'g'li qatl etiladi. Qo'qonda

12 kun turgan amir Nasrullo Qo'qon xonligini Buxoroga qo'shib olinganligini e'lon qilib, Qo'qonda o'z noibi etib Ibrohim dodxoh mang'itni qoldiradi. Unga bir necha amaldorlar va 600 kishilik qo'shin berib, o'zi esa sobiq xon xizmatida bo'lgan 250 ta amaldorlarni garov tariqasida Buxoroga olib ketadi. Lekin osonlik bilan qo'lga kiritilgan Qo'qon 3 oydan so'ng yana osonlik bilan qo'ldan boy berildi. Ibrohim Dodxohning Qo'qon xalqiga o'tkazgan jabr-zulmi, soliqlarning haddan tashqari oshirilganligi tufayli qo'qonliklar 1842-yiming yozida qo'zg'olon ko'tarib, qipchoqlar yordamida buxoroliklar qo'shinini tor-mor etib, taxtga Sheralexonni ko'taradilar. To'raqo'rg'onda oq kigizga solinib xon deb e'lon qilingan Sheralexon katta qipchoq qo'shini bilan Qo'qonga kirib keladi. Ibrohim dodxoh va uning ukasi Is'hoq mang'it Xo'jand orqali Buxoroga qochib qolishga muvaffaq bo'ladi. Amir ularni qattiq jazolab, mol-mulkini tortib oladi va 1842-yil kuzida 20 ming qo'shin bilan yana Qo'qonga yurish qiladi.

Buxoroliklarning Qo'qonni qamal qilishi muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Qo'qonliklar 40 kun mobaynida buxoroliklarning 9 ta hujumini qaytarishadi. Shu orada Buxoroga Xiva xoni Olloquli hujum qilgani haqida xabar keldi va Nasrullo qaytib ketishga majbur bo'ladi. Ko'p o'tmay Xo'jand o'z ixtiyori bilan Qo'qon xonligiga qo'shiladi, Toshkent qayta egallanadi va xonlik chegaralari tiklanadi.

Biroq Sheraliga taxtga chiqishga yordam bergan qipchoqlar endi xonlikdagi oliy mansablarni egallashga urina boshlaydilar, xon esa bunga yo'l qo'ymaydi. Shunda qipchoqlar qo'zg'olon ko'tarib, Qo'qonga yurish qilishadi va shaharni bosib olishadi. Qipchoq oqsoqollarining kengashi taxtda Sheralexonni o'zini qoldirishadi, biroq amiri lashkar (bosh qo'mondon) mansabiga qipchoqlarning qo'lon urug'i boshlig'i, Buxoroda turgan Musulmonqulni tayinlaydi. O'sha yili (1845) Qo'qonda qo'zg'olon ko'tarilib, Sheralexon o'ldiriladi va taxtga uning o'g'li, 13 yoshli Xudoyorxon o'tqaziladi.

Xudoyorxon Qo'qonning so'nggi mustaqil xoni bo'lib qoldi.

Qo'qon xonligi XIX asrning birinchi yarmida shimolda Rossiya bilan (ular o'rtasida huvillab yotgan cho'l bor edi): g'arbda Xiva va Buxoro bilan; janubda Qoratepa, Darboz va Ko'lob bilan; sharqda Sharqiy Turkiston bilan chegaradosh edi. Qo'qon xonligi tarkibiga quyidagi viloyatlar va shaharlar kirardi: Sirdaryonning so'l sohili bilan Qorategin oralig'idagi Qo'qon viloyati; Sirdaryoning o'ng sohilidan to Olatovgacha bo'lgan Namangan viloyati, Xo'jand shahri; Xo'jand bilan Toshkent oralig'idagi O'ratepa viloyati; xonlikning eng shimoliy viloyati Turkiston Bekpakdala sahrolariga borib taqalardi. Bundan tashqari xonlik tarkibiga Babcash ko'li bilan Sirdaryoning yuqori oqimi oralig'idagi yerlar kirardi. Billur tog'ning g'arbiy tomonidagi Qorategin,

Darboz, Ko'lob, Sho'g'non singari bir qator tog'li tumanlar ham Qo'qon xonligiga tegishli edi. Bu yerlar qo'qonliklarga XIX asrning 30-yillarida bo'ysundirilgan bo'lsa-da, ular tez-tez qo'ldan ketib, Buxoro amirligi ixtiyoriga o'tib turardi.

XIX asrning o'rtalariga kelib xonlikdagi feodallarning o'zaro nizolari, taxt va hokimiyat talashlari, xalq qo'zg'olonlari keskin ijtimoiy-siyosiy vaziyatni vujudga keltiradi. Bu esa rus qo'shinlari tomonidan Qo'qon xonligi yerlarining uzil-kesil bosib olinishini tezlashtiradi.

1876-yilning 19-yanvarida Rossiyaning harbiy vaziri D. Milyutin Qo'qon xonligi Rossiyaga qo'shib olinganligini rasman e'lon qilishi bilan bu davlat tugatiladi.

Qo'qon xonligi ijtimoiy tuzumi xususiyatlari

Qo'qon xonligi dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdogarchilik bilan shug'ullangan. Iqtisodda dehqonchilikning salmog'i juda yuqori edi. Mamlakatning asosiy boyligi bo'lgan yerga egalik qilish Buxoro va Xiva xonliklaridagidek bo'lib, hosildor yerlarning katta qismi davlatniki hisoblanardi.

Qo'qon xonligida ham yerga egalik qilish va undan foydalanish turli xil bo'lgan. Xonlikka qarashli bo'lgan yerlar amlak yerlar («amlaki sultoni»), vaqf yerlari, mulki xiroj va mulki ushriyatga taqsimlangan. Dehqonlar o'rtasida yakka dehqon xo'jaligi ham rivojlangan. O'z yerlaridan ajralgan kambag'al dehqonlarning ko'pchiligi yirik yer egalari qo'lida chorakorlik qilganlar.

Davlatdagi eng katta mulkdor — xon bo'lib, u katta-katta hosildor yerlarga, ulardan olinadigan hosilga, bu yerlarda joylashgan yaylovlar, chorva mollari, hunarmandchilik ustaxonalari, savdo do'konlari va boshqalarga egalik qilardi. Harbiy-ma'muriy amaldorlarga berilgan «tanho», «tarxon» shaklidagi yer mulklari faqat xizmat davrida berilgan va meros bo'lib avloddan-avlodga o'tmagan. Diniy mahkamalar va madrasalar xarajatlari uchun vaqf yerlardan keladigan daromadlar asosiy rol o'ynagan. Bunday yer-mulklarga odatda butun-butun qishloqlar, ustaxonalar, do'konlar, tegirmonlar va boshqa ishlab chiqarish korxonalari bo'lgan katta yer-mulklari kirgan.

-Qo'qon xonligidagi ijtimoiy tabaqalar, ularning jamiyat hayotidagi mavqeyi qo'shni Buxoro xonligidan deyarli farq qilmaydi. Davlatda xon va uning yaqinlari, markaziy va mahalliy boshqaruvni amalga oshirgan. Vazir ul-vuzaro, amir ul-umaro deb nomlangan ijtimoiy tabaqaning, harbiy-ma'muriy amaldorlarning mavqeyi juda yuqori edi. Bu amaldorlar o'z xizmatlari evaziga muayyan maosh olishdan tashqari yer-mulklarga ham ega bo'lganlar. Butun o'rta asr musulmon

davlatlarida bo'lganidek, musulmon ruhoniylari ham alohida imtiyozlarga ega bo'lgan ijtimoiy tabaqa hisoblanardi. Davlat boshqaruvida, ta'lim-tarbiyada, sud ishlarida va jamiyat hayotining turli sohalarida ularning fikri katta ahamiyat kasb etgan. Jamiyatning eng ko'p sonli va eng kam huquqli tabaqasi oddiy xalq — fuqaro edi.

Mamlakatning barcha moddiy boyliklari ularning mehnati hisobiga yaratilsada, bu ijtimoiy tabaqa doimo muhtojlikda hayot kechirganligi manbalarda qayd etilgan.

Qo'qon xonligida olinadigan soliqlar xalqqa juda og'ir bo'lib, ular yana turli hasharlarda, ayniqsa xon va boylarning uy, saroy, dalalarida, qurilish inshootlarida bepul ishlab berishga majbur qilingan.

Ma'lumotlarga qaraganda, rasmiy soliqlar xiroj, zakot, tarozi solig'i, daryodan o'tish uchun soliq va bosliqa maxsus soliqlardan iborat bo'lgan. Soliqlar xossachi va bekliklarga bo'lingan. Xossachi — bu daromad xon xazinasiga tushgan. Beklik — bu daromad bek xazinasiga tushgan. Xon xazinasiga deyarli barcha soliqlar kelib tushgan, lekin ular asosan Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlardan yig'ilgan. Boshqa yerlardan esa xon xazinasiga faqat quyidagilar tushar edi: tovar va hayvonlardan yig'iladigan zakot; Sirdaryo kechuvlaridan va tuzdan olinadigan boj; xossachi joylardan olinadigan soliq; xon mablag'iga qurilib, ijaraga berilgan do'kon, karvonsaroy, omborlardan yig'iladigan soliqlar; to'y marosimlaridan yig'iladigan soliqlar; meros bo'lishdan yig'iladigan soliqlar.

Viloyat hokimlariga xiroj va tanobona soliqlarini olish huquqi berilgan edi. XIX asrning birinchi yarmida xonlik daromadi natura va puldan iborat bo'lgan, ularning bir qismi viloyat hokimlari tomonidan qo'shin saqlash uchun sarflanadigan xarajatlarga va boshqa maqsadlarga ishlatilar edi.

Ko'chmanchi xalq 40 bosh hayvondan bir dona soliq to'lardi. Savdo karvonlaridan viloyat hokimi yoki uning vakili soliqni olardi. Chet eldan kelgan savdo karvonlari bir marta umumiy narxdan 2,5 foiz soliq to'lar edi. Yahudiy va xristianlarga tegishli tovarlardan esa 5 foiz zakot olingan.

Qo'qon xonligida yuqorida sanab o'tilgan soliqlardan tashqari yana bir necha xil soliqlar mavjud bo'lgan.

Soliqlardan tashqari, aholi majburiy ravishda turli ishlarga: kanallar qazish, ariqlarni tozalash, obodonchilik ishlariga, turli qurilishlarga jalb qilinardi.

Aholi qal'alar, suv inshootlari qurishda va ularni ta'mirlashda, urush harakatlarida qatnashishga majbur edilar. Hashar eng ko'p tarqalgan majburiyatlardan biri edi. Harbiy xizmat majburiyati eng og'ir bo'lib, erkak aholi unda qatnashishi shart edi.

Qo'qon xonligida markaziy va mahalliy boshqaruvning (tashkil etilishi

Qo'qon xonligi Temur va temuriylar davrida shakllangan boshqaruv tizimini o'zgarishsiz qabul qilib olgan edi.

Davlat boshlig'i eng oliy hukmdor — «xon» bo'lib, u deyarli cheklanmagan huquqqa ega edi. Lekin Qo'qonning dastlabki hukmdorlari «biy» unvoni bilan hokimiyatni boshqargan bo'lib, davlat boshlig'i rasman «xon» deb Olimxon davridagina (1805-yildan boshlab) yuritila boshlandi. Uning vorisi Umarxon (1810-1822) esa o'zini «amir • al-mo'minin» deb e'lon qilib, diniy hukmdorlikni ham o'z qo'lga olgan edi.

Xon cheksiz hokimiyatga ega bo'lsa-da, saroy amaldorlari va qo'shin boshliqlarining xonga ta'siri kuchli edi. Buni Xudoyorxonning taxtda o'tirgan birinchi davrida Musuimonqul qipchoqning mingboshi va otaliq lavozimini egallagan yillarida (1845—1852) aniq ko'ramiz. Bu xonning siyosiy kuch-qudrati ma'lum iqtisodiy asoslarga va ijtimoiy guruhlariga bog'liq edi, deyishga asos beradi.

Manbalarning guvohlik berishicha, xon saroyida muhim ishlarni ko'rib chiqadigan Kengash tuzilgan bo'lib, unga mingboshi boshchilik qilgan. A'zolari dasturxonchi, risolachi va yana ba'zi muhim amaldorlar bo'lgan. Davlatni boshqarishda bu kengashning ham o'mi katta edi.

Qo'qon xonligida quyidagi mansablar mavjud bo'lgan: mingboshi, otaliq, shayxulislom, qozikalon, qushbegi, mextar, parvonachi, naqib, dodxoh, eshik og'asi, inoq, shig'ovul, to'qsoba, miroxo'r, qorovulbegi va boshqalar. Xo'jakalon, naqib, mirasad, sadr, sudur, uraq mansablari faqat Muhammad payg'ambar va to'rtta xalifalar avlodlariga mansub shaxslarga taqdim qilingan.

Shayxulislom, mavlavi, qozikalon, qozi ul-quzzot, qozi askar, qozi mutloq, qozi rais, mufti, a'lam, mudarris, imomlar shunday shaxslar bo'lishi kerak ediki, ular musulmon maktab va madrasalarida ta'lim olgan bo'lishlari shart edi. Shayxulislom unvonini olish uchun bilimdon, o'qimishli bo'lish haqidagi hujjatdan tashqari tayinli nasl-nasab ham talab qilingan. U xo'jalar avlodidan bo'lishi lozim edi. Shahardagi tungi tartibni qo'rboshi boshchiligidagi ma'lum miqdordagi soqchi (mirshab)lar nazorat qilganlar, musulmonlarning tinchlik va osoyishtaligini himoya qilganlar, shahar osoyishtaligini ta'minlaganlar.

Shuningdek, muxtasiblar lavozimiga odatda axloqiy sifatleri bilan ajralib turgan va shariat qonunlarini yaxshi bilgan shaxslar tayinlangan, chunki ular musulmonlarning diniy burchlaridan voqif bo'lishlari kerak edi. Shuning uchun ular rais-a'lam deb ham atalgan.

Xonning daromadini maxsus amaldorlar boshqarishgan: mirza-i daftar xon xazinasining ahvoli haqida maxsus daftarga qayd qilib borgan. Sarkor va inoq xonlik xazinasiga qabul qilinadigan mahsulotlarni saqlovchi hisoblangan. Bu amaldor saroyda xonning xavfsizligini qo'riqlovchilar va xizmatkorlarning ehtiyojlarini ta'minlagan. Pullarning hammasini mextar yoki xonning g'aznachisi (kassiri) qabul qilgan, shuningdek, u xonning barcha qimmatbaho buyumlarini boshqaruvchisi bo'lib ham hisoblangan.

Odatda, vaqtinchalik hukmronlik qiluvchi guruhning eng nufuzli, obro'li shaxslari xonlikdagi yaxshi lavozimlarni egallab olganlar.

Xonlik hayotida ruhoniylar fuqarolar ishini hal qilishda qozilikka oid hamma ishlarni oshkor qilardilar. Qozilik ishlarini ma'lum tartibda ko'rish faqat shariat va odatlar asosida olib borilgan.

Qo'qon xonligida mavjud bo'lgan harbiy unvonlar quyidagicha edi: mingboshi — odatda, u vazirlik vazifasini birla olib borgan. Keyin yuzboshi, ellikboshi, o'nboshi, to'pchiboshi, zambarakchi va boshqalar. Bulardan tashqari

boshqa harbiy mansablar ham bo'lgan. Qo'qonda yashagan sarboz va to'pchilar faqat alohida vazifadagi noib, dodxohning doimiy tasarrufida bo'lganlar. Urush davrida noib, dodxoh o'z qismiga harakatdagi qo'shinning hamma sarbozlarini qabul qilgan, unga vaqtinchalik boshchilik qilishni maxsus tayinlangan amiri lashkar (bosh qo'mondon)ga topshirardi.

Xonlik ma'muriy jihatdan bekliklarga bo'linib, ularning ba'zilari bir necha marta xonlik tarkibidan chiqib turgan. Qo'qon davlatining asosiy bekliklari sifatida Namangan, Marg'ilon, Andijon, To'raqo'rg'on, O'sh, O'rtepa, Xo'jand, Toshkent, Turkiston, Chimkentni ko'rsatish mumkin. Bekliklar xon tomonidan tayinlanadigan hokim — qushbegi tomonidan boshqarilardi. Bekliklar o'z navbatida boshqa kichik ma'muriy birliklarga bo'lingan.

Qo'qon xonligi davrida davlat huquqining asosiy belgilari

O'zbekiston huquqi tarixini chuqur tadqiq qilgan olim Z.Muqimov Qo'qon xonligining huquqiy tizimi haqida 2003-yilda «Adolat» nashriyotida chop etilgan O'zbekiston davlati va huquqi tarixi darsligida qiziqarli ma'lumotlar keltiradi. Biz quyida shularni to'liqbayon qilishga jazm qildik.

Bu yerda ham asosiy huquq manbai shariat bo'lib, qozoq va qirg'izlar yashaydigan joylarda odat huquqlarining ahamiyati kuchli edi. Yer, suv, davlat xizmati bilan bog'liq ba'zi masalalar xonlarning farmonlari bilan ham tartibga solinishiga qaramasdan, yer, suv, oila va nikoh, vorislik huquqlari deyarli barcha xonliklarda bir xil bo'lgan. Bu huquqlarning asosiy belgilari respublikamiz olimlarining asarlarida yoritib berilgan. Ammojinoyat va jazo masalalarida har bir xonlikda shariatga zid ko'pgina o'ziga xos usullar ham qo'llanilgan. Ularning barchasida, jumladan, Qo'qon xonligida qonunsizlik ildiz otgan. Chunki, hukumat ishida shariatdan boshqa muntazam qoidalar bo'lmagani holda, ulaiga zid ravishda fuqarolar davlat boshliqlarining quli sanalib, puli va moli ham davlatnikidek hisoblanar edi. «Agar biror odamni o'z xohishlaricha gunohkor topsalar, - deb yozgan edi bu haqda Mahdum Hoji, - ani urub va qattiq azobga hukm qilib, tamom molu amvolini podsholikka deb olur edilar. Balki ul gunohkorning gunohsiz xeshu aqabolari ham ul gunohidin holi bo'lmas edi.»¹ Bundan ko'rinib turibdiki, azoblash (tan jazosi), qatl etish, mol-mulkini musodara qilish kabi uch xil jazo birdaniga qo'llanilgan, javobgarlik gunohkorning qarindoshlariga ham yoyilgan, o'zbek xonliklarida, jumladan, Qo'qon xonligida jinoyat huquqining asosiy xususiyatlari akademik X.S.Sulaymonovning ilmiy ishlarida batafsil yoritilgan.² Bu haqda boshqa bir qancha manbalar ham boy ma'lumot beradi.

Jinoyatlar davlatga qarshi qaratilgan, diniy, mulkka, shaxsga, oilaga qarshi qaratilgan jinoyatlaiga bo'lingan. Davlat jinoyatlari diniy jinoyatlar bilan chatishganligidan har bir davlat jinoyati diniy jinoyat hisoblangan. Ularga hukmni faqat xon chiqarib, deyarli barcha hollarda o'lim jazosi berilgan.

Davlat jinoyatchilariga tayinlangan o'lim jazosi ba'zi hollarda sazoyi qilish bilan birga bo'lib, osib o'ldirish shaklida ijro etilgan. «Davlatga qarshi isyonda ayblangan Musulmonqul asirga olinib... bir necha davlat xodimlari bilan Xo'qandga yuborib, ikki odam bo'yi baland taxt barpo etib, Musulmonqulni ul taxtga uzasiga o'tqazib, xaloyiqqa ibrat bo'lsin deb bir necha kun tutquzub, oxiri xonning amiri ila dorg'a osdilar.»

Sazoyi qilish jazosi ham og'ir shaklda qo'llanilgan. Jumladan, Rusiya askarlari bilan urisha olmay, Oq masjidga qochgan Xo'qand qo'shini boshlig'i Shodmonqul sazoyi qilingan. Uning ijrosini Mahdum Hoji quyidagicha tasvirlaydi: «Xo'qand o'rtasida jome' azimning o'rtasida Shodmonqulning boshiga xotinlar ro'molini o'ratib, oldiga charx duk qo'yib, sharmandayu sharmisor qilibdurlar.»³ Bu o'rinda harbiy jinoyat — urush maydonini tashlab qochish uchun tayinlangan jazoni ko'rish mumkin. Sazoyi qilishning keng qo'llanilishini boshqa manbalar ham ko'rsatadi. Jumladan, 1813—1814-yillarda rus savdo karvonining tarjimoni sifatida Qo'qonda bo'lgan F.Nazarov quyidagilarni yozib qoldirgan: «Hukumat savdogarlarni kam o'lchab, oshiqcha tortmasliklari ustidan qattiq nazorat qiladi. Mening ko'z o'ngimda kam o'lchab, kam tortib bergan bir kimsani yalang'och holda ko'chalarda qamchi urib, olib yurganlarini ko'rdim.»

Jazoning maqsadi keltirilgan zararni qoplash hamda xalqni qo'rqitishdan iborat edi. Jazo ochiq holda to'plangan xalq oldida talioniya prinsipi asosida ijro etilgan. Bunga Qur'ondagi «Biz jonga jon, ko'zga-ko'z, burunga-burun, tishga-tish, jarohatlashni buyurdik», degan ko'rsatmalari asos qilib olingan. Boy kishilar tan jazolaridan jarima bilan qutulib qolishlari mumkin edi.

Bir yoki ikki marta darra urish «siyosat» yoki urish bilan qo'rqitish deb atalgan. Ozodlikdan mahrum qilish jazosi zindonda o'talgan. Zindonda chayon, kanalar bilan to'ldirilgan maxsus xonalar bo'lgan yoki ba'zi hollarda aholiga chayon soliq solinib, ular yig'ilgach, mahbus ustiga tashlangan. Ba'zi hokimlar o'z dushmanlariga nisbatan hech bir qoida-qonunga, shariat qoidalariga to'g'ri kelmagan jazolarni qo'llaganlar. Ma'lumki, **empale**, ya'ni qoziqqa o'tqazib jazolash jazosi asosan, O'rta asr Sharqiy Yevropa davlatlarida mavjud edi. O'zbekiston davlati va huquqiga oid tarixiy manbalar orasida bu jazo mavjud bo'lganligini ko'rsatuvchi manba va misollar deyarli yo'q. Ammo Qo'qon xonligida ba'zi hokimlarning ana shu jazoni qo'llaganliklariga guvohlik beruvchi ma'lumot Mahdum Hojining asarida uchraydi: «Ba'zi bir hokimlar gunohkorning ostiga qoziq qoqib, tiriklay holda ustiga o'tkuzub, ul bechora bir necha kun xodaning ustida azob tortib, jon berar ekan.»² Hatto bundan ham yomonroq azoblar berilganligini isbotlovchi dalillar keltirilgan.

Din bilan bog'liq jinoyatlarga dahriylik, boshqa dinni qabul qilish, diniy ko'rsatmalarni buzish, dindan qaytish, xon rejimini tanqid qilish, boshqa dindagi kishi bilan nikohga kirish, shariat taqiqlagan ovqatlarni yeyish, spirtli ichimliklar iste'mol qilish, yolg'on guvohlik berish, yolg'ondan qasam ichish kabilar kirib, ularga nisbatan darra

bilan urish, mamlakatdan quvib yuborish va qatl etish kabi jazolar qo'llanilgan.

Bulardan tashqari, Qo'qon xonligida turar joyidan quvib yuborish, jinoyat sodir etgan kishini yoki uning oila a'zolarini xon armiyasiga askarlikka berish, mulkini yo'qotish, musodara qilish kabi jazolar ham bo'lgan. O'g'rilik jinoyatiga tan jazolari qo'llanilgan. F. Nazarovning ko'rsatishicha: «Men 30 qo'y o'g'irlagani uchun bir kishining o'ng qo'li

barmoqlarining qilich bilan chopib tashlaganlarini o'z ko'zim bilan ko'rdim, qonni to'xtatish uchun qaynab turgan yog'ga botirib, keyin qo'yib yubordilar. Odam o'ldirganlik uchun qotilni o'lgan odaraning qarindoshlariga beradilar. Ular uni sotib yuborishlari yoki qon uchun xun olishlari mumkin,¹ deb yozadi u. Bunday jinoyat uchun sotib yuborish holatini boshqa o'rinlarda uchratmadik, shuning uchun ushbu jazo turini Qo'qon xonligiga xos deb hisoblash mumkin.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

1. Qo'qon xonligining tashkil topishi haqida gapirib bering.
2. Qo'qon xonligi hukmdorlari va ularning o'z davrlarida olib borgan ishlari haqida gapirib bering.
3. Qo'qon xonligining ijtimoiy tuzumi xususiyatlari haqida gapirib bering.

Markaziy va mahalliy boshqaruvi qanday amalga oshirilganligi

haqida gapirib bering.

Huquqining asosiy belgilari qanday bo'lganligi haqida gapirib bering

O'ZBEK XONLIKLARIDA HUQUQ MANBALARI

23-MAVZU: O'ZBEK XONLIKLARIDA HUQUQNING ASOSIY MANBALARI VA BELGILARI

Majma' al-arqam — huquq manbayi.

Majma' al-arqamda mulk egaligi shakllariga oid ma'lumotlar.

Majma' al-arqamda boshqarav organlari va devonlar haqida.

Majma' al-arqam — huquq manbayi

XVIII asrda yozilgan tarixiy-huquqiy manbalardan bo'lgan «Majma' al-arqam» («Raqamlar va ruqum (siyoqat)lar haqida») — rasmiy qoidalar to'plami¹ huquqni o'rganish manbayi sifatida kam tadqiq qilingan.

Bu asar O'zbekiston davlati va huquqi tarixidan bizgacha kam yetib kelgan va o'xshashi yo'q manbalardandir. Unda moliya, yer, soliq, hisob-kitoblarni yuritish bo'yicha rasmiy qoidalar va tavsiyalar berilgan bo'lib, amir devonidagi amaldorlar uchun ish yuritishga oid rasmiy qo'llanma hisoblanadi. Bulardan tashqari, soliqlar va boshqa tushumlar ro'yxati, xarajat qaydnomalari, yer mulklarini ehson, sovg'a qilish hujjatlarining mazmuni va shakli XVIII asrda Buxoro amirligidagi davlat mansablari, ularning vazifalari va suv taqsimotiga oid qimmatli ma'lumotlarni olish mumkin. Risola ma'lum ma'noda amir Shohmurod topshirig'iga binoan 1789-yilda yozilgan deyish mumkin.

Besh bob va mansablar haqidagi ilovadan iborat bu qo'llanmada davlat devonida xizmatni qanday o'tash, kirim-chiqim daftarlari, davlatning ma'muriy xo'jalik bo'linishi tamoyillari yoritilgan. Movarounnahr va Sharq davlatlarida davlat kirim-chiqimlari, xazina boyliklari miqdorini sir tutish va uni o'zgartirish, soxtalashtirishning oldini olish maqsadida faqat katta mirzolarlagina ma'lum bo'lgan devon daftari ruqumlar va siyoqat (alohida raqamlar) bilan yozilgan. Kitobning ikkinchi, uchinchi boblari ana shunday yozuv va uning sirlariga, to'rtinchi bobi arifmetika, geometriya, algebra hisob-kitoblari va qoidalariga bag'ishlangan. Beshinchi bob — falakiyot, arifmetik harakatlar jadvalidan iborat. Mansablar haqidagi ilovada XVIII asrda Buxoro amirligida mavjud bo'lgan 135 dan ortiq katta va kichik mansablar, vazifalar va ularning vakolatlari keltirilgan.

Majma' al-arqamda mulk egaligi shakllariga oid ma'lumotlar

Risolada shu davrdagi Buxoroda mulk egaligining shakllariga oid ma'lumotlar ham uchraydi. Jumladan, davlat yerlariga dehqonlar egalik qilib, soliq to'laganlar. Qizig'i shundaki, mo'g'ullar, Temur va temuriylar davridagi yer egaligi, suyug'rol Mang'itlar sulolasi davrida ham mavjud bo'lgan va uning egasi XVIII asrda ham ma'muriy daxlsizlikdan foydalangan. Bu yer mulkiga egalik xizmat evaziga berilib, merosiy hisoblangan, ammo asta-sekinlik bilan daxlsizlik huquqini yo'qota borgan. XVIII asrga kelib xizmat qiluvchi tabaqalarga amir oldidagi xizmatlari uchun beriladigan muvaqqat yer egaligi — tanho rivojlana boshlaydi. Yer egasi bunday yerlarda yashovchi dehqonlardan olinadigan soliqlarni qisman yoki to'la undirib olish huquqiga ega bo'lgan. Mamlakatning barcha pul va mablag' vositalari kitobda to'rt xazina — baytul molga bo'lingan. Ya'ni, keladigan manbayiga qarab, pul vositalari to'rtga bo'lingan deyish joizdir. Buni shartli ravishda Buxoro amirligi davlat budjeti daromad va xarajatlarning to'rt moddasi deb ham atash mumkin. Birinchisi — zakot, ushr va xums¹ soliqlaridan keladigan mablag'lar to'plangan. Nazariy jihatdan olganda, bu mablag' kambag'al fuqaro va miskinlar uchun sarflanishi lozim bo'lgan. Ikkinchisi (yer solig'i sifatida to'lanadigan asosiy davlat solig'i) — juz'ya va musulmon bo'lmagan savdogarlardan olinadigan soliqlardan tushadigan mablag'lar. Bu vositalar jangchilarga, amaldor va ruhoniylarga maosh to'lash hamda mamlakat obodonchiligi uchun sarflangan. Uchinchisi — xazinaga kirgan egasiz mulklar, ularning mablag'lari kambag'allar, yetimlar, bemorlarga sarflangan, unga boshqa hech kimning haqi bo'lmagan. To'rtinchidan — xazinani topib olingan mulklar tashkil etib, zakotdan foydalanuvchilarga berilgan.

Majma' al-arqamda boshqaruv organlari va devonlar haqida

«Majma' al-arqam»ning «Mansablar va unga aloqador bo'lgan shaxslar» haqidagi ilovasi faqat Buxoro amirligida emas, balki o'zbek xoriliklarining hammasida ham mansablar tizimi, ularning vazifalari, bo'ysunish va maosh olish tartiblari haqida birinchi manba sifatida qimmatli ma'lumot beradi.

Asarda muallif o'sha davr udumlaridan kelib chiqib, mansablarni tasniilash (guruhlash)da to'rtga bo'lish usulini qo'llaydi. «Yer egaligining to'rt turi o'rnatilganki, tan olib, hurmatlanadigan to'rt xalifa bo'lganligi yer, suv, olov va shamol kabi to'rt unurning bo'lganligi, inson mijozining tabiati to'rt suyuqlik: safro, qorasafro, shilimshiq modda va qon bilan yaratilishi singari... Movarounnahr hukmdorlari olim va fuzalolarning fikrini hisobga olib, mansablar to'rtga bo'linishini o'rnatdilar.» Mazkur guruhlash o'sha davr Sharqida mavjud bo'lgan tabiat va jamiyat asosida to'rt unsur (chorvaka) yotadi, deb hisoblovchi falsafiy qoidalarga binoan tanlanganligini yaqqol ko'rish mumkin. Kitobda alohida ta'rif berib ketilgan bo'lmasa-da, Sharq davlatlariga xos tarmoq boshqaruv organlari, devonlar to'g'risida ma'lumotlar bor. Uning ilova qismida mansablar bilan birga o'ndan ortiq devonlarning nomlari uchraydi. Bular - buyuk (katta) devon, davlat xazinasi devoni, tanob devoni (xiroj) yerlarini boshqarish, bahorgi, kuzgi tushumlarni hisoblash, davodjiha (xarajatlar) devoni, arablar ishlari devoni, sarkor devoni (davlatga tegishli yerlar, tegirmonlar, do'konlarni hisobga olib boshqargan), otxonalar devoni, mahramlar devoni, yasovullar devoni, kiyim-kechak devonidir. Bu mahkamalarning vazifalari nomlariga mos bo'lgan. Quydagi mansablarni ko'proq sud va sudlovlikka oid mansablar deb atash mumkin. **Birinchi mansab** shayxulislom, u amirdan keyin diniy va dunyoviy sud ishlari yuzasidan oliy apellatsiya (shikoyat) sudi vazifasini bajargan. Hatto unga oliy sudya — qozi ul-quzzot qarorlari va hukmlaridan ham shikoyat qilish mumkin bo'lgan. Ya'ni, bu mansab oliy sudyalik mansabidan ham yuqori turgan. Oliy sudya — qozi ul-quzzot esa unga barcha qozilar va qo'shinlar qozisining qarorlari ustidan shikoyat qilgan. Shu ma'noda shayx ul islom oliy sudya, barcha harbiylar va oddiy xalq ustidan ham boshchilik qilgan, deyish mumkin.

Ikkinchi guruh mansabdorlar — muftilar, huquqshunos-maslahatchilar, ularning boshlig'i a'lam — xalq uchun shariat qoidalari asosida fatvolar tuzib beradi. Qo'shinlarda esa alohida qo'shin muftisi bo'lib, u ayniqsa, amirning viloyatlarga safari vaqtida harbiylar va ularning sud ishlari uchun xuddi shunday amallarni bajargan.

Qo'shinlar qozisi va muftisi hukmdor bilan viloyatlarga chiqqanda o'sha joyning fuqarolar ishlari bo'yicha sudyasi va muftilari, odatga ko'ra qabul qilinganidek, vaqtincha mansabidan almashtirilgan hisoblanadi.² Ammo buning uchun amirning maxsus roziligi olinmaydi. Bu juda qiziq holat, ya'ni fuqaro sudlarining harbiy harakatlar vaqtida harbiy sudlar va muftilar bilan almashtirilishi xuddi hozirgi zamon davlatlarida shunday harakatlar davrida sudlarning harbiy tribunallarga aylanishiga o'xshab ketadi.

Uchinchi mansab - muhtasib bo'lib, ular kelib chiqishiga ko'ra sayidlar (ya'ni Muhammad alayhissalom avlodlari)dan tayinlangan. Agar shunday kishi bo'lmasa, sayid bo'lmaganlardan ham tayinlanishiga yo'l qo'yilgan. Ular aholini shariat taqiqlagan harakatlardan tiyilib turishga, yaxshilikka oid harakatlarni qilishga undaganlar. Shariat qonun-qoidalarining bajarilishi ustidan doimiy nazorat olib borib, mansabdor shaxs va dindorlar ahloq hamda qadr-qimmat qoidalariga amal qilishlarini ta'minlash borasida ham nazoratni amalga oshirishgan.

To'rtinchi mansab — o'qituvchilikdir. Muallim Tuncha taniqli bo'lmasa-da, vaqtining ko'p qismini talabalarni o'qitishga sarflaydigan kishilar bo'lgan o'qituvchilarni shu mansablar jadvaliga taalluqli hisoblagan.

Otaliq - amirning ustidan vasiylik qilib, unga xuddi o'z o'g'lidek munosabatda bo'lishi uchun shunday atalgan. Uning boshqa fuqarolarga ham mehribon bo'lishi lozim edi. Unga dorug'alik, ya'ni Buxoro shahrini tunda qo'riqlash, suvni taqsimlash vazifasi ham topshirilgan.

Katta devonbegi mansabi otaliqdan keyingi o'rinda bo'lib, u viloyatlardan tushadigan davlat solig'i — xirojni hisobga olgan va tumanlarning soliqlari yozilgan daftarni o'zida saqlagan. Qorako'lda suv taqsimoti katta devonbegi qo'lida edi. **Parvonachi** mansabini olgan kishi amir xohish-irodasi bitilgan yorliqlarni ularga sazovor bo'lgan amirlar va taniqli kishilarga yetkazib turgan. Bundan tashqari, arablarni boshqarish ham unga topshirilgan.

Dodxoh esa huquqi buzilgan kishilarning arizalarini qabul qilib, amirga yetkazgan va uning javobini arizachiga ma'lum etgan. Podshoning topshirig'i bilan o'zi ham ba'zi arizalarni hal qilgan. Ya'ni, dodxohni amir va arizachi orasidagi mansab egasi — arizabegi deyish mumkin. Mirzo Bodi yana to'rt mansabni keltiradiki, ularga ham amirga yaqin kishilar tayinlangan. Bunga quyidagilar kirgan: ko'kaldosh — mamlakat ov qushlari, itlari tayyorgarligiga javobgar bo'lgan mansabdor shaxs. Katta inoq — amirga yaqin bo'lmagan tabaqalar bilan amir o'rtasidagi aloqani bog'lab turuvchi mansabdor.

Beshinchi mansab — haram og'asi, amir harami, kiyim-kechaklari ta'minoti bilan shug'ullangan. Bulardan tashqari ham yuzga yaqin katta- kichik mansablar mavjud bo'lgan.

Mavzuni takrorlashga oid nazorat savollari

Majma' al-arqam — huquqiy manba sifatida qanday ahamiyat kasb etishi haqida gapirib bering.

Majma' al-arqamga binoan mulk egaligi shakllari qanday bo'lgan?

Majma' al-arqamda boshqaruv organlari haqida qanday ma'lumotlar berilganligi haqida gapirib bering.

Majma' al-arqamda devonlar haqida qanday ma'lumotlar berilganligi haqida gapirib bering.

Foydalangan adabiyotlar

Rahbariy adabiyotlar.

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T. 1. - Toshkent: O'zbekiston, 1996. - 364 b.
2. Karimov. I.A. O'zbekistonning siyosiy- ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., "O'zbekiston" 1995 i, 24-bet.
3. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T. 2. - Toshkent: O'zbekiston, 1996. - 380 b.
4. Karimov I.A. O'zbekiston - kelajagi buyuk davlat. G'G' O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1 - T.: O'zbekiston, 1996. - 364 b.
5. Karimov I.A. Vatan sajdagoq kabi muqaddasdir. T. 3. - Toshkent: O'zbekiston, 1996. - 366 b.
6. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. T. 4. - Toshkent: O'zbekiston, 1996. - 394 b.
7. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. T. 5. - Toshkent: O'zbekiston, 1997. - 384 b.
8. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T. 6. - Toshkent: O'zbekiston, 1998. - 429 b.
9. Karimov I.A. Xalqimiz jipsligi - tinchlik va taraqqiyot garovi. T.; "O'zbekiston" 1998 i, 5-6-betlar.
10. Karimov I. A. "Ayolga eqtirom" O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 6 yilligiga baqishlangan tantanali majlisda so'zi, T, "O'zbekiston", 1998, 10-b
11. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T. 7. - Toshkent: O'zbekiston, 1999. - 413 b.
12. Karimov. I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.; "O'zbekiston", 1999 yil, 31-bet
13. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon qayot pirovard maqsadimiz. T. 8. - Toshkent: O'zbekiston, 2000. - 525 b.
14. Karimov I. A. Isloqotlar va investitsiyalar bo'yicha idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash yiqilishidagi ma'ruza. TAT 8. 2000 yil 1 fevral. Toshkent, O'zbekiston. 141-b
15. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun qar birimiz mas'ulmiz. T. 9. - Toshkent: O'zbekiston, 2001. - 439 b.
16. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T. 10. - Toshkent: O'zbekiston, 2002. - 432 b.
17. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan qamkorlik yo'li. T. 11. - Toshkent: O'zbekiston, 2003. - 320 b.
18. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, qamjiqatligimiz va qat'iy irodamizga boqliq. T. 12. - Toshkent: O'zbekiston, 2004. - 400 b.
19. Karimov I.A. 31-yurt tashvishi bilan yashash va ishlash asosiy mezon. "Xalq so'zi", 2004 yil 16 oktyabr'.
20. Karimov I.A. qonun va adolat ustivorligi erkin va faravon qayot kalitidir. "Xalq so'zi", 2004 yil 18 sentyabr'.
21. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloq etishdir. "Xalq so'zi", 2005 yil 29 yanvar'.
22. Karimov I.A. O'zbek xalqi qech qachon, qech kimga qaram bo'lmaydi. T. 13. - Toshkent: O'zbekiston, 2005. - 448 b.
23. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari qamda manfaatlari - eng oliy qadriyat. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 13 yilligiga baqishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2005 yil 8 dekabr'. № 241.
24. Karimov I.A. O'zbekiston demokratik taraqqiyotining yangi bosqichida. T.: O'zbekiston, 2005. - 32 b.
- 25.
26. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari - oliy qadriyat. T. 14. - Toshkent: O'zbekiston, 2006. -280 b.
27. Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, isloqotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning qayot darajasini oshirish - barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T.15. - Toshkent: O'zbekiston, 2007. -320 b.
28. Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida. T.16. - Toshkent: O'zbekiston, 2008. -368 b.
29. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. - Toshkent: O'zbekiston, 2007. -48 b.
30. Karimov I.A. Asosiy maqsadimiz - yurtimizda erkin va obod, farovon qayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir. - Toshkent: O'zbekiston, 2007. -48 b.
31. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008. -174 b.
32. Karimov I.A. Jaqon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari -T.: O'zbekiston, 2009. - 56 b.
33. Karimov I.A. 3ng asosiy mezon-qayot qaqiqatini aks ettirish. -T.: O'zbekiston, 2009. -24 b.
34. Karimov I.A. "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish ustuvor maqsadimizdir"G'Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi G'G' T.: "O'zbekiston". 2010 B-14.
35. Karimov I. A. "Mamlakatimizda demokratik isloqotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontsepsiyasi" mavzuida 2010 yil 12 noyabr' kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlis ma'ruza.

2. Konstitutsiya. qonun va me`yoriy qujjatlar

2. Konstitutsiya. qonun va me`yoriy qujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'qrisida"gi 2001 yil 4 yanvardagi F-1322-sonli farmoyishi. "Xalq suzi", 2001 yil 5 yanvar.
3. O'zbekiston Respublikasining davlat mustakdiligini asoslari to'qrisidagi 1991 yil 31 avgustdagi konstitutsiyaviy qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
4. Mustaqillik deklaratsiyasi. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
5. Inson huquqlari umumjaqon deklaratsiyasi.
6. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'qrisida"gi konuni. 1992 yil 2 iyul. O'zbekistonning yangi qonunlari, 6-son.-T.: Adolat, 1993.
7. "O'zbekiston Respublikasi Davlat bayrogi to'qrisida" gi qonun. 1991 yil 18 noyabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
8. "O'zbekiston Respublikasi gerbi to'qrisida"gi qonun. 1992 yil 2 iyul. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
9. "O'zbekiston Respublikasi Davlat madxiyasi to'qrisida" gi qonun. 1992 yil 10 dekabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
10. "O'zbekiston Respublikasi Davlat tili qaqida"gi qonuni, 1995 yil 21 dekabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
11. "O'zbekiston Respublikasining referendumini to'qrisida" gi qonuni. 1991 yil 18 noyabr. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
12. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'qrisida"gi qonuni. 1994 yil 5 may. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asoslari: Xrestomatiya.-T.: Adolat, 2000.
13. O'zbekiston Respublikasining "Tashqi siyosiy faoliyatining asosiy printsiplari to'qrisida"gi qonuni. 1994, 1996
14. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2008. - 40 b.
15. Konstitutsiya Respublika Uzbekistan. -T.: Uzbekistan, 2008. - 40 b

3. Darsliq o'quv-qo'llanmalari qamda qo'shimcha adabiyotlar

1. Abdumajidov R. O'zbekiston Respublikasining davlat tili xaqidagi qonuniga sharqlar.-T. Adolat 1999
2. A'zamxujayev A.A. Provovo'e osnovo` gosudarstvennoy nezavisimosti Ryospubliki Uzbekistan.-T. Uzbekistan, 1993
3. Azizxujayev A.A. Davlatchilik va ma`naviyat. T., SHarq 1997.
4. Boboev q. B., Normatov q. Milliy davlatchilik xaqida. T.O'zbekiston, 1999.
5. Jalilov SH.I. Davlat qokimiyati maxalliy organlari isloqoti. Tajriba va muammolar.-T O'zbekiston. 1994.
6. Jalolov Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari. Toshkent-O'zbekiston-2001 yil
7. O'zini o'zi boshqarish huquqiy kafolati. Toshkent-O'zbekiston-1999 yil.
8. U.Tojixonov, X.Odilqoriev, A.Saidov, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. 2001 yil.
9. qayumov R.q. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy qukuqi. T.Adolat 1998
10. Inson huquqlari (mualliflar jamoasi) T.Adolat 1997
11. Inson huquqlari to'qrisida bill'. T. Adolat 1992.
12. Islomov Z.M. Mexanizm osuhestvleniya gosudarstvennoy vlasti. T., Adolat 1997.
13. Maqalliy o'zini o'zi boshqarish organi. T.Fan 1994
14. Mingboev U.q. Sud shunday qokimiyatki... T.1999
15. Muxammedov X.M O'zbekiston davlatchiligining adkuidiy asoslari.-T.Adolat 1999
16. Odilqoriev X-T. Novaya Konstitutsiya-velikiy simvol suvereniteta Uzbekistana.- T. Adolat 1993
17. Odilqoriev X-T. O'zbekistonning yangi Konstitutsiyasi va qokimiyatlar bo'linish printsiplari. T. 1993
18. Odilqoriev X.T- O'zbekiston Respublikasida qonun chiqarish jarayoni. T. Adolat 1995.
19. Raxmonkulov q.R. Fuqarolik huquqlar, erkinliklar, burchlar. T. O'zbekiston 1991.
20. Saidov A.D. Mustaqillik qomusi. T O'zbekiston, 1993.
21. Saidov A.D. Kiyosiy konstitutsiyashunoslik. T.: 1995
22. Saidov A.X. Saylov xukuki.-T.: 1994
23. Saidov A.X., Jaxon konstitutsiyaviy amaliyoti va O'zbekiston Respublikasining asosiy k;onuni.-T.: 1992
24. Saidov A.X., Juzjoniy A. SHarq va inson xukuklari.-T.: Ijtimoiy fikr, 1998
25. Saidov A.X., Sultonov S.A. O'zbekiston Konstitutsiyasi va inson xukuklari.-T.: 1999
26. Tadjixanov U., Saidov, A.X. qukuqiy madaniyat nazariyasi. Darslik 2-jildli.-T.: O'zbekiston Respublikasi IIV akademiyasi, 1998
27. Tansiqbaev G.M, Muxammedjanov O.Z. Konstitutsiya va biz.-T., Adolat, 1998
28. Xalilov X.X. Stanovlenie i razvitie vo'sshego zakonodatel'nogo organa gosudarstvennoy vlasti Respubliki Uzbekistan. Toshkent 2000.

29. A.Tulaganov Davlat qokimiyatining vakillik va o'zini-o'zi boshqarish organlari faoliyatini tashkil etish. Darslik Toshkent 2002 yil
30. Fayziev M. O'zbekiston Konstitutsiyasining mox,iyati (o'quv qo'llanma). T.: Adolat 1998
31. Xalilov Э.Х. O'zbekiston Respublikasi Parlamenti: birinchi chaqiriq Oliy Majlisining faoliyati.-T.: O'zbekiston, 1999.
32. Xalilov Э.Х. Saylov to'qrisidagi O'zbekiston qonunlarining karor topishi va rivojlanishi.-T.: O'zbekiston, 1999.
33. Xalqaro gumanitar huquqi insonparvarlik va xayriqoqlik muammolari institutlari.-T.: Adolat 2000
34. Xalq ishonchi oliy mas'uliyat.-T.: O'zbekiston, 2000
35. Xusanov O.T., Azizov X.T. Davlat va huquq asoslari. (Izoxli lugat).T.: Uqituvchi, 1996
36. Xusanov O.T. O'zbekiston Respublikasining davlat qokimiyati to'qrisidagi qonuniga sharqlar. T.: Adolat 1995
37. Xusanov O.T. O'zbekiston Respublikasida Davlat organlari T.: SHarq, 1996
38. Xusanov O.T. Mustaqillik va maqalliy qokimiyat. T.: SHarq 1997
39. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik asoslari: Xrestomatiya. T.: Adolat 2000
40. O'zbekiston Respublikasi-Mustaqil davlat (mualliflar jamoasi)-T.: Adolat 1993
41. O'zbekistonning yangi tarixi. 3-kitob, T.: Adolat 2000
42. O'zbekistonning Milliy istiqlof mafkurasi-T.: O'zbekiston, 1993
44. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharqlar. -T.: "O'zbekiston", 2008.- 496 b.
45. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. Mualliflar jamoasi. Darslik.T.: T.D.Yu.I. - 2005 545 b

Асосий дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

1. Бобоев Х.Б. Ўзбек давлатчилиги тарихи. -Т.: “Фан”, 2004. –294 б.
2. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар. (Давлат назарияси). –Т.: Адолат, 2000. –272 б.
3. Исломов З.М. Общество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. – 695 с.
4. Ишанов А.И., Саматова Х.С., Уразаев Ш.З. История государства и права Узбекистана.. -Т.: Ўқитувчи, 1969. – 140 б.
5. Қаюмов Р. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. -Т.: Адолат 1998. – 399 б.
6. Лебедева С.В. «История государство и право Узбекистана» для студентов заочного отделения, -Т.: ТДЮИ. 2003. – 12 с.
7. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т.: Адолат, 2003. – 280 б.
8. Раҳмонқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикасининг миллий ҳуқуқ тизими. –Т.: ТДЮИ, 2005. – 63 б.
9. Раҳмонов А., Раҳмонов А. Ислом ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ, 2007. – 496 б.
10. Саидов А.Х., Тошқулов Ж.У. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. -Т.: ИИВ Академияси . 1996. –112 б.
11. Саидахмедов И. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Т.: Фан. 2007. -309 б.
12. Файзиев М.М., Одиқориев Х.О. Ўзбекистон давлатчилиги ривожланишининг назарий ҳуқуқий асослари. 4 томлик. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти. 2007.
13. Ўзбекистон халқлари тарихи. Академик Аскарлов А. таҳрири остида. I-том. – Т.: “Фан”, 1992. –186 б.
14. Ўзбекистон халқлари тарихи. Академик Аскарлов А. таҳрири остида. II-том. – Т.: “Фан”, 1993. –253 б.
15. “Ўзбекистонда жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш йўлида» ўқув қўлланма -Т.: “Akademiya”, 2005. – 640 б.
16. Ҳамидова М.А. “Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи” сиртки бўлим талабалари учун ўқув қўлланма. -Т.: ТДЮИ. 2003. –28 б.
17. Ҳамидова М.А. “Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи” фанидан маърузалар матни. 2005. –121 б.
18. Ҳамидова М.А. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи.-Т.: ТДЮИ, 2004. –191б.
19. Ҳамидова М.А. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи муаммолари.-Т.: ТДЮИ, 2007. – 173 б.
20. Hamidova M.A. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. -T.: TDYUI, 2005. –181 б.
21. Шодиев Ж. Бухоро амирлигида давлатчилик масалалари (1773-1920). –Т.: ТДЮИ, 2005. –73 б.
22. Shodiyev J. Buxoro amirligida davlatchilik masalalari (1773-1920). –Т.: TDYUI, 2006. –66 б.

Қўшимча адабиётлар

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -Т.: O'zbekiston 2008. - 40 б.
2. Конституция Республика Узбекистан. -Т.: Узбекистан, 2008. - 40 б
3. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. -Т.: “Ўзбекистон” 2008.- 496 б.
4. Агзамходжаев А. Правовые основы государственной независимости Республики Узбекистан. / Отв.ред. А.Х.Саидов. -Т.: Ўзбекистон, 1993. –93 с.
5. Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. –Т.: Фан, 1990. –51 б.
6. Амир Темур. Под. Ред. Аҳмедов Б. – Т.: Университет, 1999. –263 б.
7. Бобоев Х.Б. Амир Темур ва темурийлар салтанати.–Т.: Камалак, 1996. –199 б.
8. Бобоев Х.Б., Ҳасанов С. «Авесто маънавиятимиз сарчашмаси». -Т.: Адолат, 2001. –160 б.
9. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. –Т.: Ўзбекистон. 1999. –201 б.

10. Зиё Азамат. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: Шарқ, 2000. –320 б.
11. Қуръони Карим. Арабчадан Алоуддин Мансур таржимаси. –Т.: Чўлпон, 1996. –544 б.
12. Лунёв Ю.Ф. Государство и право Узбекских ханств. –М.: «Аст» 2004.–215с.
13. Набиев А. Мустақиллик учун кураш ёхуд парчаланган Туркистон тарихи. –Т.: Ёзувчи, 1998. –93 б.
14. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки “Сияр ул-мулк” –Т.: Адолат, 1997. –255 б.
15. Ражабова М. Шариатда жиноят ва жазо. – Т.: Адолат, 1996 –132 б.
16. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Адбуллаев Е.А. Ўзбекистон цивилизациясида давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.: Адолат, 2001 –415 б.
17. Сагдуллаев Т. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. «Академия». -Т.: 2000. – 217 б.
18. Темур тузуклари. – Т.: Шарқ, 2005. –159 б.
19. Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Т.: ЖИДУ, 2003. –374 б.
20. Ўзбекистонинг янги тарихи. 1-жилд. -Т.: Шарқ, 2000. –463 б.
21. Ўзбекистонинг янги тарихи. 2-жилд. -Т.: Шарқ, 2000. –687 б.
22. Ўзбекистонинг янги тарихи. 3-жилд. -Т.: Шарқ, 2000. –559 б.
23. Ўзбекистонда тарих фани: Ютуқлар ва ривожланиш муаммолари. I қисм. – Т.: ТДПУ. 2006. – 157 б.
24. Ўзбекистонда тарих фани: Ютуқлар ва ривожланиш муаммолари. II қисм. – Т.: ТДПУ. 2006. – 157 б.
25. Файзиев М.М. Ўзбекистон Конституцияси ҳаётимиз қомуси. – Т.: ОЎМТВ, 1996. –20 б.
26. Ҳидоя -Т.: Ўзбекистон, 1994. –479 б.
27. [http:// www.gov.uz](http://www.gov.uz)
28. [http:// dialup.net.uz](http://dialup.net.uz).
29. [http:// www.dissertation1.narod.ru](http://www.dissertation1.narod.ru).
30. [http:// www.copscgi.com](http://www.copscgi.com).
31. [http:// www.referent](http://www.referent).
32. [http:// www.lawlibrary.ru](http://www.lawlibrary.ru).
33. [http:// www.lib.msu.ru](http://www.lib.msu.ru).
34. [http:// www.libfl.ru](http://www.libfl.ru).

[illegible]